

RENACIMIENTO MAYA

YUCATÁN

GOBIERNO DEL ESTADO | 2024 ♦ 2030

1ER INFORME HUACHO

JOAQUÍN DÍAZ MENA

U NÚUKIL U K'ÁATCHI'OB U H. CONGRESOIL U PÉETLU'UMIL YUCATÁN

**RUMBO CLARO,
GOBIERNO CERCANO.**

1ER INFORME HUACHO

JOAQUÍN DÍAZ MENA

**U Núukil u
K'áatchi'ob
u H. Congresoil u
Péetlu'umil Yucatán**

A photograph of a man with dark hair, smiling and speaking into a microphone at a podium. He is wearing a white shirt. The background is slightly blurred, showing what appears to be a formal setting. A large red rectangular area is overlaid on the middle of the image, containing white text. At the bottom of the image, there is a decorative border consisting of a repeating geometric pattern of triangles and squares in a light yellow color.

Te' ts'iibil ju'una' ku núukik le k'áatchi'ob meenta'ab tumen máaxo'ob yano'ob te' H. Congreso way te' Péetlu'umila', le je'ela' je'elbix u jets'ik le artículo 28 yaan te' tu Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatán. Uuti'al le Yáax Tsoimeyaj ts'o'ok u meentik te' Ja'abil le Jala'achila', u diputadosil le H. Congreso way te' Péetlu'umila' tu meeto'ob 136 jump'éelel k'áatchi'ob.

1. Ba'axtenjelbesa'ab le Secretaría ti' Contraloría General uuti'al u su'utul je'ex Secretaría Anticorrupción yéetel Buen Gobierno

Le ba'ax ku kaxta'al úuchik u su'utul le Secretaría ti' Contraloría General ti' u Péetlu'umil Yucatán je'ex Secretaría Anticorrupción yéetel Buen Gobierno' uuti'al u maas sásiltal yéetel u p'áatal juntakáalili' tu táan kajnáalo'ob tuyóok'lal le meyajo'ob ku béeytal u meetik le Kúuchila'; beyo' ku kéetel yéetel modeelo federal beyxan yéetel Sistema Nacional Anticorrupción.

(Xot'ts'iiba'an t'aan 98/2025 tu'ux ku jelbesa'al Código ti' Administración Pública ti' Yucatán, tu yóok'lal Secretaría Anticorrupción yéetel Buen Gobierno; yéetel xan jejeláas leey estataalo'ob tu yóok'lal u sásilkunta'al yéetel u ts'a'abal ojéeltbil u meyaj jala'ach yéetel mola'ayilo'ob yéetel u kanáanta'al tuláakal ba'axo'ob ku beetik u k'ajóolta'al máak).

2. Ba'axo'ob jach k'éex úuchik u ma'alob túumbenkunsa'al Sistema ti' Jubilaciones yéetel Pensiones ti' ISSTEY

- Je'ets' jump'éel túumben noorma ku maas ma'alob áantik le máaxo'ob ku meyajo'ob ti' u jala'achil u Péetlu'umil Yucatán, le je'ela' maas ma'alob ket le legislación ku meyaj ka'acho', beytúuno' meeta'ab le ba'ax a'ala'ab te' sentencia tu ts'áaj u Tribunalil Pleno ti' le Suprema Corte ti' Justicia ti' le Naciona' tu yóok'lal le Acción de Inconstitucionalidad 118/2022 yéetel ku múuch'ul xan yéetel le 121/2022 jchúunsa'ab tumen Comisión Nacional ti' Derechos Humanos yéetel Comisión ti' Derechos Humanos way tu Péetlu'umil Yucatáne', lela' jts'a'ab k'aj óoltbil le 1 ti' noviembre tu ja'abil 2024 te' Diario Oficial ti' le Federaciona'.
- Ichil le ba'alo'ob k'a'abet u meeta'alo' te' yaan:
 1. Uuti'al ka jach yanak ti' le meyajnáalo'ob jump'éel ma'alob náajalil uuti'al u ma'alob kuxtal kéen nojochmáakchajko'obe', jeelbesa'ab u jaatsil le normas tu'ux ku ye'esik baajux ku náajaltik máako'; beora' u pensión yéetel u jubilación máake' yaan u káalkularta'al yéetel le baajux ku náajaltik ichil u ts'ook ka'ap'éel ja'abo'ob úuchik u p'atik u meyaj te' kúuchil tu'ux ku meyaj ka'acho', ma' tu yóok'lal le buka'aj ku náajaltik 20 años ka'achilo'; beyxane' ka'ache' chéen ku ts'a'abal ochenta y cinco por ciento ti' le buka'aj ku náajaltik máako', ma' u cien porcientoil ka'achi'; lela' ku yéensik ka'ach le buka'aj ku náajaltik máako', le meetik túune' ku yéensik xan le buka'aj ku k'amik máak tu pensiono'.
 2. Éensa'ab le buka'aj ja'abo'ob ku meyaj máak uuti'al ka béeychajak u k'amik jump'éel pensión, 35 tak 15 ja'abo'ob wa maas jo'op'ok u meyaj máak, lela' wa jach k'a'abet jubilación ti'; tu yóok'lal le jubilación ku yóotik máak tumen bey u k'áato', 30 ja'ab uuti'al xiibo'ob yéetel 28 uuti'al ch'uupo'ob, mina'an u xuul u ja'abilil.
 3. Tu yóok'lal le pensiones ku ts'a'abal ti' máak kéen kiimik ma' tu yóok'lal u meyaje', le máaxo'ob ti' kun u p'at le pensiono', je'ex u jets'ik te' leeyo', lekéen kiimik juntúul máak yaan u pensione', yaan ti' u déerechoil u k'amiko'ob jump'éel pensión, le baajux ku ts'a'abil ti'o' láayli' leti' le buka'aj ku k'amik le máax pensionaadoo'; wa juntúul

máak ku k'iimil yóok'ol u meyaje', yaan u ts'a'abal ti' u cien porcientoil le baajux ku náajaltik ka'ach táan u meyaj ti' jala'achilo'. Le je'ala', yóok'sal u kéetel yéetel le ba'ax ku ya'alik ti' u déerechoil seguridad yéetel previsyoon sosyaalo'.

4. Jluk'sa'ab le reegla tu'ux ku ya'alik yaan u tse'elel ti' máak u pensión wa kimen u yiicham wa u yatan, wa tumen le máax ti' ku p'áatal le pensiono' ku ka'a ts'o'okol u beel wa ku much'kubáaj yéetel uláak' wíinik, tumen ka'achile' ma' keet u táan óoltik máaki' chéen mina'an u ba'axtenil beytúuno' ku loobiltik u k'amik máak u déerecho ti' seguridaad sosyaal, yéetel xane' jump'éel ba'al tselik u páajtalil a kanáantik a láak'tsilo'ob yéetel u ch'a'ik u t'aanil jáalk'abil bix u k'áat kuxtal máak.
- Je'ex jump'éel ma'alob áantajile', je'ex ts'o'ok u ya'ala'alo', uuti'al u ke'etel u paachilkunta'al yéetel u péech'oolta'al ya'ab ko'olel yucatecaso'obo', k'e'ex u ja'abilo'ob k'a'ana'an u meyajo'ob uuti'al ka béeychajak u yaantal ti'ob u déerechoil u k'amiko'ob jubilación le k'iin u k'áat u p'at u meyaje' yéetele' yaan u k'amiko'ob u bo'olil ka'alikil kuxa'ano'ob le pensiona' yaan u ts'a'abal ti'ob tak veintiocho ja'abo'ob jo'op'ok u meyaj ti' jala'achil, lela' je'ex u ya'alik le leeyo'.
- Uuti'al u kanáanta'al ma' u láaj xu'upul le taak'in ku yilik le Instituto ti' Seguridad Social ti' u Trabajadoresil u Estadoil Yucatán, a'ala'abe' mix táan u béeytal u meeta'al iimbersyoones tu'ux je'el u páajtal u sa'atal tuláakal le taak'ino'; lela' uuti'al ma' u sa'atal u taak'in tuláakal le meyajnáalo'ob ti' iimbersyoones mix táan u p'atiko'ob mixba'al, lela' mixba'al yaan u yil jayp'éel u k'iinil ku yaantal u náajalil, beytúuno' ku kanáanta'ale' le molayil ts'o'ok u máanchi'italo' ma' u p'áatal mina'an taak'in ti' uuti'al u meyajtik le pensiono'obo'.

3. Ba'ax ts'o'ok u meeta'al uuti'al u yáanta'al kajnáalo'ob k'a'abet u jóok'olo'ob ti' ba'atelilo'ob yaan u yilo'ob yéetel leey, u kanáantik u déerechoso'ob yéetel u meetiko'ob le ba'ax k'a'abet u meetiko'obe'

Le Consejería Jurídica' ts'o'ok u meetik jejeláas meyajo'ob uuti'al u yáantik u jóok'ol máak ti' ba'atelilo'ob yaan u yilo'ob yéetel leey, u kanáantik u déerechoso'ob yéetel u yilik u meeta'al le ba'ax k'a'abet u meetik le kajnáalo'obo', ichile' ku jach chiikpajal lelo'oba':

- Tsolnu'uk yaan u yilo'ob yéetel talamilo'ob ichil baatsilo'ob, ba'atelil yéetel ujeel máako'ob yéetel ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel negocios, te'ela' ku táan óolta'al máak junjuntúulil:
 - Le nu'ukbesajila' ku kaxtik u ts'áaik tsolnu'uk ti' máako'ob tu yóok'lal leeyo'ob yaan u yilo'ob yéetel déerechos ichil baatsilo'ob, áasuntos yéetel ujeel máako'ob yéetel ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel negocios lela' ti' máako'ob yéetel kaajo'ob tu'ux k'a'ana'an áantajil uuti'al u jóok'olo'ob ti' ba'atelilo'ob yaan u yilo'ob yéetel leey, u kanáantik u déerechoso'ob yéetel u meetiko'ob le ba'ax k'a'abet u meetiko'obe'.
 - Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', ts'o'ok u ts'a'abal 7,219 táan óolalo'ob tu yóok'lal déerechos ichil baatsilo'ob, áasuntos yéetel ujeel máako'ob yéetel ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel negocios, lela' uuti'al máaxo'ob yano'ob ichil le 10

jump'éelel sedes te' 3 Departamentos Judiciales je'elbix jatsa'anil te' Péetlu'uma'.

- Ts'olnu'uk tu yóok'lal defeensa penal, te'ela' ku táan óolta'al máak junjuntúulil:
 - Le nu'ukbesajila' ku kaxtik u ts'áaik u páajtalil u yaantal juntúul ma'alob lisensyaado áantik le máaxo'ob yaan jump'éelel takpoolal tu koontrao' tu táan leey yéetele' ku jaajkuntik u chíimpolta'al u déerechoso'ob yéetel ka ila'ak u meyaj tu beel le ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel ma' u téek jusgarta'al máak, ka meeta'ak juwisyóoj tu beel yéetel ka meeta'ak p'is óolal uuti'al tuláakal máak.
 - Ichil u ja'abil 2025e', jtáan óolta'ab 6,990 túumben máako'ob tu yóok'lal mateeryaj penal ichil le 106 u méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma'.
 - Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', ts'o'ok u ts'a'abal 8,679 táan óolalo'ob tu yóok'lal mateeryaj penal, beytúuno' le áantaja' jk'uch ti' máaxo'ob yaan takpoolal tu koontrao' yéetel ti' máaxo'ob k'am le áantaj legala' le je'ala' ichil le 5 Distritos Judiciales je'elbix jatsa'anil te' Péetlu'uma'.
- U yáanta'al máak xma' bo'olil tumen lisensyaados ku ts'áaik le jala'achilo':
 - Le nu'ukbesajila' ku kaxtik ka k'uchuk keet le p'is óolal ti' tuláakal máako', te'ela' jach ku táanilkunsa'al le máaxo'ob ma' jach ma'alob u bin ti'obo', beytúuno' ku ts'a'abal ma'alob lisensyaados xma' bo'olil uuti'al yáantalo'ob tu yóok'lal ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel talamilo'ob ichil baatsilo'ob, wa yaan u p'aaxo'ob, ba'alo'ob ti' negoosyos, wa si'ipilo'ob tu táan leey, maantats' u chíimpolta'al u déerechos je'ex tumen máako'obe', keet yéetel uuti'al tuláakal máak.
 - Ichil u ja'abil 2025, jts'a'ab 1,718 ooras táan óolalo'ob tu yóok'lal áantajil uuti'al u tso'olol ti' máak tumen juntúul lisensyaado ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel leeyo'ob, te' 106 u méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma', yéetele' áanta'ab 12,766 juntúulul túumben máako'ob k'a'abetchaj ti'ob.
 - Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', ts'o'ok u ts'a'abal 2,180 ooras táan óolalo'ob yéetel meyajob ichil 24 ooras, lela' te' 15 u sedesil le 5 Distritos yéetel le 3 Departamentos Judiciales je'elbix jatsa'anil te' Péetlu'uma'. Yéetel le meyajoba' j-áanta'ab 15,898 máako'ob ti' ba'ax k'a'ana'anchaj ti'ob, beyxan yéetel bix yanik u talamil ichil kaada jump'éelel.
- Aliados por la Vida, u jaatsil tsolnu'uk yéetel áantajil ku ts'a'abal tumen juntúul lisensyaado.
 - Le meyaj' ku kaxtik u ts'a'abal tsolnu'uk yéetel áantajil tumen juntúul lisensyaado xma' bo'olil ti' kajnáalo'ob ma' jach ma'alob u bin ti'obi' ku kajtalo'ob tu péetlu'umil Yucatán. Yéetel le nu'ukbesaja', ku táan óolta'al jejeláas talamilo'ob yaan u yilo'ob yéetel leyes tu yóok'lal wa yaan u p'aax ti' yéet máakil, ba'atelil ichil láak'tsilo'ob yéetel wa yaan u si'ipil máak tu táan leey, beytúuno' ku tso'olol ti'ob yéetel ku ts'a'abal juntúul lisensyaado ti' máaxo'ob min'an u tojol u t'aniko'ob juntúuli'.
 - Ichil u ja'abil 2025, ts'o'ok u táan óolta'al 18,145 túumben máako'ob ichil le 106 u méek'tankaajilo'ob le péetlu'uma'.

- Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', ts'o'ok u meeta'al 18,145 táan óolalo'ob yaan u yilo'ob yéetel tsolnu'uk tu yóok'lal leey ti' máaxo'ob k'a'abet ti'ob, lela' te' ichil le 15 u sedesil le Departamentos yéetel Distritos Judiciales tu'ux yaan le jusgaados yéetel u tribunalesil Poder Judicial tu Estadoil Yucatán.

Beyxane', tu yóok'lal u kanáanta'al u déerechos u kajnáalilo'ob le péetlu'uma' yéetel ka u meeto'ob ba'ax k'a'abet u meetiko'obe', ts'o'ok u meyajta'al le ba'alo'oba':

- Septyeembre u Winalil Testameento:
 - Le nu'ukbesaja' ku kaxtik u ya'abtal yéetel ka béeychajak u meetik u testameento tulakáal máak, lela' uuti'al le máaxo'ob ma' jach ma'alob u bin ti'ob ku kajtalo'ob tu péetlu'umil Yucatán, uuti'al le je'ela' le archivo notarialo' ku líik'sik le testamentos ts'iibk'abil úuchik u meeta'alo'obo'. Ichil u meesil septyeembree' le meyaja' meeta'ab xma' bo'olil.
 - Ichil u ja'abil 2025e', jk'u'ub 539 testameentos ts'iibk'abil úuchik u meeta'al yéetel jk'a'am 2,764 áabisos uuti'al testamentos meeta'ab tu táan notaaryos puublikos ichil u "Meesil septyeembre", yéetele' áanta'ab le kajnáalo'ob ma' jach ma'alob u bin ti'ob yano'ob te' 106 u méek'tankaajilo'ob le péetlu'uma'.
 - Ichil el k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', ts'o'ok u k'u'ubul 820 testameentos ts'iibk'abil úuchik u meeta'al yéetele' j-áanta'ab 820 juntúulul kajnáalo'ob ti' le 106 u méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma'.
- U ts'o'okol beelilo'ob Maayáaj Ka'asíijil:
 - Le prograama U ts'o'okol beelilo'ob Maayáaj Ka'asíijil (ka'achile' Formaliza tu Unión u k'aaba'), jump'eel prograama xma' bo'olil ku kaxtik u yantal u juun máak tu beel tu táan leey tumen beey k'a'abet ti' tuláakal u baatsililo'ob le Péetlu'uma', tumen u áasentarta'al máak tu táan registro sibile' jump'eel ba'al jach k'a'abet ti' le kajnáal yukatekoso'.
 - Ichil u ja'abil 2025e', jmeeta'ab 565 U ts'o'okol beelilo'ob Ka'asíijil, lela' uuti'al u yáanta'al nuupo'ob ku taalo'ob ti' 91 u méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma'.
 - Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila', le nu'ukbesaja' ts'o'ok u yáantik 978 u nuupo'obil le Péetlu'uma', ku taalo'ob ti' 91 méek'tankaajo'ob.

4. Ba'ax ku kaxtik le mokt'aano'ob yéetel táanxel lu'umo'obo' firmarta'ab tumen le Péetlu'uma' yéetel ba'ax utsilo'ob ts'o'ok u k'a'amal yéetel

Úuchik u firmarta'al le mokt'aano'ob yéetel táanxel lu'umo'obo' ku kaxtik u yaantal ma'alob múuch'meyaj uuti'al u yúuchul k'exlaj kaambal, u ka'anal u beejil túumben meyajo'ob yéetel u mu'uk'a'ankunsa'al proyectos jach k'a'ana'ano'ob uuti'al u jóok'ol táanil Yucatán. Yéetel le mokt'aano'oba' ku táakmuk'ta'al túumben tuukulo'ob ku yáantik túumbenkunsajil, meyaj ku bisubáaj utsil yéetel yóok'olkaab, u ma'alob kuxtal kajnáalo'ob yéetel u jóok'ol táanil tu yóok'lal negoosyos, tuláakal le je'ela' yáalan u paakatil ba'axo'ob jach yáax k'a'abet te' péetlu'uma'

yéetel le ba'axo'ob ku kaxta'al tu yóok'ol kaabo'. Le mokt'aano'oba' ku chiikbesik Yucatán je'ex juntúul máak ku meetik ba'ax ku ya'alike', je'ek'ab uuti'al tsikbal yéetel jach ku yóotik meyaj yéetel jach u k'áat ka jóok'ok táanil tuláakal.

Ichil le k'iino'ob jo'op'ok u meyaj le jala'achila' ts'o'ok u firmarta'al 14 mokt'aano'ob yéetel táanxel lu'umilo'ob ichil siinko jump'éelel mola'ayo'ob, yéetelo'obe' ts'o'ok u mu'uk'a'ankunsa'al ba'ax k'a'abet u meeta'al tu yóok'lal u kanáanta'al yóok'ol kaab, xook, kaaj yéetel túumbenkunsajil te' péetlu'uma', beytúuno' ku táakmuk'ta'al múuch'meyajo'ob uuti'al u kanáanta'al kúuchilo'ob tu'ux kajakbal jejeláas ba'alo'ob kuxa'antako'ob, u bin máak xook táanxel lu'umil, keetil ichil máak, u yaantal ma'alob meyaj yéetel u ma'alobtal le janal ich kúuchil xooko'obo'.

5. Ba'ax ts'o'ok u meeyajta'al uuti'al u mu'uk'a'ankunsa'al tsikbal ichil kajnáalo'ob yéetel jala'achil

U yúuchul tsikbal ichil kajnáalo'ob yéetel jala'achile' jach k'a'abet uuti'al u yaantal kaajo'ob jach keeto'ob yéetel ku táakpajalo'ob ti' meyajob. Uuti'al ka úuchuk lela', ts'o'ok u meeta'al kúuchilo'ob tu'ux ku páajtal u ya'alik u chi'ichnakil le kajnáalo'obo'. Beora' túuna', yaan u tso'olol wa jayp'éelel le meyajob ts'o'ok u meeta'al uuti'al u táakmuk'ta'al le ma'alob je'ek'ab tsikbalo'.

Le meesas uuti'al u yúuchul tsikbal yéetel máako'obo' kúuchilo'ob meyajta'an uuti'al u yaantal je'ek'ab tsikbal ichil kajnáalo'ob yéetel máaxo'ob ku taalo'ob tu k'aaba' jejeláas jo'olpóopo'ob. Ichil le meyajoba', ku kaxta'al u mu'uk'a'ankunsa'al múul tsikbal yéetel u táakmuk'ta'al u táakpajal kajnáalo'obi'.

- Tsikbalo'ob yéetel Kajnáalo'ob: ichil le «Tsikbalo'ob yéetel kajnáalo'ob», ku meeta'al much'táambalo'ob ichil jejeláas kúuchilo'ob te' Péetlu'uma', tak ichil nukuch kaajo'ob beyxan ti' mejen kaajo'ob. Le meyajoba' ku much'ik maanal ti' 250 juntúulul kajnáalo'ob, leti'ob túune' ku páajtal u ya'alik le chi'ichnakil ku yúuchul ti'ob wa tu yóok'lal le tu'ux kajakbalo'obo'. Ka'alikil táan u yúuchul le meyaj, le máaxo'ob ku bino'obo' yéetel xan le máako'ob jo'olintik le séekretariiyaso' ku ts'iibtiko'ob le ba'ax ku k'áata'alo'.
- U'uyajil t'aano'ob yéetel Kajnáalo'ob: Le «U'uyajil t'aano'ob yéetel kajnáalo'obo' ku ts'áaik u páajtalil u múultsikbal kajnáalo'ob yéetel le Jala'ach Joaquín Díaz Menao'. Te' tsikbalo'oba', le kajnáalo'obo' ku páajtal u k'áatiko'ob áantaj uuti'al wa ba'ax k'a'abet ti'ob. Le máaxo'ob jo'olintik le mola'ayo'obo' leti'ob ilik u ma'alob ch'a'abejta'al le ba'ax ku k'áata'alo', beytúuno' ku yila'al u núuka'al tu beel, xma' p'u'ujulil yéetel jach ma'alob.
- Kúuchilo'ob uuti'al u Táan óolta'al Kajnáalo'ob: te' kúuchilo'ob tu'ux ku táan óolta'al kajnáalo'ob yano'ob te' tu Noj Naajil Jala'achilo', je'en máaxak je'el u béeytal u k'áatik áantaj ti' le Jala'acho'. Te' kúuchila', le máaxo'ob ku meyajob ku ma'alob k'amiko'ob le ba'alo'ob ku k'áatalo' yéetel ku yiliko'ob u ts'a'abal le áantajil ku k'áata'alo'. Le meyaj ku ts'áaik u páajtalil u táan óolta'al tu beel le k'a'ana'anilo'ob yaan ti' kajnáalo'obo'.

Yéetel le u tuukulil meyajo'ob je'ex lela' ku ye'es'ajale' le jala'achilo' táan u ts'áaik u yóol uuti'al u nats'ikubá ti' kajnáalo'ob yéetel ka yanak ma'alob tsikbal ichilo'ob. U yaantal le kúuchilo'ob uuti'al u táakpajal máaka', ku mu'uk'a'ankunsik jump'éeel u meyaj jala'ach tu'ux ku táakbesa'al tuláakal máak yéetel ku mu'uk'a'ankunsa'al u bisikubáaj jala'achil yéetel kaaj.

6. Ba'ax ts'o'ok u meeta'al uuti'al u ma'alobkunsa'al táan óolalil tu yóok'lal traamites yéetel u k'áata'al áantajilo'ob tu kúuchilo'ob jala'achil

Ichil le meyajo'ob ts'o'ok u meeta'al uuti'al u na'ats'al le traamites yéetel áantajilo'ob ku ts'áaik u Noj Jala'achil le Péetlu'um ti' le yukateekoso', jkáaj u meyaj le Ventanilla Única Estatal Móvil (VUEM) yéetele' ku kaxta'al ka na'ats'ak yéetel u k'uchul keet ti' tuláakal máak, beytúuno' ku bisa'al tu méek'tankaajil le Péetlu'uma' 150 traamites ti' 9 mola'ayilo'ob yano'ob te' péetlu'uma'. Le meyaja' je'ex lela' júupsa'ab ichil te' ja'aba' u mooduloil Oficina Movil ti' SAT yéetel Reemplacamiento 2025, yéetele' j-áanta'ab 24,841 kajnáalo'ob tu meeto'ob 27,694 traamites yéetel tu k'áato'ob áantajil tu kúuchilo'ob jala'achil. VUEMe' jkáaj u meyaj ti' 17 méek'tankaajo'ob: Kopomá, Izamal, Tecoh, Progreso, Peto, Umán, Akil, Muna, Río Lagartos, Ticul, Motul, Kanasín, Oxkutzcab, Hunucmá, Conkal, Tixpéhual yéetel Maxcanú.

Beyxane', uuti'al ka béeychajak u láaj táan óolta'al tuláakal máak tu yóok'lal traamites yéetel u k'áata'al áantaje' tu ja'abil 2025 kóochkinsa'ab u oraaryoil u táan óolta'al máak te' Ventanilla Única Estatal yaan Colonia México yéetel le yaan tu méek'tankaajil Ticulo', beytúuno' je'ets' láas 8:00 ja'atskab k'iin tak 19:00 ooras tu áak'abil, le úuchik u meeta'al beya' tu ts'áaj u páajtalil u bin máak u meet u traamites ichil le oraaryoj kóochkinta'abo'. Beyxane', ichil jump'éeel múuch'meyaj ichil le óoxp'éeel molayo'ob ti' jala'achile' béeychaj u je'ebel jump'éeel túumben Módulo ti' Servicio (MST) tu méek'tankaajil Tekax, yéetel lela', múuch' xan yéetel le Ventanilla Única Estatal (VUE), ku ts'a'abal u páajtalil u meeta'al traamites yéetel u k'áata'al áantajilo'ob tu kúuchilo'ob jala'achil ti' u kajnáalilo'ob u xamanil le Péetlu'uma'.

7. Ba'axten meeta'ab u Programasil Mediano Plazo uuti'al u ja'abilo'ob 2025 tak 2030 way Yucatané'

Yáaxile' uuti'al u jaajkunta'al ba'ax ku ya'alik le Artículo 35 yaan tu Reglamentoil Ley uuti'al Planeación uuti'al Desarrollo way tu Péetlu'umil Yucatané', te'ela' te' ku je'ets'el u Programasil Mediano Plazo (PMP), lela' dokumeentos jach k'a'abet u jaajkunta'alo'ob tumen ku tsolbejtiko'ob le proyeektos yéetel le meyajo'ob k'a'abet u meetik le jejeláas Mola'ayo'ob ku meyajo'ob ti' u Jala'achil le Péetlu'uma'. Ichil le prograamas ti' medyaano plaaso' k'a'abet u t'o'oxol le ba'ax taak u meyajta'alo', yéetel bix k'a'ana'an u meyajta'al Plan Estatal ti' Desarrollo.

Beyxane', le nu'ubesajilo'ob ti' medyaano plaasoo' ku kaxtik u tsolbejtiko'ob bix k'a'abet u meyaj le jejeláas mola'ayo'ob ku meyajo'ob ti' u jala'achil le péetlu'uma' ka'alikil u jets'iko'ob ba'ax jach taak u meetiko'ob, ba'ax k'a'abet u táanilkunsa'al tu yóok'lal jóok'ol táanil, meyajo'ob uuti'al kaaj, yéetel u beejilo'ob meyaj láat'ik u meeta'al nu'ukbesajo'ob uuti'al u yila'al bix ku bin u xupik taak'in ti' jejeláas meyajo'ob le jala'achilo'.

Le nu'ukbesajilo'ob ti' Mediano Plazoo' (PMP) ku kaxtik u tsoliko'ob ba'ax ku meetbil te' Plan Estatal ti' Desarrollo Maayáaj Ka'asíijil 2024-2030, lela' yaan meyaj je'ex u yokmal uuti'al u meeta'al ba'ax ti' ku Xupbil taak'in tumen u Jala'achil le Péetlu'uma'.

Le meyaja' tu ts'áaj u páajtalil u yaantal jump'éeel ma'alob beej uuti'al u yila'al ba'ax ti' ku Xupbil taak'in, beytúuno' tu p'ataj paachil u meeta'al ba'alo'ob chéen kéen jáan bóojok tu pool máak, yéetel u yúuchul xup chéen tumen je'ex suuka'anile', yéetel túune' ku ma'alob k'a'abetkunsal u xu'upul taak'in je'ex u ya'alik Plan Estatal ti' Desarrollo Maayáaj Ka'asíijil 2024-2030. Yéetel túun le je'ela' meeta'ab 26 Nu'ukbesajilo'ob ti' Mediano Plazo, tu'ux yaan 118 Ba'alo'ob jach k'a'abet uuti'al Jóok'ol táanil yéetel 127 Meyajo'ob bix kun u yáant kaaj le Jala'achilo' yaan u yilo'ob yéetel u k'éexel yéetel u táan óolta'al talamilo'ob ku chiikpajal ich kaaj.

8. Ba'ax jach ku kaxtik le meyaj ku k'aaba'atik Maayáaj Ka'asíijilo' yéetel bix u bin u meyajil tak walkila'a' yéetel ¿ a'ax utsilil ts'o'ok p'atik je'el u páajtal u yila'ale'

Le Plan Estatal ti' Desarrollo Maayáaj Ka'asíijil 2024-2030 jump'éeel ma'alob dokumeento e'esik u beejil bix úuchik u je'ets'el u tsoolil meyajo'ob yéetel ba'ax taak u meeyajta'al yéetel bix unaj ku bin u meyaj le jala'achila' ichil le seeys ja'abo'oba', yéetel túune' ku béeykunsal jump'éeelile' beej kun u xiimbalt le jejeláas meyajo'ob ku jmeetbil tumen le Jala'achilo' yéetel xan ka béeychajak u k'uchul tak tu'ux u tukultmaj le u meyajil Maayáaj ka'asíijilo'. Le Plan Estatal ti' Desarrollo Maayáaj Ka'asíijil 2024-2030o' jach yaan u muuk', ba'ale' u ma'alobil ichil tuláakal le ba'ax ku kaxtiko' ku táan óoltik jump'éeel káat óolal ku meetik le kaajo'.

Le meyaj jach k'a'abeto'ob ichil u paakat le Jala'achila' ku múuch'ul ichil 7 tsoolil meyajo'ob ku t'o'oxol ichil 48 jump'éeel u beejilo'ob tu'ux ku táan óolta'al kaada jump'éeel le nukuch talamil yano'ob tik Péetlu'uma':

Yáax tsoolil meyaj. Utsil Jala'achil, Ku táan óoltik Máakil yéetel Náats' ti' Kaaj: u meyaj le jala'achil yéetel utsil máakil beyxan u náats'al ti' kajnáalo'obe' jach jump'éeel ba'al k'a'abet u táanilkunsal. Yaan ik ts'o'osik ti' le ookol ku yúuchulo', yaan ik ilik u ma'alob meyaj tu beel le jejeláas molayo'obo' yéetel ka u jach ilo'ob u táan óoltiko'ob le ba'ax k'a'abet ti' kaajo' yéetel meyajo'ob jach ku páajtal u yila'al u yutsilil.

U ka'a tsoolil meyaj. Ma'alob toj óolal uuti'al tuláakal kajnáalo'ob: toj óolal, naajil yéetel janale' ma' jump'éeel ma' jump'éeel luujoil, u páajtalil máako'ob. Kik jaajkuntik u yaantal ma'alob kuxtal yéetel jach yaan ik ts'áaik u muuk'il ik meyaj tu yóok'lal ko'olelo'ob, paalal wiiniko'ob yéetel múuch'ilo'ob ma' jach ma'alob u bin ti'obi', beytúuno' kik jach ilik ma' u p'áatal mixmáak tu paachil le meyaj ku meeta'al te' péetlu'uma'.

U yóox tsoolil meyaj. Xook, Miaatsil yéetel Deportese' u Muuk'il Ka'asíijil: le xook ku ts'atáantik máak leti' u yóolil ku táakmuk'tik u jóok'ol táanil kajnáalo'ob, ka'alikil le miaatsil yéetel deportee' yaan u muk'a'ankunsik u k'áaxal u bixilil máak yéetel u múulbisabáajil ichil ik kaajalo'on.

U kan tsoolil meyaj. Taak'in yéetel u bin ma'alob ti' tuláakal kajnáal yéetel u Ka'a jóok'ol táanil u meyajil k'áax: yaan ik táakmuk'tik jump'éeel ayik'alil áantik tuláakal máak, tu'ux yaan u muuk'il u meyajta'al k'áax, ma'alob meyaj yéetel jump'éeel turiismo ku kanáantik yóok'olkaab yéetel ka u chiimpolt ik sukbe'enilo'ob yéetel le ba'alo'ob ku síibil to'on tumen le yóok'olkaaba'.

Directriz 5. Infraestructura para un Desarrollo Territorial Ordenado y Sostenible: Con proyectos como el Tren Maya, la modernización del Puerto de Altura, conectividad física y digital, acceso al agua potable y energía limpia, construiremos un Yucatán moderno, equilibrado y sostenible.

U jo'o tsoolil meyaj. U nu'ukulil uuti'al u táakmuk'ta'al Tsoolil Lu'um yéetel u kaláanil yóok'olkaab: yéetel le proyectos je'ex le Maayáaj Ts'iimin k'áak'o', u túumbenkunsa'al le u Puertoil Altura, konektibidaad fisika yéetel dijiital, u béeytal u yaantal ja' potaable yéetel éenerjiyas mix táan u k'askúuntik yóok'olkaab, yaan ik líik'sik jump'éeel túumben Yucatán, keetel yéetel ma'alob paaklan kuxtal tu yóok'olkaab.

U wak tsoolil meyaj. P'is óol, Kaláanil Kajnáal yéetel Suukil jets' óolal: le p'is óolalo' k'a'abet keet ichil tuláakal máak, yéetel kanáanile' k'a'abet u láat'a'al tumen u kanáanta'al ma' yúuchul loob. Yéetel u tuukulil meyajob je'ex Justicia Violetae', kik kanáantik le ko'olel yukatekaso'obo' yéetel kik táakmuk'tik jump'éeel utsil múulkuxtal ichil tuláakal le Péetlu'uma'.

U wuk tsoolil meyaj. Maayáaj Kaaj. Moots yéetel u Ba'axtenil u yaantal. U bixilil máak, páajtalilo'ob yéetel u múuch' yantal maayáaj kaaj way Yucatane' yaan u ka'akuxtal yéetel ka'amuk'uk'a'ankunsa'al, ka'alikil u yila'al je'ex u mootsil yéetel u ba'axtenil kuxtal way ichil le lu'uma' yéetel xan u táakmuk'ta'al u kanáanta'al yéetel u máansa'al le sukbe'enilo'ob yéetel le u tuukul le ch'i'ilankabilo'obo', yéetel túune' ku yila'al ma' u xóot'ol u máansa'al ichil máak'o'ob.

Le Plan Estatal ti' Desarrooloo' jts'a'ab k'aj óoltbil le 27 ti' maarso ti' 2025 te' Diario Oficial yaan te' Péetlu'umila' lela' te' xot'ts'iiba'an t'aan 64/2025.

Le bix u bin u meyajil tak walkila' yéetel le ba'ax utsilil ts'o'ok p'atik le Maayáaj Ka'asíijilo' leti' le ts'o'ok u ts'a'abal k'aj óoltbil tumen le jejeláas mola'ayo'ob ku Múul meyajob ti' u Jala'achil le Péetlu'uma' yéetel je'el u béeyta'al u yila'al te' Yáax Tsolmeyaj ts'o'ok u meetik te' Ja'abil u Jala'achil le Péetlu'uma', je'ex jets'a'anil te' artiikulo 28 yaan te' tu Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáno'.

9. Ba'ax ts'o'ok u meeta'al uuti'al u yaantal traamites maas chéen ch'a'abil yéetel u táan óolta'al kajnáalo'ob tumen jala'achil

Ichil le meyajob meeta'ab uuti'al u jaajkunta'al u meyaj le Ley Nacional uuti'al u Elimina'ta'al Trámites Burocráticos' jts'a'ab k'aj óoltbil le 16 ti' juulyoj ti' 2025, lela' te' ku je'ets'el te' ka'ap'éeel artiikulo tu'ux ku kaxta'al u yaantal modeelos nasyoonales uuti'al u luk'sa'al traamites búurokraatikos, u diijitalizarta'al, yéetel u mu'uch'ul traamites yéetel táan óolalo'ob, ichil uláak'

ba'alo'ob ku kaxta'al yéetele', ts'o'ok u meeta'al meyajo'ob uuti'al u múulmeyaj le Agencia ti' Transformación Digital yéetel Telecomunicaciones ti' u jala'achil le nojlu'uma' beyxan yéetel le molayo'ob yéetel u meek'tankaajilo'ob Yucatán uuti'al i yila'al, u tukulta'al yéetel u tsaypachta'al traamites yéetel táan óolalo'ob uuti'al ka p'áatako'ob chéen ch'a'abil.

Yéetel túun lela' yéetel yáalan u paakatil le ba'ax ku kaxtik le nojlu'uma' ka'alikil u ts'a'abal meyaj le Plataforma Nacional ti' Registros Civiles yéetel u nojochkinta'al le Ventanilla Nacional Digital ti' Inversiones, meeta'ab múuch'táambalo'ob tu yóok'lal múulmeyaj yéetel u tsaypachta'al meyaj yéetel le Direcciones ti' Registro Público ti' Propiedad yéetel le Comercio yéetel Catastro ti' le Instituto ti' Seguridad Jurídica Patrimonial ti' Yucatán (INSEJUPY) yéetel xan le Dirección ti' Registro Civil ti' Yucatán, ichil le meyajo'ob chukpachta'abo'obo' jóok'sa'ab le mokt'aano'ob INSEJUPY 07/2025 yéetel 08/2025 yéetel xan REGISTRO CIVIL 06/2025 tu'ux je'ets' meyajo'ob uuti'al u meeta'al traamites chéen ch'a'abil ichil le kúuchilo'oba', le meyajo'oba' ku béeytal u yila'al yéetel le daatosá': ts'o'ok u jóok'sa'al 3 mokt'aano'ob uuti'al meeta'al traamites chéen ch'a'abil ku taalo'ob ti' u direksyoonesil Registro Público ti' Propiedad yéetel Catastro ti' le Instituto ti' Seguridad Jurídica Patrimonial (INSEJUPY) yéetel ti' u direksyoonil Registro Civil. Tu yóok'lal u direksyoonil Registro Público ti' Propiedad ts'o'ok u k'e'exel 3 traamites chéen ch'a'abil, luk'sa'ab jump'éele ba'al k'a'ana'an ka'achij yéetel ts'o'ok u yéensa'al u súutukil uuti'al u ts'a'abal tech u núukil le traamiteo' lela' jp'áat ichil 12 jump'éelele k'iin. Uuti'al u direksyoonil Catastro', ts'o'ok u meeta'al mas chéen ch'a'abil 7 jump'éelele traamites, jluk'sa'ab 22 jump'éelele ba'alo'ob k'a'ana'an ka'achij, yéetel ts'o'ok u yéensa'al u súutukil uuti'al u ts'a'abal tech u núukil le traamiteo' lela' jp'áat ichil 50 jump'éelele k'iino'ob. Beyxane', uuti'al le Registro Civilo, ts'o'ok u meeta'al maas chéen ch'a'abil 13 jump'éelele traamites, jluk'sa'ab 38 jump'éelele ba'alo'ob k'a'ana'an ka'achij, yéetel ts'o'ok u yéensa'al u súutukil uuti'al u ts'a'abal tech u núukil le traamiteo' lela' jp'áat ichil 11 jump'éelele k'iino'ob.

Le bix úuchik u yila'al, u k'e'exel yéetel u jach je'ets'el u meyaj le u meeta'al maas chéen ch'a'abil le tramites yéetel le táan óolalo'obo' meyajta'ab xan ichil u méek'tankaajilo'ob le péetlu'uma', ichil u yáax jaatsili' ook u méektankaajilo'ob Thó, Progreso yéetel Zací, yéetelo'ob xane' ts'o'ok u meeta'al much'táambalo'ob yéetel múuch'meyaj yéetel le Agencia ti' Transformación Digital yéetel Telecomunicaciones uuti'al u yila'al yéetel u meeta'al meyajo'ob uuti'al u yaantal traamites maas chéen ch'a'abil, lelo'oba' táan u xíixta'ao'ob walkila'a' ichil le ka'ap'éelele jaatsilo'oba'.

10. Buka'aj taak'in ku xu'upul uuti'al u bo'ota'al tuláakal le máaxo'ob ku meyajo'ob ti' jaala'achilo' yéetel buka'aj ya'abchajik keet le ja'abil máaniko'

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

11. Bix je'el a tsolike'ex bix u xu'upul le taak'in ku bin ti' áanunsyoso' ti' teeléej yéetel raadyóoj

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

12. Buka'aj taak'in ku xu'upul tu yóok'lal u meeta'al éebentos. Tumen, jachya'ab éebentos tu'ux ku xu'upul ya'ab taak'in yéetel jach ku táakpajal ya'ab meyajo'obi'.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

13. Ka ts'a'abak k'aj óoltbil ti' máaxo'ob yéetel ti' ba'ax éempresasil ku yúuchul bo'ol yéetel buka'aj, tu yóok'lal áanunsyoso' ti' teeléej yéetel raadyóoj yéetel publicidad, ichil le ja'abil meyaj 2025, lela' k'a'abet u ye'esa'al ba'axten yéetel ti' ba'ax mola'ayil.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

14. Ka ts'a'abak k'aj óoltbil ti' máaxo'ob yéetel ti' ba'ax éempresasil meeta'ab bo'olo'ob yaan u yil yéetel byaatikos, k'a'abet u ye'esa'al baajux, ba'axten, ti' ba'ax mola'ayil yéetel ba'ax k'inak.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

15. Le fideicomiso Ucújo' meeta'ab uuti'al u yila'al u bo'ota'al le P'aax yaan ti' u Jala'achil le Péetlu'um ti' le ISSSTEYo', ba'axten táan u siit'ta'al le leey tumen ku ts'a'abal je'ex bo'olil kéen siibik le lu'umo'obo'. Táan a wilike'ex ba'ax loobilil ku taasik ti' u meyajnaalilo'ob le péetlu'uma'.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

16. Baajux tu xupaj le péetlu'um chéen úuchik u bisa'al máako'ob tak tu zócaloil u Nojlu'umil Méxicoo'

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

17. Ba'ax tu yilaj u meetik u Despachoil le Jala'ach uuti'al ma' u p'atik k'aas tu ka'aten u nojchil le ejecutivo yaan tak nivel nacionalo'?

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

18. Yéetel le ba'ax úuch wa meeta'ab ti' u jmeyajnáalil u Despachoil le jala'acho', Ba'ax medidasil ch'a'ab tumen le Secretaría General ti' u jala'achil u Péetlu'umil le Yucatán uuti'al ka yanakjump'éeel chíinjo'ol yéetel ka u kan u bisubaob yéetel u jeel jmeyajnáalilo'ob yano'ob ichil le Gabinetee'

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

19. Bix úuchik u ye'esk'ajal u yaantal u 100% u t'i'it'bejsa'al le vacunas te' Yucatanoo'

Le náajal je'ela' úuch ichil u Semanail Nacional de Vacunación 2025, lela' tak tu wi'ina'alil 26 ti' abril tak k'uchik 3 ti' mayo, bey úuchik u k'uchul tu 100%il tumen leti' a'ala'an tumen u Centro Nacional de la Salud de la Infancia yéetel Adolescencia (CENSIA) ts'a'ab kex 59,704 jump'éeel dosis uuti'al ma' u tsa'ayal k'oja'anil ti' mejen paalal, táankelmo'ob, ko'olelo'ob yo'onchaja'an yéetel mejen nojoch máako'ob, lela' ts'a'ab tu yóok'lal beyo' ma' u jan ts'a'ayal k'oja'anil ti' u láakal le baatsilo'obo'.

Lela' meyajta'ab tu yóok'lal le meyaj tu meetaj le Centros de Salud ku meyaj yéetel le Red Frío, tumen leti' meet u yaantal jump'éeel vacuna jach ma'alob.

20. Ba'ax ila'ab u meyajta'al uuti'al u kanáanta'al u wiinkilal, u yila'al yéetel u táan óolta'al u toj óolal máak ti' VIH te' Yucataná'

Kaxtab jump'éeel estrategia tu'ux ku táakpajal jump'éeel kanáanil wiinikilal yéetel xan u tso'olol bix u kanáatikubáaj máak je'el bix ka táan óolta'ak u toj óolal máak tu yóok'sal le VIH'o' tuláakal le je'elo' yaan ba'ax u yil yéetel u enfoques u páajtalil máak yóok'lal u yaantal jump'éeel ma'alob toj óolal ts'o'okole' u k'axmubáaj xan ti' tuláakal u lu'umkabalil le péetlu'umilo'.

Le estrategiaso' yaan ba'ax u yil yéetel:

- U nojochkunsal uuti'al u béeytal u yookoj PrEP y PEP, ba'ale' ila'ab u táanilta'al le kaajo'ob a'ala'ano' yéetel le máaxo'ob ma' jach yaan ti'ob uuti'al u bino'ob ts'akbil yaanal tu'uxo'.
- U táan óolta'al tuláakal, meeta'ab kex 35,263 jump'éelel pruebas ti' tuláakal le kaajo', yéetel meeta'ab xan kex 18,078 jump'éelel ti' ko'olelo'ob yo'omchaja'ani', lelo' meyajta'ab uuti'al u kanáanta'al ma' u tsa'ayal k'oja'anil ti' le chaampalo'.
- U ka' ila'al u bin u táan óolta'al u toj óolal máak, lelo' úuch yéetel kex 19,144 jump'éelel tratamientos antirretrovirales yéetel xan ts'a'ab kex 24,844 jump'éelel consultas médicas especializadas.
- Ila'ab u mu'uk'a'ankunsal le CAPASITSil Ticul yéetel Zací, tumen ila'ab u maas je'ebel u horariosil yóok'lal u maas yaantal servicios uuti'al u yila'al le VIH, PrEP yéetel PEPo'.
- Ila'ab u yaantal máantats' meyajo'ob je'el bix campañas uuti'al u kanáanta'al máak yéetel ma' u jach bin u tsa'ayal le k'oja'anilo', le meetike' t'o'oxa'ab kex 553,350 jump'éelel condones.
- Yaanchajxan jump'éelel múuch' meyaj interinstitucional yéetel CENSIDA, méek'táankaajo'ob yéetel sociedad civil uuti'al ka ila'ak u ya'abtal tu'ux u k'uchul le táan óolalo' tumen beey tukulta'ab tumen le estatalo'.

21. Máakalmáak estrategiail ts'o'ok u ch'a'abal meyajtbil uuti'al u táan óolta'al adicciones yéetel u ts'a'akal le Salud mental ichil le Péetlu'uma'

U jala'achil Maayáaj ka'asijile' ts'o'ok u yilik u táakmuk'tik u estrategiail "Múuch' kuxtalil", le je'ela' jump'éelel meyaj ku táakmuk'tik u Jala'achil le Péetlu'uma', leti'e' túun meyaj yéetel programas uuti'al u maas táan óolta'al tu yóok'lal ma' u jach yaantal adicciones, k'oja'ano'ob ti' pool, ma' u jach yaantal ba'ateil ichil jump'éelel láak'tsil, lela' ku meetaj tu yóok'sa'al yaantal jump'éelel ma'alob kuxtal ti' mejen paalalo'ob, táankelmo'ob yéetel u jeel múuch'o'ob k'a'abetti'ob ichil u péetlu'umil Yucatán.

Le meyaj meeta'aba' ya'ab kúuchilo'ob táakpajo'obi' míin kex 25 jump'éelel tak yéetel u Entidadesil ichil tuláakale' jóok' u yaantal kex 137 jump'éelel programas uuti'al meyajtbil. Le estrategia meyajta'aba' yaan u yil yéetel seguridad ti' jka'anáalilo'ob, jets' óolal, yéetel ma'alob kuxtal, jach tu séeba'anil k'a'abet u meyajta'al: tumen wa ma'e' táan u bin u ya'abtal le casos de depresiono', ansiedad yéetel u meetik loobtubaj máak; u ya'abtal máaxo'ob yaan adiccioni'ob, mas yaan ba'al u yil yéetel u yúuchul loobilal; túun ya'abtal xan le yaaj yaj k'oja'anilo'ob xaan u yutsatalo'obo, metabólicas yéetel u tsa'ayal k'oja'anil tu pool mejen paalal yéetel táankelamo'ob.

Yóok'lal u yaantal jump'éelel ma'alob múuch' meyaje', le estrategia ku meyajta'alo' leti' e'esik makalmáak le óoxp'éelel k'a'abet u táanil meyajta'alo': yáaxile primaria le je'elo' táan u yila'al u táan óolta'al yóok'lal ma' u k'uchul talamilo'ob ichil jump'éelel otoch yéetel ichil le kaajo'obo'; u secundariaile' u yila'al u táan óolta'al le máaxo'ob mas k'a'ana'anti'obo'; u yóoxp'éelel, lelo' mas especializado tumen ku yila'al u láak'inta'al máak uuti'al ka ila'ak u yutstal. Le meyajo'ob

meeta'aba' jach ma'alob tumen beyo' mix máak ku p'áatal pachil tumen leti'e tu yilaj u kaxtiko'obo' ka yanak tuláakal tu yóok'lal ka'ansaj, paax, miaatsil, báaxalo'ob, jaanal ma'alob yéetel u yaantal tsolxikin ti' naajil xooko'ob, kúuchilo'ob tu'ux je'ek'ab ti' tuláakal máak, beytúuno' uuti'al tuláakal tu'ux bey je'el u yúuchul áantaje'.

22. Ba'ax ts'o'ok u meyajta'al uuti'al u ya'abtal u táan óolta'al u toj óolal winik te' kúuchil ts'aako' yéetel ba'axo'ob jach túumbentakí'.

Le u Servicios de Salud Yucatanó tu meyajtaj jump'éel programa uuti'al u ma'alobkunsal u kúuchilil le hospitaleso' yóok'lal u yaantal tu'ux u táan óolta'al u toj óolal máako'ob le Beyxano' láaj chúuka'an xan uuti'al u yila'al le jkajnáalilo'obo'.

Tu yóok'lal u infraestructuraile', ila'ab u meyajta'al tumen wa ma'e' buka'aj k'iino' chéen p'ata'an ka'ach paachil je'el bix:

- U yutskinsal tuláakal tu yóok'lal eléctricas, hidráulicas, sanitarias yéetel climatización, lela' meeta'abi' yóok'lal u béeytal u meyaj tuláakal je'el bix unaj jump'éel hospital de red estatalé'.
- Beeyxan ch'a'ajo'olta'ab u meyajil le tomas muraleso' yéetel u sistemail gases medicinales lelo' ti' jejeláas kúuchil ts'aako'ob meeta'abij.
- Yaanchaj u ka ch'a'ajo'olta'al u meyajta'al u Noj kúuchil ts'aak Agustín O'Horán, lela' meyajta'ab yóok'lal u mas nojochtal le kúuchilo'.

Ku ye'eska'ajal túun u meyajil le je'ela', U ka'ap'éel nivelil le táan óolaj meeta'abo' jach chíikpaj úuchik u meyajta'al le meetike' leti' ku e'esbil ichil je'elo'oba':

- Mu'uk'a'ankunsal u meyajil u unidadesil le ka'ap'éel niveló le meetike' k'uch tak 92% u yila'al u yaantal jejeláas ts'aako'ob lelo' ku ye'esike' chuka'antak uuti'al táan óolal ti' u hospitalesil le red estatalo'.
- Yanchaj xan 86% u jeel u bisa'al máak ti' ambulancias, lelo' máan tak 2,002 tak 3,716 lelo' ku ye'esik táan u yúuchul meyaj yéetel u coordinacionil CRUM.
- Na'ak xan uláak' 60% u meeta'al u jeel cirugías yaanal tu'uxo'ob, ti' 206 chén tu ja'abil 2024 ka k'uch tak 330 tu ja'abil 2'25, lelo' ma'alob tumen ya'abkunsal uuti'al u k'uchul ti' le méek'táankaajo'ob.
- 22% úuchik u ya'abtal le consultas de especialidad lelo' táan u t'aan tu yóok'lal ka'ap'éel nivel, ka'achile' 69,932 tak walkile' jk'uch 85,305 consultas, lela' ku ye'esike' táan u mu'uk'a'ankunsal u táan óolta'al u toj óolal máak.
- 16.3% cirugías yaanchaj ti' jejeláas hospitales generales, lelo' ku máan ti' 11,120 tak 12,939, lelo' u k'áat u ya'ale' ya'abchaj uuti'al u yúuchul meyajil quirúrgica estatal.
- 5.40% máako'ob ts'a'abo'ob de alta ti' 34,197 tak 36,045, lelo' ku ye'esike' ya'abchaj u yila'al u ma'alobkunsal u meyajil le noj kúuchil ts'aako'obo' je'el bix u Hospital Materno Infantil yéetel le Psiquiátrico'.

Tuláakal le meyaj meyajta'aba' ku ye'esik u bin táanil yéetel u túumbenkunsal ba'alo'ob bey

u táakmuk'ta'al u sistemail u kúuchil le ts'aako'ob ti' Yucatanó, le meyaja' meyajta'ab uuti'al u ma'alobkunta'al u táan óolalil le kaajo'obo'.

23. Tak buka'aj u ya'abil wa u porcentajeil le ts'aako'ob ku p'a'atal ti' cada jump'éeel Centro de Salud, ti' cada méek'táankaaj yéetel ti' le Hospitales nuktaak je'el bix le ka'ap'éeel nivel yaan Yucatanó'

Yéetel le información tu máansaj u Coordinaciónil le SSY, je'el ku ye'eska'ajal u porcentajesil le ts'aako'ob yaan ti' junjump'éeel méek'táankaajilo'obo'.

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Bokobá	Centro de Salud de Bokobá	86%
Buctzotz	Centro de Salud de Buctzotz	97%
Buctzotz	Centro de Salud de X-Bec	86%
Cantamayec	Centro de Salud de Cantamayec	86%
Celestún	Centro de Salud de Celestún	87%
Cenotillo	Centro de Salud de Cenotillo	97%
Chacsinkin	Centro de Salud de Chacsinkin	87%
Chankom	Centro de Salud de Chankom	93%
Chankom	Centro de Salud de X-Kalakdzonot	92%
Chankom	Centro de Salud de Ticimul	88%
Chapab	Centro de Salud de Chapab	92%
Chapab	Centro de Salud de Citincabchen	92%
Chemax	Centro de Salud de X-Can	92%
Chemax	Centro de Salud de Sisbichén	92%
Chemax	Centro de Salud de X'mucel	91%
Chemax	Centro de Salud de Chemax	89%

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Chemax	Centro de Salud de Xalau	84%
Chemax	Centro de Salud de Chulutan	81%
Chichimila	Centro de Salud de Chichimila	94%
Chikindzonot	Centro de Salud de Chikindzonot	94%
Chumayel	Centro de Salud de Chumayel	86%
Conkal	Centro de Salud de X'cuyum	86%
Cuncunul	Centro de Salud de Cuncunul	86%
Dzan	Centro de Salud de Dzan	89%
Dzitas	Centro de Salud de Xocempich	95%
Dzitas	Centro de Salud de Dzítás	88%
Dzoncauich	Centro de Salud de Dzoncauich	84%
Espita	Centro de Salud de Espita	97%
Espita	Centro de Salud de X-Ualtez	85%
Halacho	Centro de Salud de Santa María Acú	91%
Halacho	Centro de Salud de San Antonio Sihó	83%
Hocaba	Centro de Salud de Sahcabá	83%
Hunucma	Centro de Salud de Hunucmá	86%
Hunucma	Centro de Salud de Texán Palomeque	84%
Hunucma	Centro de Salud de Sisal	80%
Izamal	Centro de Salud de Kimbilá	96%
Izamal	Centro de Salud de Sitalpech	90%
Kanasín	Centro de Salud de Kanasín	87%
Kanasín	Centro de Salud de Urbano De Kanasín San Jose	84%
Kantunil	Centro de Salud d Holcá	86%
Kantunil	Centro de Salud de Kantunil	82%
Mani	Centro de Salud de Maní	88%
Maxcanu	Centro de Salud de Paraíso	83%
Mérida	Centro de Salud de Dzitya	88%

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Mérida	Centro de Salud de Santa Rosa	85%
Mérida	Centro de Salud de Mérida	84%
Mérida	Centro de Salud de Komchén	73%
Mérida	Centro de Salud de Cauce	81%
Mocochá	Centro de Salud de Mocochá	89%
Motul	Centro de Salud de Ucí	89%
Motul	Centro de Salud de Kiní	86%
Motul	Centro de Salud de Motul	82%
Muxupip	Centro de Salud de Muxupip	80%
Opichen	Centro de Salud de Calcehtok	87%
Oxkutzcab	Centro de Salud de Yaxhachen	95%
Oxkutzcab	Centro de Salud de Xohuayan	90%
Oxkutzcab	Centro de Salud de Emiliano Zapata	88%
Panabá	Centro de Salud de Panabá	97%
Panabá	Centro de Salud de Yalsihom	88%
Peto	Centro de Salud de Xoy	96%
Peto	Centro de Salud de Justicia Social	89%
Peto	Centro de Salud de Peto	83%
Progreso	Centro de Salud de Chuburna Puerto	89%
Progreso	Centro de Salud de San Ignacio	87%
Progreso	Centro de Salud de Residencial Flamboyanes	86%
Progreso	Centro de Salud de Chelem Puerto	83%
Progreso	Centro de Salud de Con Servicios Ampliados de Progreso	83%
Progreso	Centro de Salud de Chicxulub Puerto	80%
Río Lagartos	Centro de Salud de Río Lagartos	93%
Samahil	Centro de Salud de San Antonio Tedzidz	84%
Samahil	Centro de Salud de Samahil	81%
San Felipe	Centro de Salud de San Felipe	88%

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Sanahcat	Centro de Salud de Sanahcat	88%
Santa Elena	Centro de Salud de San Simón	91%
Santa Elena	Centro de Salud de Santa Elena	85%
Sinanche	Centro de Salud de San Crisanto	87%
Sotuta	Centro de Salud de Tibolón	93%
Sotuta	Centro de Salud de Tabí	87%
Sotuta	Centro de Salud de Sotuta	80%
Sucila	Centro de Salud de Sucilá	97%
Sudzal	Centro de Salud Sudzal	81%
Tahdziu	Centro de Salud de Tahdziú	84%
Teabo	Centro de Salud de Teabo	84%
Tecoh	Centro de Salud de Xcanchakán	90%
Tekax	Centro de Salud de Kancab	97%
Tekax	Centro de Salud de Pencuyut	90%
Tekax	Centro de Salud de Xaya	90%
Tekax	Centro de Salud de Kinil	87%
Tekax	Centro de Salud de Tekax	85%
Tekom	Centro de Salud de Tekom	85%
Temozón	Centro de Salud de Nahbalam	96%
Temozón	Centro de Salud de Temozón	95%
Temozón	Centro de Salud de Yokdzonot	87%
Teya	Centro de Salud Teya	86%
Ticul	Centro de Salud de Pustunich	91%
Ticul	Centro de Salud de Ticul	90%
Ticul	Centro de Salud de Yotholin	82%
Tinum	Centro de Salud de Pisté	94%
Tinum	Centro de Salud de Tinum	92%
Tinum	Centro de Salud de San Francisco Grande	90%

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Tixcacalcupul	Centro de Salud de Ekpedz	86%
Tixcacalcupul	Centro de Salud Mahas	48%
Tixkokob	Centro de Salud de Ekmul	84%
Tizimín	Centro de Salud de Tizimín	96%
Tizimín	Centro de Salud de Popolnah	91%
Tizimín	Centro de Salud de Colonia Yucatán	90%
Tizimín	Centro de Salud de Chan Cenote	86%
Tizimín	Centro de Salud de El Cuyo	85%
Tizimín	Centro de Salud de Sucopó	84%
Tizimín	Centro de Salud de Chan San Antonio	84%
Tizimín	Centro de Salud de Yaxchekú	94%
Tizimín	Centro de Salud de Yohactún De Hidalgo	89%
Tunkás	Centro de Salud de Tunkas	86%
Tzucacab	Centro de Salud de Nohbec	85%
Tzucacab	Centro de Salud de Tzucacab	82%
Uayma	Centro de Salud de Santa María Aznar	98%
Uayma	Centro de Salud de Uayma	96%
Ucu	Centro de Salud de Ucu	78%
Umán	Centro de Salud de Umán	83%
Valladolid	Centro de Salud de Valladolid	96%
Valladolid	Centro de Salud de Valladolid Emiliano Zapata	96%
Valladolid	Centro de Salud de Xocén	96%
Valladolid	Centro de Salud de Valladolid (Fernando Novelo)	95%
Valladolid	Centro de Salud de Popolá	95%
Valladolid	Centro de Salud de Valladolid (La Oaxaqueña)	94%
Valladolid	Centro de Salud de Dzitnup	92%
Valladolid	Centro de Salud de San Francisco	91%
Valladolid	Centro de Salud de Tesoco	91%

Méek'tankaaj	Unidad Médica	2025
Valladolid	Centro de Salud de Pixoy	89%
Valladolid	Centro de Salud de Tikuch	88%
Valladolid	Centro de Salud de Tixhualactún	87%
Valladolid	Centro de Salud de Tahmuy	86%
Valladolid	Centro de Salud de Ebtún	83%
Yaxcaba	Centro de Salud de Libre Unión	96%
Yaxcaba	Centro de Salud de Yaxcabá	95%
Yaxcaba	Centro de Salud de Tahdzibichén	83%
Yaxcabá	Centro de Salud de Yaxunah	92%
Yaxkukul	Centro de Salud de Yaxkukul	84%
Yobain	Centro de Salud de Chabihau	87%
Yobain	Centro de Salud de Yobain	86%

Ti' nojkúuchil ts'aako'ob wa hospitalese', ku p'a'atal kex 92% u promedio tuláakali'. Lela' úuch ichil u ja'abil 2025

Unidad Médica	Promedio Anual (%)
Hospital Materno Infantil	94%
Hospital General Valladolid	93%
Hospital San Carlos Tizimín	92%
Hospital General Dr. Agustín O'Horán	90%
Hospital Psiquiátrico	88%
Uneme Oncología	95%
Promedio de Abasto General	92%

24. Yéetel le k'ojá'anilo'ob ts'o'ok u máan je'el bix le epidemias yéetel pandemia te' way Yucatana', Ba'ax ts'o'ok u yila'al k'a'abet u meeta'al uuti'al u kanáantikubáaj máak. Yaan jump'éeel plan uuti'al meetik ti' wa ba'ax.

Wa ka téek úuchuk wa ba'ax tu yóok'alal k'ojá'anil ichil le noj p'éetlu'uma' u Secretariail le Saludo' leti' ku ya'alik ba'ax ku meetbil uuti'al u kanáantikubaj máak yóok'lala ma' u bin u yúuchul mix ba'al tu toj óolal winik, ba'ale' lelo' le Unoj jala'achilo' k'a'abet xan u yu'ubal u t'aan táanil le ken u ya'alo' kleti' ku meeyajtbil. Le meetike' u p'éetlu'umil le Yucatanó' yaan u jach chíimpoltik le ba'ax ku a'albil tumen u meyajil u nuukil le Salubridado' lelo' bey u ya'alik u articuloil 181 tumen u bey u ya'alik u leyil le toj óolalo'.

Yéetel le ba'alo'ob ts'o'ok u ya'ala'alo', u política sanitariail le estatala' tu táaniltaj u yaantal kanáanil ti' máak, ka' ila'ak ba'ax yaan ti' máak, ka yanak táan óol yéetel ka ila'ak u yaantal u bisa'al jump'éeel control epidemiológico, lelo' jach ila'ab u yaantal maantats' táan óolil yóok'lal u mu'uk'a'ankunsa'al u toj óolal máak, le meetike' ila'ab u láaj t'i'it'bejsa'al tuláakal yóok'lal beyo' ma' u k'ojá'antal kajnáalilo'ob.

Beeytuno', ku ye'eska'ajle' yaan jump'éeel plan u meetmo'ob uuti'al je'el ba'ax ka táakake', lelo' ku yáantaj uuti'al u yila'al ba'ak uuchul ti' máak tu yóok'lal u kuxtal, tumen beyo' je'el u béeytal u séeb yila'al yéetel u meyajta'al wa xan u ts'a'abal control ti' u toj óolal máake' le meetike' yaan le ba'alo'obo' le ken k'a'abetchajko' túun yila'al ba'ax ku meetbil je'el bix tu yóok'lal vacuna, u kanáanta'al le máaxo'ob ma' jach yaanti'ob uuti'al u bino'ob yaanal tu'uxo'.

25. Ba'ax meyajilo'ob ku meeta'al uuti'al ma' u jach meetik loobtubaj máak te' Yucatana'? yéetel ¿Kex jayp'éeel casos yaan yéetel xan tu'ux jach méek'taan kaajilo'ob

U jala'achil Maayáaj ka'asijile' ts'o'ok u yilik u táakmuk'tik u estrategiail "Múuch' kuxtalil", le je'ela' jump'éeel meyaj ku táakmuk'tik u Jala'achil le Péetlu'uma', leti'e' túun meyaj yéetel programas uuti'al u mas táan óolta'al tu yóok'lal ma' u jach yaantal adicciones, k'ojá'ano'ob ti' pool, ma' u jach yaantal ba'ateil ichil jump'éeel láak'tsil, lela' ku meetaj tu yóok'sa'al yaantal jump'éeel ma'alob kuxtal ti' mejen paalalo'ob, táankelemo'ob yéetel u jeel múuch'o'ob k'a'abet ti'ob ichil u p'éetlu'umil Yucatán.

Le meyaj ku meyajta'al tu yóok'lal ma' u loobiltikubáaj máako' estrategias uuti'al u kanáantikubáaj máak yéetel uuti'al táan óolalil.

Uuti'al u kanáantikubáaj máake': ya'ab jejeláas meyajilo'ob meeta'abij lelo' táakpaj xi'ipalalo'ob yéetel ch'úupalalo'ob ti' tuláakal le ba'ax meyajta'abo', yaanchaj físicas, miaatsilil yéetel artísticas le ba'alo'ob beya' jach ma'alob tumen ku yáatik u kanáantikubáaj u wiinkilal máak yéetel u ts'a'abal k'ajóolbile' jach k'a'abet uuti'al ma' u k'ojá'anta'al winik.

Beeyxan tu yóok'lal u táan óolta'al máak tu yóok'lal toj óolalile': yaan xan meyajlo'ob ts'o'ok u meeta'ali' je'el bix kaxta'ab u estrategiail federal le CÓDIGO 100no', ya'abkunsa'ab xan

tumen táakpaj kex 5 tak 25 jump'éelel mola'ayolo'ob ichil red interna yéetel externa lelo' interinstitucional; beyxan ichil u meyajil le múuch kuxtalo' yéetel xan ma' u jach ya'abtaj winik u meet loobtubae' kaxta'ab u jeel Psicólogos uuti'al u ts'aaj táan óolalil mīn 6 tak 25 juntúulal lelo' jach ma'alob tumen ku yaantal u tsolxikinil ts'o'okole' ku yila'al tu yoorail yo'osal ma' u yúuchul mis ba'al, yaan xan jump'éelel numero uuti'al u yaantal táan óolal je'el bix 800-108-8000, lelo' u t'aan máake' xma' bo'olil ts'o'okole' 24 horas ku meyajo'ob jach je'en ba'ax súutukile' ku yúuchul t'aani'. Yóok'lal u mas ma'alobtal le meyaja' yaancha xan u comitejilo'ob le méek'taan kaajo'ob tu'ux ku táan óolta'al le adicciones yéetel k'oja'anilo'ob ti' poolo' yóok'lal beyo' u mas yaantal áantaj.

Tu yóok'lal le áantaj ku meeta'al ken úuchuk wa ba'axo', ku ts'a'abal láak'inal ti' baatsilo'ob tumen juntúul psicólogo uuti'al ka béeyak u jóok'ol táanil yéetel ba'ax ts'o'ok u yúuchul, lelo' ti' máaxo'ob u kíimil wa máaxti'ob, ken ila'ak beyo' mix táan u jach p'a'atalo'ob ku bino'ob xíimbalbil. Ichil le meyaj je'elo' ku táakpajal xan u Fiscalía Generalil le éetlu'uma' Beyxan u mola'ayil Desarrollo Regional yéetel Municipal, leti'obe' ku meyajo'ob je'el bix ti' u yáanto'ob m'pas ti' gestión lelo' mīn ts'o'ok u táan óolta'al kex 66% u solicitudesil.

Yéetel le información ts'o'ok u ts'aaik u Fiscalía Generail le Péetlu'uma' (FGE), chéen ichil u wi'inalil noviembre tu ja'abil le 2025' ts'iibta'ab 296 jump'éelel casos je'el bix u loobiltikubáaj máako'.

26. Buka'aj xupa'ab ti' cada méek'taan kaaj tu yóok'lal u meyajil u fumigaciónil uuti'al ma' u xiitil k'oxolo'ob ka u tsayo'ob Dengue yéetel o jeel k'oja'anilo'obo'

Ichil u meyajil u ja'abil 2025e', u jala'achil u péetlu'umil Yucatane' tu xupaj ti' kex \$139,628,048.00 de pesos, le xuup tu meetajo' chéen uuti'al u meyajil estatal de control yéeyel u meeta'al fumigación uuti'al ma' u xiitil le k'oxolo'ob ka u ts'áajo'ob k'oja'anilo', lela' jk'uch ti' 106 jump'éelel u méek'tankaajil le péetlu'uma'.

Waye' te' ku ye'esik jach baajux xupa'ab ti' cada jump'éelel méek'taankaaji':

No.	Méek'tankaaj	Inversión
1	Abalá	\$ 212,312.00
2	Acanceh	\$ 354,561.04
3	Akil	\$ 318,468.00
4	Baca	\$ 254,774.40
5	Bokobá	\$ 91,294.16
6	Buctzotz	\$ 340,760.76
7	Cacalchén	\$ 140,125.92

No.	Méek'tankaaj	Inversión
8	Calotmul	\$ 303,606.16
9	Cansahcab	\$ 104,032.88
10	Cantamayec	\$ 371,546.00
11	Celestún	\$ 792,985.32
12	Cenotillo	\$ 283,436.52
13	Conkal	\$ 259,020.64
14	Cuncunul	\$ 158,172.44
15	Cuzamá	\$ 182,588.32
16	Chacsinkín	\$ 395,961.88
17	Chankom	\$ 231,420.08
18	Chapab	\$ 202,757.96
19	Chemax	\$ 1,666,649.20
20	Chicxulub Pueblo	\$ 245,220.36
21	Chichimilá	\$ 276,005.60
22	Chikindzonot	\$ 271,759.36
23	Chocholá	\$ 141,187.48
24	Chumayel	\$ 134,818.12
25	Dzán	\$ 144,372.16
26	Dzemul	\$ 106,156.00
27	Dzidzantún	\$ 240,974.12
28	Dzilam de Bravo	\$ 368,361.32
29	Dzilam González	\$ 354,561.04
30	Dzitás	\$ 227,173.84
31	Dzoncauich	\$ 105,094.44
32	Espita	\$ 400,208.12
33	Halachó	\$ 392,777.20
34	Hocabá	\$ 234,604.76
35	Hoctún	\$ 158,172.44

No.	Méek'tankaaj	Inversión
36	Homún	\$ 169,849.60
37	Huhí	\$ 129,510.32
38	Hunucmá	\$ 678,336.84
39	Ixil	\$ 82,801.68
40	Izamal	\$ 405,515.92
41	Kanasín	\$ 5,994,629.32
42	Kantunil	\$ 210,188.88
43	Kaua	\$ 115,710.04
44	Kinchil	\$ 92,355.72
45	Kopomá	\$ 129,510.32
46	Mama	\$ 203,819.52
47	Maní	\$ 360,930.40
48	Maxcanú	\$ 468,147.96
49	Mayapán	\$ 220,804.48
50	Mérida	\$ 69,779,523.48
51	Mocochá	\$ 101,909.76
52	Motul	\$ 366,238.20
53	Muna	\$ 412,946.84
54	Muxupip	\$ 111,463.80
55	Opichén	\$ 676,213.72
56	Oxkutzcab	\$ 5,705,885.00
57	Panabá	\$ 490,440.72
58	Peto	\$ 3,740,937.44
59	Progreso	\$ 4,221,824.12
60	Quintana Roo	\$ 187,896.12
61	Río Lagartos	\$ 400,208.12
62	Sacalum	\$ 204,881.08
63	Samahil	\$ 126,325.64

No.	Méek'tankaaj	Inversión
64	Sanahcat	\$ 71,124.52
65	San Felipe	\$ 176,218.96
66	Santa Elena	\$ 311,037.08
67	Seyé	\$ 128,448.76
68	Sinanché	\$ 308,913.96
69	Sotuta	\$ 352,437.92
70	Sucilá	\$ 417,193.08
71	Sudzal	\$ 59,447.36
72	Suma	\$ 148,618.40
73	Tahdziú	\$ 121,017.84
74	Tahmek	\$ 57,324.24
75	Teabo	\$ 429,931.80
76	Tecoh	\$ 218,681.36
77	Tekal de Venegas	\$ 89,171.04
78	Tekantó	\$ 174,095.84
79	Tekax	\$ 1,927,792.96
80	Tekit	\$ 162,418.68
81	Tekom	\$ 278,128.72
82	Telchac Pueblo	\$ 328,022.04
83	Telchac Puerto	\$ 563,688.36
84	Temax	\$ 152,864.64
85	Temozón	\$ 837,570.84
86	Tepakán	\$ 123,140.96
87	Tetiz	\$ 167,726.48
88	Teya	\$ 128,448.76
89	Ticul	\$ 1,433,106.00
90	Timucuy	\$ 123,140.96
91	Tinum	\$ 1,536,077.32

No.	Méek'tankaaj	Inversión
92	Tixcacalcupul	\$ 326,960.48
93	Tixkokob	\$ 441,608.96
94	Tixméhuac	\$ 341,822.32
95	Tixpéhual	\$ 150,741.52
96	Tizimín	\$ 6,591,226.04
97	Tunkás	\$ 128,448.76
98	Tzucacab	\$ 2,508,466.28
99	Uayma	\$ 220,804.48
100	Ucú	\$ 121,017.84
101	Umán	\$ 1,761,128.04
102	Valladolid	\$ 8,819,440.48
103	Xocchel	\$ 144,372.16
104	Yaxcabá	\$ 703,814.28
105	Yaxkukul	\$ 127,387.20
106	Yobaín	\$ 160,295.56

27. Ba'ax jach meyajilo'ob ts'o'ok u meeta'al tu Noj Ts'aakil Ticul yéetel ba'ax k'iin u chúunul u meyaj le kúuchilo'

U noj kúuchil le ts'aak ku meeta'al te' Ticul, tuláakal u meyajile' kucha'an tumen u mola'ayil Instituto Mexicano del Seguro Social (IMSS), u ya'alik leti'obe' táan u bin xíimbal.

28. Baajux xupa'ab ti' le ts'aako'ob ku p'a'atal te' centros de saludo'? yéetel ¿Jach makalmáak u listail le ts'aako'ob mas ku k'a'abetchajal te' centros de saludo'

Ichil u ja'abil le 2025a' le Servivios de Saludo' tu yilaj u meetik contratos uuti'al u bin u t'i'it'bejsik ts'aako'ob te' tu'ux yaan le centros de saludo' le meetike' xupa'ab 181 millones 500 mil chéen ichil u ja'abil 2025.

Le ts'aako'ob maas ku k'áata'al te' centros de saludo' miiin yaan kex 20 jump'éelel je'el bix: Metformina, Paracetamol, Linagliptina, Atorvastatina, Losartán, Telmisartán/Hidroclorotiazida, Ketorolaco, Glibenclamida, Bezafibrato, Metronidazol, Omeprazol/Pantoprazol, Dexametasona, Amlodipino, Multivitaminas y Minerales, Pravastatina, Complejo B, Electrolitos Orales, Insulina Glargina, Tramadol/Paracetamol yéetel Butilhioscina o Hioscina.

29. Ba'ax jach ku meeta'al uuti'al u yáanta'al máak yóok'sal ma' u ts'a'ayal hepatitis yéetel cólera ti' le méek'táankaajo'obo' yéetele' táan wáaj u táan óolta'al u ts'a'abal cloro ichil le agua potable yéetel u yila'al bix yanik u ja'il te' méek'táankaajo'obo'

U servicios de saludil le Yucatana' táan u meetik jejeláas meyajo'ob uuti'al u kanáantikubáaj máak ma' u ts'a'ayal hepatitis yéetel cólera ti' lela' chéen ti' méek'tankaaj, je'el bix ku ye'es'ajal waye':

- Chéen nivel estatalé' yaanchaj 2% uuti'al tirich'ta'i, lelo' chéen uuti'al u jo'osa'al muestras yéetel análisis de laboratorio yéetel le je'ela' ila'ab chéen 2% yaanchaj ts'iibtbili' yéetelo' ila'ab wa yaan circulación de enterobacterias patógenas o del Vibrio cholerae lelo' meyajta'ab uuti'al w aka téek ila'ak wa ba'axe' ojéelta'an ba'ax ku meetbil.
- Yaancha xan u ts'aaj óolta'al Epidemiológica de Enfermedades Diarreicas Agudas (EDAS) yóok'lal u yila'al wa yaan casos de cólera ti' máak wa u jeel enterobacterias, análisis de curvas epidemiológicas yéetel u yila'al u factoresil de riesgo ti' wiinik.
- Te' méek'táankaajo'ob ila'ab óol yaan u k'uchul le k'oja'anilo' ka jo'op' u meeta'al campañas uuti'al u ka'ansa'alo'ob k'a'abet u p'oik uts u k'abo'ob, u p'o'oko'ob ba'ax ku jaantiko'ob, ka'ansa'abo'ob xan u meeto'ob suero u yuk'o'ob lelo' jach uts tumen láaj e'esa'ab ti'ob bix k'a'abet u kanáantikubaob.
- Le coordinación intersectorialo' cada óoxp'éel wi'ináale' táan u much'ikubaob uuti'al u yilo'ob bix u bin le k'oja'anilo', ba'ax jach análisis ku meeta'al tumen beyo' táan u kanáanta'al u kuxtal máak yéetel u yila'al ba'ax estrategiasil ku meyajtbil.

Beeytuno', u múuch' meyajil le Agua Potable yaan te' Péetlu'umil le Yucatana', tu yilaj u meyaj yéetel programas je'el bix: Estatal yéetel Federal (PROAGUA), yóok'lal u yiliko'ob u t'i'it'bejsik hipoclorito de sodio, le gas cloro ku yusarta'al uuti'al u lu'usa'al u yik'lil le agua potableo', le je'ela' meyajta'ab ti' jejeláas u méek'táankaajilo'ob le péetlu'uma'.

Yéetel u meyajo'ob le Servicios de Saludil le Yucatana', jach ts'aaj óolta'ab ka k'uchuk ma'alob ja' ti' winik, lela' meeta'ab uuti'al u yila'ale' táan u meyajta'al je'el bix unajo' je'elbix u ye'esik NOM-127-SSA1-2021 tumen lelo' ku ya'alike' le ja'o' uuti'al u meyaj máak. Lela' jump'éel Ley ts'aaja'an tumen le jala'achil u méek'táan kaajilo'ob le péetlu'uma' tumen k'a'abet u yiliko'ob u k'uchul ja' ti' le jkajnáalilo'obo.

Le SSY tak walkile' ts'o'ok u ts'aaj óoltiko'ob kex 87.36% le ja' ku k'uchul te' méek'táankaajo'obo'.

30. Ba'axo'ob ts'o'ok u meyajta'al yóok'lal infraestructura yéetel equipamiento ti' toj óolal ti' u Méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma' yéetel xane' buka'aj taak'in ts'o'ok u bisik.

Tu ja'abil 2025e' ts'a'ab maanal ti' 107 millones 809 mil pesos yóok'lal u táan óolalil infraestructura yéetel equipamiento uuti'al u yantal toj óolal ti' jejeláas u Méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma'.

Le buka'aj taak'ino' ts'a'ab uuti'al u ma'alobkiinsa'al unidades médicas de yáax nivel yéetel xan de segundo nivel ti' táan óolal, lela' yéetel u tuukulil xane' ka yanak u ma'alobtal le táan óolal ku tsa'a'abal ti' le kajnáalo'obo'.

Méek'tankaaj	U tsoolil meyajo'ob
Bokobá	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Bokobá
Buctzotz	Meyajo'obil táan óolal yéetel xan u ka'a utskiinsa'al infraestructura yéetel sistemas eléctricos tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Buctzotz yéetel xan u kúuchil Centro de Salud ti' Xbec
Cantamayec	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Cantamayec
Chankom	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Ticimul
Chemax	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura yéetel xan adecuaciones úuch ti' consultorios tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Mucel yéetel Centro de Salud tu kaajil Chemax
Chumayel	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Chumayel
Conkal	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura yéetel xan servicios básicos ti' Centro de Salud tu kaajil Xcuyum
Dzán	U meyajil adecuaciones ti' consultorios tu kúuchil Centro de Salud yu kaajil Dzán
Hunucmá	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab instalaciones eléctricas tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Texán Palomeque
Kanasín	Táan óolta'ab obras exteriores yéetel sistemas de drenaje ti' Centro de Salud tu kaajil Kanasín
Kantunil	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Kantunil
Mérida	Wóolkab meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab tu beel infraestructura física, instalaciones electromecánicas, hidráulicas, sanitarias, de climatización yéetel equipamiento, beyxane', ts'a'ab equipo médico ti' Hospital General Dr. Agustín O'Horán, Laboratorio Estatal de Salud Pública, UNEME de Oncología, Hospital Psiquiátrico tu Péetlu'umil Yucatán, Centro Dermatológico, Centro de Salud Urbano de Santa Rosa, CECOSAMA Dzununcán, Centro de Salud Mérida, Centro de Salud Candel, CAPA Dzununcán, UNEME EC Mayapán, CECOSAMA Mayapán, CECOSAMA Yucalpeten, CECOSAMA Dzununcan.

Méek'tankaaj	U tsoolil meyajo'ob
Mocochá	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Mocochá
Motul	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil U.M.R Uci
Muxupip	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Muxupip
Panabá	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Panabá
Progreso	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab tu beel infraestructura, instalaciones yéetel equipamiento, beyxane', ts'a'ab equipo médico ti' CESSA Progreso, Centro de Salud de Chicxulub Puerto yéetel Centro de Salud tu kaajil Chelem
Samahil	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Samahil
San Felipe	Meyajo'ob tu'ux ts'a'ab jump'éel táan óolal menor ti' infraestructura yéetel instalaciones ti' Centro de Salud tu kaajil San Felipe
Tecoh	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Xanchakán
Tekax	Táan óolta'ab tu beel equipamiento médico ti' Centro de Salud tu kaajil Tekax
Temozón	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab instalaciones eléctricas ti' Centro de Salud tu kaajil Nahbalam
Ticul	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab tu beel equipamiento de conservación en frío en el Almacén Jurisdiccional de Vacunas, beyxane' táan óolata'ab infraestructura ti' CECOSAMA tu kaajil Ticul
Tinum	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura hidráulica tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Piste
Tizimín	Wóolkab meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab tu beel yéetel utskiinsa'ab infraestructura, instalaciones electromecánicas yéetel k'u'ub equipamiento médico, beyxane' k'u'ub equipo médico ti' Hospital General San Carlos, Centro de Salud Urbano, Centro de Salud El Cuyo, Centro de Salud Yaxchekú, CECOSAMA tu kaajil Tizimin
Tunkás	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab yéetel utskiinsa'ab equipamiento médico ti' Centro de Salud tu kaajil Tunkás
Umán	Meyajta'ab limpieza yéetel desazolve ti' Centro de Salud tu kaajil Umán

Méek'tankaaj	U tsoolil meyajo'ob
Valladolid	Wóolkab meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab tu beel infraestructura, instalaciones yéetel equipamiento médico, beyxane', k'u'ub dotación de equipo médico en el Hospital General tu kaajil Saki', CECOSAMA Valladolid, Jurisdicción Sanitaria No. 2 yéetel Almacén Jurisdiccional de Vacunas
Yaxcabá	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura sanitaria tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Yaxcabá
Yaxkukul	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Yaxkukul
Yobaín	Meyajo'ob tu'ux táan óolta'ab infraestructura tu kúuchil Centro de Salud tu kaajil Chabihau yéetel xan tu Centro de Salud u kaajil Yobaín
Mérida	Meyajta'ab jump'éel línea de media tensión subterránea uuti'al ka meyajnak tu beel energía eléctrica del sistema de Rebombado de agua potable uuti'al le túumben Hospital O'horán meeta'ab tu kaajil Jo'o'.
Cuncunul	Meyajta'ab baño yéetel obras complementarias, ti' Centro de salud tu Méek'tankaajil Cuncunul, Yucatán.
Sudzal	Meyajta'ab jump'éel impermeabilización yéetel obras complementarias ti' Centro de salud tu kaajil Sudzal, Yucatán.
Tekantó	Ka' utskiinsa'ab kúuchilo'ob yéetel obras complementarias ti' unidad básica de rehabilitación (ubr) tu kaajil Tekantó
Ticul	Meyajta'ab banquetas yéetel guarniciones ti' u avenidail nojbeej tu kaajil Ticul.

31. Tu tselo'ob Programa de Juventudes Yucatán, ka tu jo'olinto'ob u programail Aliados por la vida. Yaan wáaj jump'éel múuch'kabil jets'a'an tumen sociedad civil, Jaytéen ts'o'ok u much'kuba'ob meyaj, Ba'ax resultados ts'o'ok u yantal, Buka'aj taak'in ts'o'ok u bisik Yéetele' Buka'aj ts'o'ok u yéemel u k'a'abetkuunsa'al k'aak'as sustancias ichil táankelemo'ob te' Péetlu'uma'

1) Tu tselo'ob Programa de Juventudes Yucatán, ka tu jo'olinto'ob u programail Aliados por la vida.

Tuláakal meyaj tu paach le táankelemo'obo' láayli' ts'aka'ane' ts'o'okole' ku mu'uk'a'anta'al yéetel jump'éel u paakatil meyaj wóolkab, preventivo yéetel xan territorial tu'ux ku tsaypachta'al le tuukul meyaj k'aaba'atik Aliados por la Vida. Ichil u ja'abil le meyaj ku tso'olola', le estrategia je'ela' ku táakmuk'tik jump'éel meyaj institucional kaxtik u táan óoltik factores ti' riesgo yéetele' kaxtik u yáantik táankelemo'ob tu'ux ku ts'a'abal meyajo'ob uuti'al u yantal habilidades socio emocionales, toj óolal ti' tuukul, u kanáanta'al

ma' u yantal adicciones yéetel xan u tuukulil u kanáantik u wíinkilal máak.

2) ¿Yaan wáaj jump'éel múuch'kabil jets'a'an tumen sociedad civil?

Beey. Yaan jump'éel Consejo Estatal Juventudes Yucatán. Ichil lela' táakpaja'an tumen sociedad civil yéetel xan le Jala'achilo', beyxane' ti' yaan Sector Empresarial yéetel Academia. Te' súutuka' ku tso'olol máaxo'ob táakpaja'ani':

1. Secretaría General de Gobierno.
2. Secretaría de Salud de Yucatán.
3. Secretaría de Educación de Yucatán.
4. Secretaría de Desarrollo Social.
5. Secretaría de Seguridad Pública.
6. Fiscalía General del Estado.
7. Secretaría de Fomento Económico y Trabajo.
8. Secretaría de la Cultura y las Artes.
9. Secretaría de las Mujeres.
10. Centro Estatal de Prevención del Delito y Participación Ciudadana.
11. Secretaría Técnica de Planeación y Evaluación.
12. Sistema para el Desarrollo Integral de la Familia en Yucatán.
13. Instituto del Deporte del Estado de Yucatán.
14. Universidad Autónoma de Yucatán.
15. Universidad Anáhuac, Mayab
16. Universidad Marista de Mérida.
17. Universidad Modelo.
18. Centro de Integración Juvenil, A.C. (CIJ)
19. Investigación y Educación Popular Autogestiva (IEPA, A.C.)
20. Consejo Estatal de Participación Escolar en la Educación integrado por padres, madres y comunidad escolar.
21. Cámara Nacional de Comercio, Servicios y Turismo de Mérida (CANACO).
22. Cámara Nacional de la Industria de Transformación (CANACINTRA).
23. Confederación Patronal de la República Mexicana (COPARMEX).
24. Colegio de Psicólogos del Estado de Yucatán.
25. Centro Estatal de Prevención Social del Delito y Participación Ciudadana (CEPREDEY).

3) Jaytéen ts'o'ok u much'kuba'ob meyaj

Ichil u ja'abil le meyaja', cinco juntéenel ts'o'ok u much'kuba'ob meyaj. Beytúuna', ts'o'ok u meyajta'al cinco mesas de trabajo interinstitucionales tu'ux ku kaxta'al u k'aj óolta'al ma'alob ba'alo'ob suuka'an u meyajtik le máaxo'ob táakpaja'an ichil le Consejo'; lela' yéetel u tuukulil u táan óolta'al ma' u yantal adicciones yéetel ka yanak toj óolal tu tuukul máak.

4) Ba'ax resultados ts'o'ok u yantal

Ts'o'ok u yúuchul 5,640 meyajo'ob kaxtik utsil tu paach táankelemo'ob, áanta'ab 103,209 máako'ob ti' 59 Méek'tankaajo'ob.

5) Buka'aj ts'o'ok u yéemel u k'a'abetkuunsa'al k'aak'as sustancias ichil táankelemo'ob te' Péetlu'uma'?

Tak walkila' ma'atan u béeytal u jan ts'a'abal jump'éel cifra tu'ux ka chiikpajak le ba'ax ku k'áata'ala' tumen ma' núup'uk u k'iinilo'ob le meyaja', chéen chúumuk naakalo'on. Le meetike' ma' jump'éel ba'al ka ila'ak jach séeba'ani' k'a'abet u yáalkab le k'iin jets'a'ane'.

A'albil tu jeel bixe', ma' ts'o'okok u meyajta'al le estudios yéetel le evaluaciones tu yóok'lal u táan óolta'al le k'aasil loobiltik le táankelemo'oba'.

32. Úuchik u tse'elel le programa Médico 24/7e', Ba'ax programail je'ek'abta'ab uuti'al u k'ujsa'al toj óolal tu beel ti' tuláakal le Méek'tankaajo'ob yaan te' Péetlu'uma' yéetel buka'aj taak'in ts'o'ok u bisik

Le Servicios ti' Salud de Yucatán tu jets'o'ob jump'éel u tuukulil meyaj tu'ux ku mu'uk'a'ankuunta'al táan óolal de yáax nivel, lela' yéetel u tuukulil u k'ujsa'al toj óolal ti' tuláakal u Méek'tankaajil le Péetlu'uma', yéetel u yáantaj unidades formales, equipadas yéetel xan ka ts'a'abak jump'éel ma'alob táan óolal ti'ob.

1. Ma'alobchaj le sistema de logísticao' uuti'al u yaantal ts'aako'ob le buka'aj k'a'abete' ti' tuláakal Centros de Salud, lela' ku ts'áaik u páajtalil u ko'onol ts'aako'ob yéetel u recetasil tak 88% ti' tuláakal Méek'tankaajo'ob.
2. Mu'uk'a'ankuunsa'ab unidades ti' yáax nivel yéetel xane' ya'abchaj u horasil táan óolal, tu'ux ku táakbesa'al táan óolal de áak'ab yéetel xan fin de semana, lela' tu ts'áaj u páajtalil u ts'a'abal meyaj ti' 70 médicos generales yéetel xan especialistas.
3. Mu'uk'a'ankuunsa'ab le sistemas de diagnóstico ti' le yáax nivel ti' táan óolalo', tu'ux táakbesa'ab ka'ap'éel unidades móviles ti' mastografía uuti'al u Programail Estatal de Cáncer de la Mujer.
4. Mu'uk'a'ankuunsa'ab movilidad ichil yáax yéetel segundo nivel ti' táan óolal tu'ux táakbesa'ab ambulancias ti' Centros de Salud, lela' tu ts'áaj u páajtalil u táan óolta'al tu beel le yáax nivel o' uuti'al u púuta'al tu séeba'anil k'oja'ano'ob tak hospitales generales yéetel comunitarios yéetel u yáantaj Centro Regulador de Urgencias Médicas de los Servicios de Salud de Yucatán, lela' ku jets'ik jump'éel ma'alob táan óolal prehospitolaria ti' tuláakal le kajnáalo'obo'.

Le úuchik u táakbesa'al le tuukul meyaja' tu bisaj u xuupil \$16,825,048.50 pesos ichil u ja'abil meyaj 2025.

Yéetel le ba'ax ku yúuchul beya', táan u chiikpajale', Servicios de Salud de Yucatán táan u kuchik u responsabilidadil u táan óoltik tuláakal kajtalo'ob yéetel xane' ku k'amik u compromisoil u bin

u mu'uk'a'ankuuntik u meyajil le yáax nivel táan óolalo', lela' yaan u yúuchul ken táakbesa'ak ujeel ajmeyajo'ob yéetele' yaan u k'ujsa'al tuláakal tu'ux le toj óolalo'; beya' ku ts'a'abal u páajtalil ti' Secretaría de Bienestar u ka' jo'olintik u je'ek'abta'al túumben programas sociales kaxtik u mu'uk'a'ankuuntik u taak'in kaaj máansik talamil tu kuxtal.

33. Bix ts'o'ok u yáanta'al le na'atsilo'ob ku meyajo'obo' yéetel ku máansiko'ob talamil te' Péetlu'uma'

Con el firme compromiso de impulsar la justicia social y la autonomía económica de las madres Yéetel u tuukulil u je'ets'el jump'éeel justicia social yéetel u jáalk'abil u meyaj na'atsilo'ob máansik talamile', u Mola'ayil Secretaría de Bienestar tu je'ek'abta' u programail Mujeres Renacimiento, tu'ux k'u'ub 10 mil 061 tarjetas "Elvia Carrillo Puerto". Le meyaja' chéen uuti'al na'astilo'ob autónomas ichil 18 yéetel 59 ja'ab ti'ob, beya' ku yáanta'alo'ob yéetel jump'íit taak'in yéetel xane' ku yantal u páajtalil ti' u ch'a'ik decisiones uuti'al u ma'alobtal u kuxtal. Beytúuna', le programaa' jéets' bey jump'éeel política pública chíimpoltik u meyaj ko'olele' yéetel xane' ku ts'áaik u páajtalil u yantal jump'éeel ma'alob keetil te' Péetlu'uma'.

34. Ichil le jaats tu'ux ku yáanta'al na'atsil autonomaso', k'a'abet u ts'a'abal ojéeltbil jaytúul ko'olel áanta'ab yéetel taak'in ti' cada Méek'tankaaj yéetel xan baajux ts'a'ab ti'ob.

Tu ja'abil 2025e', k'u'ub 10 mil 061 tarjetas "Elvia Carrillo Puerto" ichil le programa Mujeres Renacimientoo', lela' t'o'oxol ichil 106 Méek'tankaajo'ob te' Péetlu'uma', tu'ux xu'upsa'ab 75 millones 457 mil 500 pesos. Te' súutuka' binka'aj tsolbil baajux yéetel jaytúul ko'olel áanta'ab ti' cada Méek'tankaaj.

Méek'tankaaj	U jayp'éeelil tarjetas k'u'ubij	U buka'ajil taak'in xu'upij
Abalá	035	\$ 262,500.00
Acanceh	048	\$ 360,000.00
Akil	099	\$ 742,500.00
Baca	035	\$ 262,500.00
Bokobá	014	\$ 105,000.00
Buctzotz	080	\$ 600,000.00
Cacalchén	035	\$ 262,500.00
Calotmul	038	\$ 285,000.00
Cansahcab	029	\$ 217,500.00
Cantamayec	028	\$ 210,000.00
Celestún	126	\$ 945,000.00

Méek'tankaaj	U jayp'éelil tarjetas k'u'ubij	U buka'ajil taak'in xu'upij
Cenotillo	025	\$ 187,500.00
Chacsinkín	015	\$ 112,500.00
Chankom	026	\$ 195,000.00
Chapab	058	\$ 435,000.00
Chemax	219	\$ 1,642,500.00
Chichimilá	100	\$ 750,000.00
Chicxulub Pueblo	036	\$ 270,000.00
Chikindzonot	026	\$ 195,000.00
Chocholá	031	\$ 232,500.00
Chumayel	017	\$ 127,500.00
Conkal	054	\$ 405,000.00
Cuncunul	015	\$ 112,500.00
Cuzamá	040	\$ 300,000.00
Dzemul	014	\$ 105,000.00
Dzidzantún	055	\$ 412,500.00
Dzilam González	031	\$ 232,500.00
Dzilam de Bravo	039	\$ 292,500.00
Dzítás	028	\$ 210,000.00
Dzoncauich	016	\$ 120,000.00
Dzán	041	\$ 307,500.00
Espita	086	\$ 645,000.00
Halachó	117	\$ 877,500.00
Hocabá	037	\$ 277,500.00
Hoctún	015	\$ 112,500.00
Homún	075	\$ 562,500.00
Huhí	032	\$ 240,000.00
Hunucmá	159	\$ 1,192,500.00
Ixil	031	\$ 232,500.00

Méek'tankaaj	U jayp'éelil tarjetas k'u'ubij	U buka'ajil taak'in xu'upij
Izamal	117	\$ 877,500.00
Kanasín	876	\$ 6,570,000.00
Kantunil	058	\$ 435,000.00
Kaua	046	\$ 345,000.00
Kinchil	057	\$ 427,500.00
Kopomá	030	\$ 225,000.00
Mama	039	\$ 292,500.00
Maní	026	\$ 195,000.00
Maxcanú	043	\$ 322,500.00
Mayapán	030	\$ 225,000.00
Mocochá	022	\$ 165,000.00
Motul	169	\$ 1,267,500.00
Muna	074	\$ 555,000.00
Muxupip	021	\$ 157,500.00
Mérida	2043	\$ 15,322,500.00
Opichén	060	\$ 450,000.00
Oxkutzcab	216	\$ 1,620,000.00
Panabá	086	\$ 645,000.00
Peto	234	\$ 1,755,000.00
Progreso	284	\$ 2,130,000.00
Quintana Roo	010	\$ 75,000.00
Río Lagartos	040	\$ 300,000.00
Sacalum	044	\$ 330,000.00
Samahil	031	\$ 232,500.00
San Felipe	016	\$ 120,000.00
Sanahcat	007	\$ 52,500.00
Santa Elena	019	\$ 142,500.00
Seyé	087	\$ 652,500.00

Méek'tankaaj	U jayp'éelil tarjetas k'u'ubij	U buka'ajil taak'in xu'upij
Sinanché	025	\$ 187,500.00
Sotuta	076	\$ 570,000.00
Sucilá	029	\$ 217,500.00
Sudzal	041	\$ 307,500.00
Suma	012	\$ 90,000.00
Tahdziú	022	\$ 165,000.00
Tahmek	024	\$ 180,000.00
Teabo	016	\$ 120,000.00
Tecoh	145	\$ 1,087,500.00
Tekal de Venegas	016	\$ 120,000.00
Tekantó	034	\$ 255,000.00
Tekax	175	\$ 1,312,500.00
Tekit	089	\$ 667,500.00
Tekom	025	\$ 187,500.00
Telchac Pueblo	045	\$ 337,500.00
Telchac Puerto	021	\$ 157,500.00
Temax	048	\$ 360,000.00
Temozón	098	\$ 735,000.00
Tepakán	014	\$ 105,000.00
Tetiz	037	\$ 277,500.00
Teya	019	\$ 142,500.00
Ticul	372	\$ 2,790,000.00
Timucuy	039	\$ 292,500.00
Tinum	054	\$ 405,000.00
Tixcacalcupul	048	\$ 360,000.00
Tixkokob	095	\$ 712,500.00
Tixmehuac	051	\$ 382,500.00
Tixpéhual	035	\$ 262,500.00

Méek'tankaaj	U jayp'éelil tarjetas k'u'ubij	U buka'ajil taak'in xu'upij
Tizimín	464	\$ 3,480,000.00
Tunkás	038	\$ 285,000.00
Tzucacab	151	\$ 1,132,500.00
Uayma	036	\$ 270,000.00
Ucú	024	\$ 180,000.00
Umán	237	\$ 1,777,500.00
Valladolid	465	\$ 3,487,500.00
Xocchel	024	\$ 180,000.00
Yaxcabá	082	\$ 615,000.00
Yaxkukul	034	\$ 255,000.00
Yobaín	011	\$ 82,500.00

35. Jach ba'ax meyajta'ab tu yóok'lal xoknáalo'ob uuti'al ma' u p'atik u xooko'ob

Uuti'al u yila'al ma' u p'atik u xook u táankelemilo'ob le Péetlu'uma', u Mola'ayil Secretaría de Bienestare' tu je'ek'abtaj le programa Juventudes Renacimiento'. Lela' tu k'ubaj becas ti' xoknáalo'ob yano'ob ti' Universidades públicas, beya' ku táan óolata'al ma' u binetik taak'in uuti'al u bin u xook. Wóolkabile', k'u'ub 9 mil 056 tarjetas, tu'ux áanta'ab 4 mil 799 ko'olelo'ob yéetel 4 mil 257 xiibo'ob, beya' táan u chíikpajal jump'éel keetil ichil le meyajta' yéetel xane' le programao' jéets' bey jump'éel política pública kanáantik u páajtalil le xooko' yéetel xan ku mu'uk'a'ankuunsik u ma'alobil xook ti' tuláakal u táankelemilo'ob le Péetlu'uma'.

Uláak' ba'ax meyajta'abe', yéetel u tuukulil ma' u p'atik u xook mixjuntúul táankeleme', le Mola'ay Secretaría de las Juventudes, tu ts'áaj áantajo'ob yóok'lal láak'intajil psicoemocional, orientación yéetel vinculación institucional, tu'ux táakpaj áantaj xan sector social yéetel educativo. Le áantajo'obo' béeychajij tumn táakpaj xan jejeláas programasi' je'elbix: Estoy Contigo, Bienestar para Todos, Transform-Arte, Juventud-es Conciencia yéetel xan Apoyos Juventudes.

36. Máakalmáako'ob le programa'ob ku ts'áaik le Secretaría de las juventudes' yéetel Máakalmáak Méek'tankaajo'ob ku yáantik

Le Secretaría de las Juventudes' ku ts'áaik programa'ob áantik tuláakal le táankelemo'obo', je'elbix tuyóok'laltojóolati' tuukul, prevención social, participación juvenil, u mu'uk'a'ankuunsa'al meyajto'ob ich kajtalo'ob, yéetel u táan óolta'al u páajtalilo'ob máak. Le programa'obo' ku tso'olol te' súutuka':

Ichil le ja'ab ku tso'olola', jejeláas meyajo'ob k'uch ti' u Méek'tankaajilo'ob le Péetlu'uma', tu'ux táan óolta'ab táanil le tu'ux jach ya'ab táankelemo'obo' yéetel xan bey náach yaniko'ob ti' kaaje'. Le meyaja' úuch yéetel u yáantaj xan jejeláas méek'tankaajo'ob yéetel instituciones educativas.

Programa	Ba'ax ku kaxtik	Tak tu'ux k'uch le meyaj ichil u ja'abil 2025
Transform-Arte	Ku kaxtik ka suutnak paktbil ba'ax ku meetik le táankelemo'ob uuti'al u k'exiko'ob u kuxtalil le yóok'olkaaba'. Beya' ku ts'áaik u páajtalil túun u yáanta'alo'ob yéetel plataformas xma'abo'olil yóok'lal u ma'alobtal u proyectoso'ob yéetel redes tu'ux ku yantal áantaj; beytúuna' ku táakpajlo'ob xan ichil u kuxtalil kaaj, cultural yéetel u taak'inil le Péetlu'uma'.	Kanasín, Maní, Jo', Motul, Tekax, Ticul, Umán yéetel Saki'.
Apoyos Juventudes	Le noj meyaja' ku kaxtik u yáantik tuláakal táankelemo'ob máansik talamil tu kuxtal, yaan jump'íit óotsitalil wa ya'abkach óotsitalil tu kuxtalo'ob, lela' ku meetik u k'u'ubul áantaj ti'ob ich especie uuti'al u táakpajalo'ob ichil práctica deportiva, artística, educativa yéetel cultural.	Chapab, Chacsinkín, Chikindzonot, Dzán, Dzilam González, Dzitas, Hunucmá, Kanasín, Kopomá yéetel Jo'.
Juventud-es Conciencia	Lemeyaja' ku kaxtik utáakbesiktuláakal táankelemo'ob u ts'íibtmuba'ob tu xookil media superior wa superior bey yaan jump'íit talamil tu kuxtalo'obe' wa bey yaan seen óotsitalil ti'obe'. Le meetike' táan u ntáakbesa'alo'ob ti' kúuchilo'ob tu'ux yaan divulgación científica, museos, recintos culturales, educativos yéetel xan tu'ux yaan entretenimiento; uuti'al ka béeyake' k'u'ub ti'ob áantajo'ob en especie uuti'al transporte yéetel ka béeyak u yookolo'ob ichil le ba'alo'ob ts'o'ok u máanchi'ita'alo'.	Buctzotz, Calotmul, Cenotillo, Chankom, Chemax, Chichimilá, Chikindzonot, Chocholá, Cuncunul, Dzoncauich, Espita, Halachó, Hunucmá, Ixil, Izamal, Kanasín, Kauá, Kopomá, Maní, Mérida, Motul, Opichén, Oxkutzcab, Panabá, Petó, Samahil, Santa Elena, Sinanché, Suma, Tekax, Tekit, Temozón, Ticul, Tixcacalcupul, Tizimín, Tzucacab, Umán, Saki', Xocchel, Yaxcabá yéetel Yobaín.
Laboratorio Juventudes Yucatán	Ku kaxtik u mu'uk'a'ankuuntik le Péetlu'um tu'ux yaan yéeytáambala'; lela' ku meyajta'al uuti'al ka aajak u tuukul kaaj yéetel xan le táankelemo'ob ku xooko'ob ti' educación superioro' uti'l ka u na'ato'ob tuláakal bix u meyaj Poder Legislativo te' Péetlu'uma'.	Abalá, Chikindzonot, Dzitas, Espita, Hunucmá, Jo', Sotuta, Tecoh, Tekit, Temozón, Umán, Saki' yéetel Yaxkukul.

Programa	Ba'ax ku kaxtik	Tak tu'ux k'uch le meyaj ichil u ja'abil 2025
Juventudes que Transforman	Ku kaxtik ka suukak u participar le táankelemo'obo' uuti'al ka táakpajako'ob ichil noj meyajo'ob p'atik jump'éeel impacto social, ambiental yéetel cultural. Beya' ka suukak u yantal jump'éeel sentido de pertenencia yéetel jump'éeel responsabilidad ichil kajtal.	Bokobá, Celestún, Conkal, Hochtún, Izamal, Maxcanú, Jo', Motul, Oxkutzcab, Progreso, Tekax, Tekit, Tepakán, Tizimín, Ucú, Saki' yéetel Yaxkukul.
Xe'ek de Voces	Ku kaxtik ka yanak jump'éeel múuch' áantaj ti' táankelemo'ob yaan 18 tak 29 ja'ab ti'ob te' Péetlu'uma' yéetel Beyxan táan u xokiko'ob ciencias socialese', ciencias exactas, artes yéetel diseño.	Kanasín, Jo', Progreso yéetel Umán.
Estoy Contigo	Le noj meyaja' ku kaxtike' ka yanak jump'éeel wóolkab utsil kuxtal ti' táankelemo'ob yéetel u xíimbal meyajo'ob taasik valor social uuti'al ka yanak jump'éeel bienestar emocional yéetel ka yanak xan jump'éeel participación yéetel ka táakbesa'ak tuláakal xoknáalo'ob yano'ob ti' educación nivel medio superior yéetel superior.	Acanceh, Baca, Bokóba, Cacalchen, Celestún, Chicxulub Pueblo, Hunucmá, Kanasín, Maxcanú, Mérida, Oxkutzcab, Progreso, Teabo, Tekax, Tekit, Temozón, Teya, Ticul, Tizimin, Tzucacab, Umán yéetel Saki'.
Bienestar para Todos	Ku kaxtik ka yaankuunsa'ak jump'éeel kaaj tu'ux ka yanak keetil ichil máak, ka u yoojelto'ob ba'ax ku yúuchul yéetel ka xan yanak respeto ti'ob; lela' yaan u béeychajal yéetel campañas de concientización, tallerob yéetel meyajo'ob formativas, recreativas beyxan culturales, tu'ux ka yanak jump'éeel jáalk'abil uuti'al u jets'ik u kuxtal tuiáakal máak je'enbix u k'áate' uuti'al ka yanak túun utsil tu tuukul le táankelemo'ob táakpaja'ano'ob ichil LGBTQ+ te' Péetlu'uma'.	Abalá, Acanceh, Baca, Bokobá, Buctzotz, Cacalchén, Calotmul, Celestún, Cenotillo, Conkal, Chacsinkín, Chapab, Chicxulub Pueblo, Chocholá, Chumayel, Dzemul, Dzidzantún, Dzitás, Espita, Hocabá, Hunucmá, Izamal, Kanasín, Kaua, Kinchil, Maxcanú, Mérida, Mocochá, Motul, Muna, Opichén, Oxkutzcab, Panabá, Peto, Progreso, Río Lagartos, Sacalum, Sanahcat, San Felipe, Sotuta, Suma, Tahmek, Teabo, Tecoh, Tekantó, Tekax, Tekit, Telchac Pueblo, Temax, Temozón, Ticul, Timucuy, Tinum, Tixcacalcupul, Tixkokob, Tixpéhual, Tizimín, Uayma, Ucú, Umán, Valladolid, Xocchel, Yaxcabá, Yaxkukul yéetel Yobaín.

Programa	Ba'ax ku kaxtik	Tak tu'ux k'uch le meyaj ichil u ja'abil 2025
Tarjeta Bienestar Joven	Ku kaxtike' tuláakal le táankelemo'ob máansik jump'íit óotsitalil waya'abkach óotsitalil tu kuxtalo', ka béeyak u jóok'ol táanil tu juunal y'í'tel u kuxtal, lela' yaan u béeytal yéetel u yáantaj jump'éel tarjeta kun k'u'ubil ti'ob tu'ux yaan descuentos yéetel ujeel utsilo'ob ku taasik ti' establecimientos yano'ob te' Péetlu'uma'.	Abalá, Acanceh, Akil, Cacalchén, Cantamayec, Chacsinkin, Chemax, Chichimilá, Chicxulub, Chikindzonot, Chocholá, Chumayel, Conkal, Cuncunul, Cuзамá, Dzitnup, Homún, Huhí, Ixil, Izamal, Kanasín, Kantunil, Maní, Maxcanú, Mérida, Motul, Opi-chén, Oxkutzcab, Panabá, Peto, Popolá, Progreso, Sacalum, Samahil, Sanahcat, Sotuta, Sucilá, Tahdziú, Tamanché, Teabo, Tecoh, Tekantó, Tekax, Tekit, Tekom, Temozón, Ticul, Timucuy, Tinum, Tixcacalcupul, Tixkokob, Tixméhuac, Tizimín, Tzucacab, Uayma, Ucu, Umán, Saki' yéetel Yaxcabá.
Premio Estatal de las Juventudes 2025	Ku kaxtik u k'amik yéetel u ts'áaik tu'ux ka ila'ak u talento, dedicación yéetel xan u compromiso le táankelemo'ob taas'o'ob ma'alob meyaj'o'ob ti' le kaajo'obo'.	Hunucmá, Izamal, Jo', Oxkutzcab, Thadziú, Tizimín yéetel Yaxcabá.

37. Ichil le jaats áantajo'ob ts'o'ok u k'ubik le Secretaría de la Juventudo', ts'a'abak oojetbil ti' jaytúul máako'ob k'u'ub áantaj de taak'in, tu'ux ku ya'alk'ajal baajux ts'a'ab ti' cada máak yéetel ba'ax programail k'ubej

Tu yóok'lal áantajo'ob ts'o'ok u k'u'ubule', Secretaría de las Juventudese' tu túuxtaj k'u'ubil áantaj ti' 18 táankelemo'ob, tu paach le programa'ob Xe'ek de Voces yéetel Premio Estatal de las Juventudes, lelo'oba' jets'a'an tu beel ichil u a'almajt'aanil.

Le jaytúul máak áanta'ab yéetel xan buka'aj taak'in tu k'amo'obo' , je'ets' yéetel u yóok'lal ba'ax ku kaxtik cada programa yéetel buka'aj je'el u béeytal u ts'áa'ike'. Le áantajo'obo' bey u tso'olola':

No. consecutivo	Monto otorgado (en pesos)	Programa correspondiente
1	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
2	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
3	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
4	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
5	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
6	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
7	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
8	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
9	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
10	\$15,000	Premio Estatal de las Juventudes 2025
11	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
12	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
13	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
14	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
15	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
16	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
17	\$18,750.00	Xe'ek de Voces
18	\$18,750.00	Xe'ek de Voces

38. Ba'ax meyajilo'ob beeta'ab uuti'al u p'íittal le buka'aj máako'ob ma' u yojlo'ob wa yaan u chúukpajal u janalo'obo'?

Ichil le Sistema para el Desarrollo Integral de la Familia en Yucatán, káajsa'ab kamp'éel nu'ukbesaj uuti'al u p'íitkunsal le buka'aj máako'ob ma' u yojlo'ob wa yaan u chúukpajal u janalo'ob wa u tséentkuba'ob ma'alobo'. Tu yo'olalo'obe' táan u k'u'ubul o'och, uk'ul tu najil xook yéetel kíina'an janal, láaj chúuka'an u nutrientes; táan xan u ts'a'abal tsolnu'uk yéetel ka'ansaj yo'olal ma'alob janal, Beyxan u yila'al wa jach tu jaajil ma'alob. Le kanp'éel nu'ukbesajo' leti' lelo'oba':

- Asistencia Social Alimentaria en los primeros 1,000 días
- Asistencia Integral en Alimentación

- Espacios de Alimentación, Encuentro y Desarrollo
- Programa de Alimentación Escolar

Ichil le Administración yaan beoraa' yéetel le nu'ukbesaj Asistencia Social Alimentaria en los primeros 1,000 díaso' ts'o'ok u k'u'ubul 54,894 canastas alimentarias ti' mejen paalal yaan 6 meses wa tak 2 años ti'obo' Beyxan ti' ko'olelo'ob yo'omchaja'ano'ob wa táan u tséenankilo'obo'. Ichil 105 municipiose' ts'a'ab xan 417 u kaambesajilo'ob u ts'a'abal tsolnu'uk yo'olal ma'alob janal, yéetel beeta'ab 2,751 diagnósticos nutricionales ti' mejen paalal yaan 6 wa tak 24 meses ti'ob uuti'al u yila'al wa mina'an waba'ax talamil ti' u janal le mejen paalal bey buka'aj u chichanilo'obo'. Yo'olal le ba'alo'oba' xu'up 15 millones 640 mil 480 pesos ichil 105 municipio'ob ti' u lu'umil Yucatán.

Beyxan yéetel le Programa de Asistencia Integral en Alimentaciono', ts'o'ok u t'o'oxol 387,241 canastas alimenticias chúuka'an u nutrientes ichil le 106 municipio'ob yaan ti' u lu'umil Yucatan'; lela' tu bisaj 121 millones 487 mil 720 pesos.

Yéetel le Espacios de Alimentación, Encuentro y Desarrollo, ichil le Administración yaan beoraa', ts'o'ok u t'o'oxol 1,786,470 k'iina'an janalo'ob ti' 10,171 máako'ob ichil 155 Espacios de Alimentación k'i'itbesa'ano'ob ichil 80 municipio'ob ti' u lu'umil Yucatan'. Ku ts'o'okol xane' jel nu'ukbesa'ab 52 Espacios de Alimentación ichil 30 municipio'ob uuti'al u maas ma'alobtal bix u táan óolta'al le máaxo'ob k'amik le áantajo'. Yo'olal le ba'alo'oba' xu'up 26 millones 216 mil 332 pesos.

Yéetel túun le Programa de Alimentación Escolaro' ts'o'ok u t'o'oxol 18,713,782 janalo'ob, le ku ya'alal Alimentación Escolar siis wa k'iina'an, ichil le 106 municipio'ob yaan ti' u lu'umil Yucatán, uuti'al u yutsil 124,715 mejen paalalo'. Lela' tu bisaj 307 millones 317 mil 227 pesos.

Bey túun xano', yéetel le Programa de Salud y Bienestar Comunitarioo' táan u ts'a'abal tu'ux u yantal u múumuch'al máako'ob ts'áaik kaambesaj, táan u káajsa'al meyajo'ob uuti'al u ma'alobtal kaaj, yéetel táan u t'o'oxol ba'axo'ob k'a'abéet uuti'al ma' u yantal máako'ob ma' chúuka'an u janalo'ob ichil le kaajo'.

Ichil le Administración yaan beoraa' káajsa'ab 35 meyajo'ob ku beeta'al cada ja'ab uuti'al u ma'alobtal kaaj, j-ts'a'ab 51 kaambesajilo'ob, yéetel j-t'o'ox 1,094 paquetes uuti'al u chúukpajal u janal máak, ichil 51 grupos de desarrollo yaan ti' 51 kaajo'obo'. Uláak' ba'ax beeta'abe' ichil 20 Espacios de Alimentación yaan ichil u lu'umil Yucatan' j-k'u'ub 20 kúuchilo'ob pak'al ich kaaj pa'te' yéetel u nu'ukulilo'ob jóoyab; lelo'oba' siija'ab tumen Grupos de Desarrollo. Tuláakal le ba'axo'ob beeta'aba' tu bisaj 5 millones 999 mil 56 pesos.

39. Ba'ax ts'o'ok u beeta'al yo'olal le máako'ob kaja'ano'ob ich óotsilil tu lu'umil Yucatán yéetel yaan cáncer ti'obo'

Le DIF yaan tu lu'umil Yucatanó' ts'o'ok u káajsik Programa de Apoyo a Pacientes con Cáncer, uuti'al u t'oxik jump'éel áantaj de \$2,080.00 cada ka'ap'éel mees uuti'al le máaxo'ob táan u ts'a'abal u ts'aakilo'ob cáncer ti'obo'; beyo' yaan ba'ax yéetel u yáantkuba'ob ka'alikil u xuupo'ob yo'olal le k'oja'anil je'elo'. Ichil le Administración yaan beoraa' ts'o'ok u t'o'oxol 8,217 áantajo'ob taak'in ti' 1,460 máako'ob. Bey túun xano' desde octubre tak diciembre ti' 2024e' t'o'ox 3,374 áantajo'ob janal (wa desampensas) ti' 1,136 máako'ob yaan cáncer ti'ob. Tuláakal le ba'axo'ob beeta'aba' tu bisaj 17 millones 91 mil 360 pesos.

40. Ba'axo'ob beeta'ab uuti'al u ma'alobkinta'al bix u tséentikubáaj le paalalo'ob ichil u najilo'ob xook tu lu'umil Yucatanó'

Le nu'ukbesaj Alimentación Escolar beeta'an tumen le DIF Yucatanó' táan u yilik u p'íitkunsik way ti' k lu'umila' le máako'ob ma' ma'alob bix u tséentkuba'ob desde tu yáax ja'abil u kuxtalo'obo'; yo'olal lelo' táan u t'oxik uk'ulo'ob tu najilo'ob xook (desayunos escolares), síiso'ob wa k'iina'ano'ob, chúuka'an u nutriente'ob, yéetel táan u ts'áaik u tsolnu'ukil ma'alob janal Beyxan u ka'ansajil, ka'alikil u yilik wa jach tu jaajil ma'alob u beeta'al.

Yo'olal u yáantik u kajnáalilo'ob Yucatán uuti'al u janalo'ob ma'alobe' le nu'ukbesa' tu ma'alobkiintaj le áantajo'ob ku ts'áaik ti' le ka'ap'éel modoa':

Tek beetaj u maas k'a'amal le janal ku t'o'oxol tumen Programa de Alimentación Escolar, le ku ya'ala'al síis janal (modalidad fría), úuchik k maas ma'alobkiintik bix beeta'anik Beyxan úuchik k jóo'sik túumben producto'ob yéetel uláak' u ki'ilo'ob. Ku ts'o'okol xane' tek ts'áaj u etiquetalo'ob ku t'aano'ob yo'olal toj óolal yéetel ku taasiko'ob personaje'ob je'ex Kanán yéetel Yaku uuti'al u yúuchul ka'ansaj Beyxan uuti'al ka taakak u k'a'amalo'ob tumen le 103,248 paalal ku bino'ob ti' 1,549 najilo'ob xook ichil 104 municipio'obo'.

Tek ya'abkunsaj xan le máaxo'ob k'amik u yutsil le Programa Alimentación Escolar, le ku ya'ala'al k'iina'an janalo' (modalidad caliente); tu káajbal le Administraciono' 16,662 u túulalo'ob yéetel bejla'e' 21,177 k'amik le utsilo'. Bey túuno' ts'o'ok k ya'abkunsik le paalalo'ob ku páajtal u janalo'ob ma'alob ti' u jejeláas najilo'ob xook u lu'umil Yucatán.

Ichil le Administración yaan beoraa' yéetel le Alimentación Escolaro' ts'o'ok u t'o'oxol 18,713,782 síis janalo'ob wa k'iina'an janalo'ob ichil le 106 municipio'ob yaan ti' lu'umil Yucatán uuti'al u yutsil 124,715 mejen paalalo'ob; lela' tu bisaj 307 millones 317 mil 227 pesos.

Tu ja'abil 2025, le Comisión utia'al u Monitoreo le Programas Nutricionales utia'al u Combatir le Inseguridad Alimentaria, parte ti' le Consejo Estatal utia'al u Nutrición yéetel le Lucha Contra le Obesidad, xan bin reinstaurada yo'osal le colaboración yéetel le molayilo'ob académicas yéetel gubernamentales, bey le SEGEY (Secretaría Estatal ti' Educación) yéetel IDEFEEY

(Instituto uti'áal u Educación yéetel Desarrollo ti' le Estado de Formación Yucatán). Yéetel le mola'ayo'oba', káaj u beeta'al 23 kúuchilo'ob janal xook, le je'elo'oba' yaan u ts'o'okol tu ja'abil 2026. Le kúuchilo'ob janal je'elo'oba' yaan u ts'áaiko'ob jump'éel janal chokoj sáansamal ti' 3,000 paalalo'ob ti' le najil xooko'ob primarias públicas ti' tuláakal le noj lu'uma'.

41. Ba'axo'ob táan u beetik le Estado uuti'al u kanáantik wa u sutik u derecho mejen paalal, x-lóobayno'ob yéetel táankelmo'obo'?

Uuti'al u kanáantik wa u sutik u derecho mejen paalalo'ob, x-lóobayno'ob yéetel j-táankelmo'obe', DIF Yucatane' u ts'aamaj óoxmúuch' máako'ob u k'ubéentmaj wa ba'ax meyajil ti'ob:

Le Procuraduría de Protecciono' ku meyaj je'ex u ya'alik le ley federal yéetel estatalo'; ichil lelo' táaka'an u kaxtik yéetel u k'amik utskinaj talamilo'ob (casos) ti' mejen paalalo'ob, x-lóobayno'ob yéetel j-táankelmo'ob jtse'el wa mixba'alkúunta'ab u derecho'ob. Le talamilo'oba' ku yáax xak'alta'al tumen jejeláas especialista'ob junmúuch' u meyajo'obe' (equipo interdisciplinario), ku jóo'sko'ob u diagnósticoil yéetel ku múuch' tukultiko'ob bix kun sutbil u derecho máako'.

Ichil le ba'alo'ob ku múuch' tukulta'alo' táaka'an u tsolnu'ukta'al máak, u ch'a'ajo'olta'al le trámite uuti'al u derecho u yojéelta'al máax leti'o', u máansa'al máak ti' uláak' molayo'ob uuti'al u yila'al tumen juntúul psicólogo, u ts'a'akal, u ts'a'abal áantaj ti' je'ex uuti'al u janal, Beyxan u yáanta'al uuti'al u yutstalo'. Chéen ba'ale' ku yúuchul meyaj xan bey representante jumúuch' yéetel le máako', wa tu jeel, tu táan le órganos jurisdiccionales wa autoridades administrativas ti' le estado, je'ex Fiscalía General, wa ku yila'al mina'an representante wa ma' ma'alob bix u meyajil, k'askúunta'an wa ma' keet yanil ba'ax ku kaxtik le paal, x-lóobayan wa j-táankelem, yéetel le ba'ax ku kaxtik le máaxo'ob representartiko'. Ku ts'a'abal denuncia'ob yéetel/wa querella'ob tu táan Fiscalía General le kéen beeta'ak wa ba'ax ti' mejen paalal, x-lóobayno'ob, wa táankelmo'ob, ku yila'al bey delito yo'olal ba'ax ku ya'alik leyo'. Wa ku yila'al je'el u séeb úuchul loob ti' juntúul paal, x-lóobayan, wa táankeleme', ku beeta'al wa ba'ax tu séeba'anil uuti'al u jach kanáanta'al; wa ma' páajchaj u beeta'al uláak' ba'al maas ma'alobe' ku k'u'ubul ti' kúuchilo'ob tu'ux ku yáanta'al máak (centros de asistencia social), ba'ale' táanil ku yila'al u kanáanta'al u derecho u yantal yiknal u láak'tsilo'ob tu'ux sijnaal, tak tu'ux ku páajtal Beyxan wa ma' tu bin tu contra le ba'ax maas k'a'ana'an u tia'alo'.

Bey túun xano' chéen ti' le Procuraduría de Protección ts'a'an u derecho u tramitartik ba'axo'ob k'a'abéet uuti'al u adoptarta'al juntúul paalo'; ichil le procuraduría' jejeláas especialista'ob junmúuch' u meyajo'obe' (equipo interdisciplinario) ku xak'altiko'ob bix le máako'ob u k'áato'ob adoptar, uuti'al beyo' tuláakal le mejen paalalo'ob, x-lóobayno'ob yéetel táankelmo'obe' ka u jach ki'iki' óolto'ob u derecho'ob, u ye'esiko'ob, u tsi'ikilo'ob, u kanáanta'alo'ob yéetel u ts'a'abal ojéeltbil, según ba'ax k'a'abéet ti' cada juntúul ti'ob.

U jejeláas meyajo'ob le Procuraduría de Protecciono' ts'iibta'an te' artículo 43 ti' le Ley de los Derechos de Niñas, Niños y Adolescentes del Estado de Yucatán.

Le uláak' jump'éelo', Secretaría Ejecutiva del Sistema de Protección Integral de Niñas, Niños y Adolescentes del estado de Yucatán (SE-SIPINNAY), ku tsolnu'uktik yéetel ku ka'ansik máako'ob ti' municipios yo'olal bix unaj u kanáanta'al wa u su'utul u derecho mejen paalal, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob ka'aja'ano'ob Yucatán. Ku nu'uktik wan u meyajil u beeta'al Sesiones del Sistema de Protección Integral de Niñas, Niños y Adolescentes del estado de Yucatán (SIPINNAY).

Tu ja'abil 2025e' beeta'ab 12 sesiono'ob kaambesaj ti' 91 municipio'ob yéetel ts'a'ab 229 tsolnu'uko'ob ti' municipio'ob, u molayilo'ob gobierno yéetel u molayilo'ob kaaj. Beeta'ab xan ka'ap'éel sesión ti' SIPINNAY, tu'ux táakpaj 31 u máakilo'ob le Sistema yéetel máaxo'ob páayt'anta'abo'ob; lelo' tu maas ma'alobkintaj le tsikbal yéetel le múuch' meyaj yo'olal u yutsil le mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'obo'.

Ichil le Administración yaan beoraa' káajsa'ab le Estrategia Estatal para el Renacimiento de la Primera Infancia, jump'éel múuch' meyaj ti' maanal 70 servidores públicos, 20 u molayilo'ob gobierno yéetel jejeláas u molayilo'ob kaaj. Ts'a'ab jump'éel kaambesaj ti' 95 municipio'ob ti' u lu'umil Yucatán. Nu'ukbesa'ab xan jejeláas múuch' meyajob yéetel uláak' ba'alo'ob ichil jejeláas molayilo'ob ichil le óoxp'éel poderes yaan ti' le Estadoo'. Le ba'axo'ob beeta'abo' ts'o'ok u taasik utsil ti' maanal 667,000 mejen paalalo'ob, x-lóobayno'ob yéetel táankelmo'ob, yéetel ku mu'uk'a'ankúunsik le tuukula': u ma'alob kuxtalil le túumben múuch'kabilo'obo' u moots yéetel u lool Yucatán uuti'al sáamalo'.

U jejeláas meyajob le Sistema de Protección Integral de Niñas, Niños y Adolescentes del estado de Yucatán (SIPINNAY), ts'íibta'an te' Capítulo II Sistema de Protección Integral de Niñas, Niños y Adolescentes del Estado de Yucatán de la Ley de los Derechos de Niñas, Niños y Adolescentes del Estado de Yucatán.

Tu ts'ooke' le Centro de Asistencia Social para Niñas, Niños y Adolescentes de Yucatán (CASNNAY), beeta'an uuti'al u táan óoltik tubeel le mejen paalal, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob kanáanta'ano'ob tumen le Estado yéetel ojéela'an je'el u yúuchul loob ti'obo', le o'olal k'ubéenta'ano'ob jump'éel tiempo ichil le Centro je'elo'.

Ichil le Administración yaan beoraa' ts'o'ok u t'o'oxol 404,020 janalo'ob yéetel 8,686 consultas médicas, uuti'al u yutsil mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob k'ubéenta'ano'ob te' CASNNAYo'; lelo' ts'o'ok u bisik jump'éel xuup de 10 millones 546 mil 976 pesos.

42. Jayp'éel carpetas de investigación yo'olal violación ti' u derecho mejen paalalo'ob, xlóo'bayano'ob yéetel táankelemo'ob utskiinta'abij. Ba'axo'ob xan táan u múul beeta'al uuti'al u séeb utskiinta'al táanil le talamilo'ob yaan ti' mejen paalalo'ob, xlóo'bayno'ob yéetel táankelmo'obo'

Te' Procuraduría de Protección de Niñas, Niños y Adolescentes de Yucatán, je'ab 2,851

expedientes administrativos uuti'al u táan óolta'al, u kanáanta'al yéetel su'utul u derecho mejen paalal, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob; ichilo'obe' 912 u p'eelel je'ab uuti'al ka meyajnak le Procuraduría bey representante jumúuch' yéetel le máako', wa tu jeel, tu táan le Fiscalía General del Estado; ila'abe' 1,265 táan u beeta'al u diagnosticoil wa yaan trámite vigente ti'; 604 ts'o'oksa'abo'ob yéetel exhortos wa acuerdos ichil u láak'tsilo'ob tu'ux sijnáal le paalo', familia ampliada wa extensa, úuchik u beeta'al le procedimiento administrativo te' Procuraduría le ka ts'a'ab ojéeltbil táan u mixba'alkunta'al u derecho'. Bey túun xano' ch'a'atukulta'ab u k'u'ubul ti' jump'éeel naj yéetel ts'o'okbesa'ab ba'ax u ya'almaj jejeláas autoridadob judiciales yéetel administrativas uuti'al u kanáanta'al u wiinklil yéetel u tuukul mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob táaka'ano'ob ichil 71 expediente'ob; yo'olal lelo' 37 u túulal béeychaj u táakbesa'alo'ob ichil jump'éeel kuxtal ich láak'tsilil, u k'áat u ya'ale' suunajo'ob yéetel u láak'tsilo'ob tu'ux sijnáalo'ob, familia extensa wa ampliada, chéen ba'ale' láayli' ichil le ja'ab je'elo' le paalalo'ob táaka'ano'ob ichil le 112 expediente'ob káajsa'abo'ob ma'ili' káajak u ja'abil 2025o' béeychaj u táakbesa'alo'ob ichil jump'éeel kuxtal ich láak'tsilil.

Yo'olal túun le carpetas de investigación káajsa'ab tumen le Fiscalía General del Estado úuchik u mixba'alkunta'al u derecho máako', le Procuraduría de Protección yéetel le derecho ts'a'anti'ob tu táakbesuba bey representante junmúuch' wa tu jeel mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel j-táankelmo'ob ichil 912 ti' carpeta'obo'. Cabe apuntar que el trámite y determinación de las carpetas de investigación corresponde a la Fiscalía General del Estado.

Bey túun xano' te' ja'aba' promoverta'ab tu táan le Juzgados de Oralidad Familiar 18 diligencia'ob ti' jurisdicción voluntaria de adopción; ichilo'obe' 4 u p'eelel uuti'al adopciones directas, jump'éeel uuti'al ratificación ti' le máaxo'ob jach u taata'obo' yéetel 13 yo'olal mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel j-táankelmo'ob kanáanta'ano'ob tumen Tutela Pública del Estado; uláak' ba'al xane' ts'o'oksa'ab tu táan Juzgado Familiar 23 u p'eelel expedientes de adopción ts'oka'anili' u yáax promoverta'alo'obe' ka j-su'ut ti' mejen paalal, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'ob u derecho u yantalo'ob yiknal u láak'tsilo'ob.

Ba'axo'ob táan u múul beeta'al uuti'al u séeb utskiinta'al táanil le talamilo'ob yaan ti' mejen paalalo'ob, x-lóo'bayno'ob yéetel táankelmo'obo'.

- Le Procuraduría de Protección ku táan óoltik máak tu séeba'anil tu 365 k'iinilo'ob le ja'abo', tu 24 horasil.
- Táan u yila'al u muk'a'ankunsa'al yéetel u maas ma'alobkinta'al bix u meyaj u máakilo'ob le Procuraduría de Protección de Niñas, Niños y Adolescentes le kéen u táan óolto'ob ba'alo'ob yaan u yilo'ob yéetel Protección de Derechos de las infancias y adolescencias; bey túun xano' táan u yúuchul múuch' meyaj yéetel jejeláas molayo'ob uuti'al u séeb táan óolta'al máak le kéen mixba'alkunta'ak u derecho, je'ex FGE, SEGEY, CEPREDEY, SE SIPINNAY, 106 DIF Municipalo'ob ti' le Estadoo' Beyxan SSP.

43. Bix ts'o'ok u yáanta'al le ko'olelo'ob productora'ob tumen le u Jala'achil le Péetlu'umila' uuti'al u maas ma'alobkintiko'ob u meyajo'ob yéetel u náajalo'obo'

Yéetel le SEMUJERESo' káajsa'ab le nu'ukbesaj "Tejiendo caminos hacia la Autonomía" yéetel u tuukulil u mu'uk'a'ankunsik u meyaj yéetel u náajal ko'olelo'ob productora'ob ikil u yila'al ba'ax k'a'abéetti'ob, u beeta'al taller'o'ob uuti'al u jóo'sa'al producto'ob, taller'o'ob uuti'al u maas ma'alobkintik u kuxtal máak yéetel u meyaj máak, Beyxan ikil u ts'a'abal tu'ux u k'a'aytik u meyajo'ob wa u koonolo'ob yéetel ikil u nupkuba'ob yéetel uláak' ko'olelo'ob productora'obo'.

Ichil le Administración yaan beoraa' ts'o'ok u beeta'al 75 sesiono'ob ichil taller'o'ob, tu'ux ku ka'ansa'al habilidades uuti'al u múuch' meyaj máak, habilidades uuti'al u meyaj yéetel náajal máak, je'ex u ch'a'atulta'al ma'alob mix kun meyaj jump'éeel negocio, u calcularta'al xuupo'ob, u tojol le producto wa servicioo', u k'a'ayta'al koonol, múul meyaj yéetel u jelpajal talamilo'ob. Beeta'ab xan u nu'upkuba 566 ko'olelo'ob uuti'al u maas ma'alobtal bix u meyajo'ob. Te' meyajo'oba' táakpaj 939 ko'olelo'ob ti' 49 municipio'ob. Ku ts'o'okol xane' beeta'ab 13 evento'ob uuti'al u k'a'aytal yéetel u ko'onol ba'alo'ob; ya'ab ti' leti'obe' beeta'ab te' Feria Artesanal "Mujeres del Mayab" yéetel u yáantaj Fundación ADO, yéetel uláak'o'obe' tu instalaciono'ob SEMUJERES.

Uláak' ba'al xane' yéetel le Secretaría de Economía y Trabajo (SETY), káajsa'ab le nu'ukbesaj "Mujer Transformadora" yéetel u tuukulil u yáanta'al ko'olelo'ob yaan 18 años wa maas ti'ob yéetel yaan u negocio'ob, personas morales representarta'ano'ob tu chúuka'anil wa u maas ya'abilo'ob tumen ko'olelo'ob, uuti'al u maas ya'abtal u meyajo'ob tu negocio'ob ikil u ts'a'abalti'ob taak'in majáantbilo'.

Tu ja'abil 2025e' cha'ab u beeta'al 31 créditos ti' 31 empresaria'ob ti' 12 municipio'ob; lelo' tu bisaj jump'éeel millón 368 mil 580 pesos. Bey túun xano' beeta'ab ba'alo'ob uuti'al u k'a'ayta'al koonol ts'a'ab u k'aaba' "Feria del Financiamiento" tu kaajil Saki' (Valladolid), Beyxan "Jornada de Transformación Empresarial" tu kaajil Izamal yéetel Tizimín. Beeta'ab xan "Bolsa de Trabajo en tu Colonia" yéetel "Expo Franquicias" tu kúuchilil much'tal le SETYo' Beyxan le evento "Mujeres Indígenas, Emprendedoras y Sostenibles" tu kaajil Tekax. Yéetel le ba'axo'ob tek a'alajo' táan óolta'ab 730 ko'olelo'ob yaan u negocio'ob.

44. Ba'axo'ob ts'o'ok u beeta'al tu lu'umil Yucatán uuti'al u kanáanta'al yéetel u ts'a'abal ojéeltbil u derecho wa páajtalil ko'olelo'ob

Tu ja'abil 2025e' káajsa'ab le estrategia "Espacios Seguros-Ko'olel Salva", tu'ux ku yila'al u múul meyaj le sector público yéetel privado uuti'al ka yanak kúuchilo'ob tu'ux je'el u jáan okol le ko'olelo'ob wa yaan máax ichil le kaaj u k'áat u beet loob ti'obo'. Yo'olal túun lelo' yéeya'ab 175 sucursal'o'ob ti' le cadena comercial OXXO ichil 29 municipio'ob bey kúuchilo'ob tu'ux je'el u jáan ts'a'abal áantaj ti' ko'olelo'ob wa yaan máax u k'áat u beet loob ti'obe'. Ku ts'o'okol xane' firmarta'ab jump'éeel convenio uuti'al u múul tukulta'al yéetel u múul beeta'al jump'éeel política pública uuti'al ma' u beeta'al loob ti' mejen ch'úupalalo'ob yéetel ko'olelo'ob ich transporte público; uuti'al xan u ch'a'atukulta'al bix kun táan óoltbil yéetel bix ku ch'a'ajo'oltbil u

yutskiinta'al le talamilo'obo', Beyxan uuti'al u ch'a'atukulta'al ba'ax kun beetbil ti' emergencia'ob, tu ka'ap'eelale' ichil le Sistema Metropolitano de Movilidad Amable y Sostenible "VA Y VEN".

Le programa de Prevención de las Violencia Contra las Mujeres (Ko'one'ex Kanatikba- Vamos a Cuidarnos) táan u yilik xan ka p'iitchajak le loob ku beeta'al ti' ko'olelo'ob tu lu'umil Yucatanó'; uuti'al lelo' ku beetik u tuukul ko'olel yo'olal ba'ax táan u yúuchul te' kaajo'obo' yéetel ku péeksik u beet waba'ax uuti'al ka respetarta'ak le derecho yaanti'o'. Yéetel lelo' te' Administración yaan beoraa' ts'o'ok u beeta'al 82 sesiones ti' círculos de reflexión, foros uuti'al ka yanak jets' óolal, cine-debates, Beyxan 141 sesiono'ob ti' taller'ob uuti'al ma' u beeta'al loob ti' ko'olelo'ob, tu'ux táaka'an 4 sesiono'ob ti' jump'eel taller de periodismo yaan perspectiva de género ti' uuti'al xoknáalo'ob ti' universidad; ku ts'o'okole' beeta'ab 10 u p'eelel actividades culturales yéetel deportivas, Beyxan óoxp'eel intervenciones emergentes uuti'al ma' u beeta'al loob ti' ko'olel yéetel u tuukulil u kiinsa'al. Ichil le ba'alo'oba' táakpaj 5,790 ko'olelo'ob yéetel 3,874 xiibo'ob ti' 45 méek'tankaajilo'ob, yéetel xu'up 3 millones 230 mil 795 pesos.

Uláak' ba'al xane' beeta'ab 22 campañas informativas ti' medios digitales, je'ex Facebook, Instagram yéetel X, uuti'al ka yanak igualdad ichil ko'olelo'ob yéetel xiibo'ob, beyxan uuti'al ka respetarta'ak u derecho le ko'olelo'obo'. Láayli' uuti'al le je'elo' káajsa'ab 5 campañas permanentes: tu k'iinbesajil le Día Internacional de las Mujereso' (08 de marzo) beeta'ab le campaña "Mujeres que inspiran" yéetel u noj tuukulil u chiimpol'ta'al yéetel u k'a'abetkunsal u úuchben ojéelal le comadrona'obo' (wa partera'ob); lela' beeta'ab úuchik u ts'a'abal ojéeltibil u meyaj yéetel k'aj óolal óoxtúul ko'olel tu kaajil Opichén, Oxkutzcab y Tizimín. Ti' uláak' campañae' táan u ts'a'abal k'aj óoltbil el Cartilla de los Derechos de las Mujeres; le u yóoxp'eelilo' leti' le Conmemoración del Año de la Mujer Indígenao', le u kanp'eelilo' yaan u yil yéetel u jóo'sa'al publicaciono'ob tu k'iinil 25 ti' cada mees, Días Naranja, uuti'al ka k'a'ajak ma' unaj u beeta'al loob ti' ko'olelo'ob yéetel ti' mejen chúupalalo'ob, yéetel le u jo'op'eelilo' tu k'iinil 25 ti' noviembre, yo'olal le Día Internacional de la Eliminación de la Violencia contra la Mujer.

Ku ts'o'okole' káajsa'ab le estrategia uuti'al Construcción del Sistema de Cuidados, uuti'al ka ila'ak u yúuchul múul meyaj yéetel le sector empresarialo', u molayilo'ob kaaj, Beyxan ti' uláak' Poderes yéetel Organismos, uuti'al ka suukak u beeta'al ba'alo'ob ma'alobtak ka u ts'áa'ob tu'ux u yila'al le kananbailo' bey jump'eel derecho k'a'abéet u yantal ti' tuláakal le wíiniko'obo'.

Tu ja'abil 2025e' beeta'ab 39 sesiono'ob ti' taller'ob yo'olal u derecho wíiniko'ob, desigualdad de género yéetel meyaj mina'an u náajalil, uuti'al u beeta'al u tuukul máak yo'olal le ba'axo'ob unaj u kanáanta'al te' kaajo'obo'; lela' beeta'ab ichil le proyecto "Escuelas Municipales para el Desarrollo Liderado por las Comunidades con Perspectiva de Género", yéetel u yáantaj The Hunger Project México yéetel táakpaj 108 u túulal ko'olelo'ob tu kaajil Jo' (Mérida), Ticul, Tizimín yéetel Saki' (Valladolid). Yéetel junp'íit t'aano'obe' ichil le Administración yaan beoraa' beeta'ab 41 sesiono'ob ti' taller'ob uuti'al u nu'ukbesa'al u kanáanta'al le derecho'obo'. Ti' tuláakal le ba'alo'oba' táakpaj 168 ko'olelo'ob yéetel 8 xiibo'ob tu kaajil Jo' (Mérida), Ticul,

Tizimín yéetel Saki' (Valladolid).

45. Jayp'éel beca ts'a'ab ichil le jejeláas niveles kaambalil yéetel ichil le programas socialeso', yéetel jaytúul máak ti' cada municipio tu k'amaj u yutsil

1. Educación Básica yéetel Media Superior:

Ts'a'ab 10,508 beca'ob ti' escuelas particulares yéetel 133 Becas a la Excelencia Académica, Artística y Deportiva.

Ichil le educación secundaria ti' kúuchilo'ob k'ama'ano'obo' le gobierno federalo' ts'o'ok u chuumbesik le Beca Rita Cetina uuti'al tuláakal le xoknáalo'ob yano'ob ti' le nivel táant k'a'oliko'. Ichil le nivel medio superioro' táan u ts'a'abal Becas Benito Juárez ti' tuláakal le paalalo'ob táan u xokiko'ob bachillerato ti' escuelas públicaso'.

2. Educación Superior:

Ts'a'ab 1,261 beca'ob ti' escuelas particulares; 891 beca'ob ti' u paalal policía'ob; 56 Becas a la Excelencia Académica, Artística y Deportiva; jump'éel uuti'al Fomento Universitario, yéetel ka'ap'éel uuti'al áantajo'ob ti' Crédito Educativo; ku ts'o'okole' 5,321 u téenel ma' k'aata'ab bo'ol ti' ko'olelo'ob ichil 11 Instituciones de Educación Superior, yéetel t'o'ox 9,056 tarjetas "Felipe Carrillo Puerto" ichil le nu'ukbesaj Juventudes Renacimiento ti' xoknáalo'ob x-lóo'bayno'ob wa j-táankelo'ob ku bino'ob ti' universidades públicas tu Lu'umil Yucatanó'. Táan k ts'áaik xan jump'éel tabla tu'ux tsolokbal u k'aaba' le máaxo'ob k'am le utsilo'ob ti' cada municipioo'.

46. Bix úuchik u meyajta'al le Fondo ti' le infraestructura social FISE te' Péetlu'umila' Tso'olok le inversióno' yéetel le jejeláas ba'al meyajta'abo' te' méek'tankaajo'obo', jayp'éel kuartos, pisos, sanitarios, jaaylil meetro'ob ti' electrificación, u sistemai' le ja'o', le cocinao yéetel le najo'obo' ts'a'ab ti' le méek'tankaajo'obo'

Le fondo ti' infraestructura Social FISE ts'o'ok u invertirtik 289 millones 911 mil peeso'ob tu lu'umil Yucatán ichil le meyaj Construyendo Bienestar, le meyaja' ku kaxtik ti' u yáantaj ti' xu'ulsiko'ob le desigualdades socialeso' ti' le vivienda, ku ts'áaj óolal ti' le noj kaajo'obo' yáan óotsiltio'bo' beyxan yaan u p'iit taak'in ti'obo'.

Tu ja'abil 2024, meyajta'ab 40 najo'ob tu méek'tankaajil Celestún, ti' le je'ela yaano'ob: 35 cuartos uuti'al weenel, 5 sanitarios yéetel biogestor, tu yáantaj ya'abkach láak'tsililo'ob, yéetel u p'éel inversión ti' 5 millonesil 858 peeso'ob.

Tu ja'abil 2025 le IVEY tu tsa'a' 115 millonesil 188 miilesil peeso'ob, ti' u mayajta'al najo'ob yéetel estrategias ku kaxtik u xuulbenskunsik le óotsilo'. Ts'ab 26 contratosob ut'ial u meyajta'al 883 najo'ob ti' le je'ela yaan u cuarto uuti'al weenel, ts'ab ti' 32 méek'tankaajo'ob te' péetlu'umila': Akil, (30), Buctzotz, (40), Cansahcab (23); Celestún (30), Chichimilá (30), Chikindzonot (40); Chumayel (40), Cuncunul (35), Cuzamá (30), Dzidzantún (25), Hocabá (40), Hochtún (40), Ixil

(29), Kaua (30), Kopomá (30), Muxupip (31), Panabá (42), Río Lagartos(31), San Felipe (30), Sotuta (30), Sucilá (20), Tahmek (1), Tecoh (8), Tekal de Venegas (35); Tekantó (30), Tekax (1), Tekit (31); Tetiz (30), Tixcacalcupul (25); Xocchel (31), Yaxcabá,(1) y Yaxkukul (14).

Ti' le JAPAY tu ts'a'ab 118 millonesil 533 miilesil peeso'ob ts'a'ab ti' 35 méek'tankaajo'ob te' Péetlu'umila', tu meyajto'ob 496 sanitariosob yéetel u p'éel inversión ti' 20 millonesil 263 miilesil peeso'ob, ti' le méek'tankaajo'ob Halachó (207 sanitarios), Izamal (22 sanitarios), Sacalum (35 sanitarios), Umán (37 sanitarios) yéetel Yaxcabá (195 sanitarios). Beyxan tu meeto'ob 1 p'éel ampliación te red te Méridao', yéetel u p'éel inversión ti' 373 miilesil 026 peeso'ob, tu meeto'ob 2 rehabilitaciones PTAR ti' le méek'tankaajo'ob ti' Mérida yéetel Kanasin yéetel u p'éel inversión ti' 9 millonesil 916 miilesil peeso'ob, le meyaj ti' 2 zonasil ut'ial u captación te méek'tankaajil Mérida yéetel u p'éel inversión ti' 6 millonesil 811 miilesil peeso'ob yéetel. 64 sistemas de colección bino'ob rehabilitados u p'éel inversión ti' 81 millonesil 169 miilesil peeso'ob ti' le méek'tankaajo'ob Akil, Bokobá, Cansahcab, Cantamayec, Chikindzonot, Chumayel, Dzán, Dzemul, Dzidzantún, Espita, Hocabá, Hochtún, Hunucmá, Ixil, Kinchil, Kopomá, Mérida, Motul, Muxupip, Panabá, Sucilá, Tahdziú, Temozón, Teya, Ticul, Tixcacalcupul, Uayma, Ucu yéetel Yobaín.

Yéetel INCAY tu ja'abil 2025, yéetel u p'éel inversión ti' 56 millonesil 189 miilesil peeso'ob, ts'o'ok u meyajta'al 14.693 km uuti'al u yutskinta'al le carretera Emiliano Zapata- Xul tu méek'tankaajil Oxkutzcab.

47. Yéetel le Programa Bienestar Escolar, Jaytúul xoknáalo'ob áanta'abo'ob, Bajux tu invertirto'ob, Bajux jóok' uuti'al u ts'a'abal yéetel u k'u'ubul le paqueteso'obo' yéetel Máax le provedoreso'ob áantabo'obo'

Modalidad de Paquetes Escolares

Tu ja'abil 2025, k'u'ub 201,806 paquetes escolares u p'éel ti' cada paalalo'ob yéetel xch'úupalalo'ob ku áanta'aj le najil xook ti' primario'ob públicas ti' 106 méek'tankaajo'ob tu lu'umil Yucatán, le je'ela' tu ts'áaj u p'éel inversión total ti' 115 millonesil 444 miilesil 033 peeso'ob.

Modalidad de Útiles Escolares

K'u'ub 267,552 paquetessil útiles escolares ti' xoknáalo'ob tu najil xook primaria yéetel secundarias publicaso'ob, ti' u áanta'ab le xch'úupalalo'ob yéetel le paalalo'ob ti' 1,580 najil xooko'ob, yéetel u p'éel inversión ti' 55 millonesil 45 miilesil 284 peeso'ob.

48. Ti' le je'ela tu ye'esik le áantajo'obo', ku ye'esik jayp'éel áantaj ts'o'ok u k'u'ubul te' méek'tankaajilo'ob, beyxan le bajux tu xupo'ob yéetel u k'aaba' le máako'ob áantajo'obo'

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

49. Bajux tu xu'upo'ob ti' le meyaj uuti'al u meeta'al u segundo piso le Hospital te Tízimino' yéetel ba'ax k'iin u káajal u meyajta'al

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

50. Ti' le je'ela' yaan wáaj jump'éel diagnóstico ti' bix yanik te' k'iino'ob le taamil le adiccioneso'obti'lepéetlu'umila'Wáajyaanjumpe'ele', Máakalmáakleméek'tankaajilo'ob yaan maas porcentaje ti adicciones, ba'ax ku meeta'al yo'osal yéetel máakalmáak le ba'al ti' cada méek'tankaajilo'

Le áantaj tu yo'olal Yucatán, yaan ti' le información u registrarla le Sistema ti Vigilancia Epidemiológica ti' le adiccioneso'obo (SISVEA, bey u p'éel red uuti'al áantaj ti' adiccioneso'ob, beyxan ku táakpajalo'ob le Centros ti' u táakpajalo'ob le táankelemo'ob (CIJ), kúuchil u áanta'al óolal yéetel adicciones (CECOSOMA), Instituto Mexicano ti Seguro Social (IMSS), Instituto ti Seguridad yéetel Áantaj ti' le ku meyajo'ob te Estado. Yéetel xan ku wiliko'ob le ba'al ichil le áantajo'obo'. Beyxan, ku áankubao'ob yéetel u resultados le encuestaso'ob nacionalo'ob, le resultadoso'obo' maas recienteso'obo' yaano'ob tu proceso ti' u publicarta'al yo'osal u actualizarta'a' le prevalencia poblacionalo'.

Yéetel le inormaciono', ku yila'al máakalmáak le méek'tankaajil yaan u maas númeroil áantaj uuti'al le adiccioneso' yaano'ob: Kanasín, Mérida, Ticul yéetel Tizimín. Le meyaja' ts'o'ok u meeta'ala' te' méek'tankaajilo'obo' yaan le je'elo'oba':

Kanasín: Ku ts'a'abal áantaj ti' le yáax nivel ti' le áantajo', yéetel le psicología, beyxan uuti'al u múul bino'ob yéetel le jejeláas ba'alo'ob uuti'al áantaj. Ku ts'a'abal jejeláas ba'alo'ob yo'osal u yila'al, yéetel u supervisarta'al le kúuchilo'ob uuti'al le adiccioneso'.

Mérida: Ku ts'a'abal áantaj ti' le yáax nivel ti' le áantajo', yéetel le psicología, yéetel u yila'al le ba'al ku yáax detectartalo', beyxan ku bino'ob yéetel, beyxan wuaj yaan ba'ax ku consumirtiko'ob le je'elas sustanciasos. Ku meyajta'al yáax ba'al te najil xooko', yo'osal u yila'al le táankelemo'obo' yaano'ob u p'éel riesgoti'obo'. Berxan, ku meyajta'al jejeláas ba'alo'ob comunitarioso'ob bey le Yáax múuch'tambale' "Tsa' u boonil ut'ial a kuxtal, tsa' u boonil a tuukul", tu meyajta'al le

certificación te kúuchilo'ob tu'ux mu páajtal a u yantal u buuts'il chamal beyxan emisión yéetel le supervisión te kúuchilo'ob tu wiliko'ob le adiccioneso'.

Ticul: Ku ts'a'abal áantaj ti' le yáax nivel ti' le áantajo', yéetel le psicología, tu áanta'aj yéetel le tamizajeso' tu najil xooko'ob yo'osal u yila'al wuaj yaan casos. Ku meyajta'al jejeláas ba'alo'ob comunitarioso'ob bey le Yáax múuch'tambale' "Tsa' u boonil ut'ial a kuxtal, tsa' u boonil a tuukul", tu meyajta'al le certificación te kúuchilo'ob tu'ux mu páajtal a u yantal u buuts'il chamal beyxan emisión yéetel le supervisión te kúuchilo'ob tu wiliko'ob le adiccioneso' yéetel le Comité Municipal ti toj óolal tuukul yéetel Adicciones.

Tizimín: Ku ts'a'abal áantaj ti' le yáax nivel ti' le áantajo', yéetel le psicología, yéetel u yila'al wuaj yaan casos beyxan u canalizartalo'ob. Ku meyajta'al yáax ba'al te najil xooko' Ku meyajta'al jejeláas ba'alo'ob comunitarioso'ob bey le Yáax múuch'tambale' "Tsa' u boonil ut'ial a kuxtal, tsa' u boonil a tuukul", tu meyajta'al le certificación te kúuchilo'ob tu'ux mu páajtal a u yantal u buuts'il chamal beyxan emisión yéetel le supervisión te kúuchilo'ob tu wiliko'ob le adiccioneso' yéetel le Comité Municipal ti toj óolal tuukul yéetel Adicciones.

51. Máakalmáak le méek'tankaajo'ob mina'an jump'éeel ma'alob suministro ts'aak tio'obo'

Le kúuchil toj óolal ichil le 2025 tu ya'alo'ob le ts'aak taasa'ab ti'ob menor ti' 80% le je'ela' uuti'al 3 méek'tankaajilo'ob, u kúuchil toj óolal Komchén yéetel 73%, u kúuchil toj óolal Mahas te Tixcacalcupul yéetel 48%, yéetel u kúuchil toj óolal Ucú yéetel 78%. Tun yila'al ba'ax u paajtal u meetko'ob yéetel le solicitudob, autorización yéetel u paajtal u taasa'al tu partei' le coordinación ti' ts'aako'ob yo'osal u paajtal u yila'al yaan le ts'aak k'a'abet ti' le óolalo'.

52. Bix ts'o'ok u xu'ulsiko'on le ma' u kaniko'ob xookil ti' le educación básica ti' le Péetlu'umila'

Yo'osal in xu'ulsiko'on le ma' u kaniko'ob xookilo' ti' le educación básica, tin meyajto'on le jejeláas ba'alo'oba':

- Tin mu'uk'a'ankuunso'on le bekaso', tak te k'iinil, ts'o'ok u ts'a'abal 10,641 bekas:
- Le áantaj uuti'al u economía te láak'tsililo'ob k'uub 201,806 paquetesil escolares ku taasik xanab, camisas, bulto'ob yéetel chuuj ke'elo' yéetel 267,552 paquetesil u útiles escolares;
- Le áantaj ti' le najil xooko' ti' le xooknalo'obo' u kaanko'ob xooko', yéetel le meyaj Extraedad, bey yéetel u jejeláas modalidadeso' "Seguimientos Personalizados" yéetel "Atencion Remota", yéetel ts'o'ok u áantaj 833 najil xooko'ob ti 104 méek'tankaajilo'ob, yéetel tu tsa'a' u p'éeel resultado ti 2,170 xooknalo'ob utslaj u bino'ob tu xooko'ob; beyxan ooksabo'ob tu normativa tu najil xook educación Básica.
- U yo'osal u yaantatio'ob ma'alob meyajto'ob te xooko' ti' le máako'obo' analfabetas wa le máako'ob yaan ti' jump'éeel molayil xook, u xu'ulsiko'ob le vulnerabilidad tene' u carencias te najil xooko', u mu'uk'a'ankúunsa'al le alfabetización yéetel le certificación ti' le jejeláas

ba'al yéetel le ba'al ku meetko'obo'. Tu ja'abil 2025, ts'a'ab 873 certificados: 279 ti nivel primaria yéetel 594 ti nivel secundaria ti' 35 méek'tankaajilo'ob yéetel u ts'o'oke', ts'a'ab 22 múuch' meyajob ku ts'a'abal u meyajob ti' le Misiones ti Miaatsil.

- Ku mu'uka'ankúunsa'al le ba'alo'ob uuti'al xooko' yéetel áantaj uuti'al u autonomía tu najil xooko'ob Consejos Técnicos Escolares.
- Ku ma'alobkuunsik le ba'al k'a'ab te' najil xooko'obo'. Le je'ela' u ma'alobkuunsik le kaambalo' yéetel ku kaxtik u garantizartik le ba'al k'a'abet te xooknalo'obo' yéetel te ajka'ansajo'obo', bey le seguridad, habitalidad yéetel le ba'al maas k'a'abeto'.

53. Ba'ax yo'osal ts'o'ok u ts'a'abal ichil le Estado uuti'al u ts'aiko'ob le Nueva Escuela Mexicana

Ts'a'ab le Nueva Escuela Mexicana' (NEM) jump'éel meyaj jach taalam beyxan ku nuktkik ti' le xook k'a'abet u beeta'al humanista beyxan múuch'meyaj. Le xooknalo'oba' k'a'abet u kaambalo'ob, beyxan k'a'abet u autogestivarkubao'ob, k'a'abet u mu'uk'bensko'ob le tuukulo' yéetel le ba'ax u páajtal u meetko'obo beyxan u k'aanko'ob kaambal uuti'al le kuxtalo'. Ti' le meyajoba' ts'o'ok u meyajtala' yaano'ob:

Educación Básica

- Áantaj ti' u kanáanta'al, múuch' áantaj yéetel le educación inicialo' ti' mu xooko'obo' bey le mejen ch'úupalalo'obo' yéetel le paalalo'obo' yaan 0 tak 3 ja'abtio'obo', yéetel meyaj yo'osal u mu'uk'bensiko'ob u muuk'o'ob, cognitivo, u óolalo'ob yéetel u t'aano'ob. Le je'ela', uuti'al le meyaj Expansión ti' le Educación Inicial" (PEEI) ts'a'ab kaambal ti 230 agentes ku tsaa xooko'ob ti 11 Centros Comunitarios ti áantaj ti' le Primera Infancia CCAPI, ts'o'ok u áanta'aj 150 mejen paalalo'o. Beyxan, yéetel le tsaa "Xíimbal tu najilo'ob", áanta'aj 1,318 ch'úupalalo'obo' yéetel le paalalo'obo' ti' 92 áantaj yéetel 51 xíimbal ti' u bino'ob uts ti'ob.
- Mu'uk'a'ankuunsa'al le xook preescolar, ku ts'aaik le derecho ti' u táakbeksik tuláakal máak ti yáax paalalo'obo' ti' le Educación Básico'. Yéetel le meyaj ti profesionalización "Yáax nukbensik uuti'al u áanta'aj ti ba'ax k'a'abéet, certifikartab 269 poolal najil xooko'ob; yo'osal le sensibilización yéetel le prevención le violencia ti' le ch'úupaalalo'ob yéetel paalalo'obo' ti preescolar, meeta'ab le yáax Congreso Estatal "Ka' ansik yeetel a puksi'ik'a'al, Educar con el Corazón", tu'uk táakpajalo'ob 1,200 poolo'ob najil xooko'ob ti 106 méek'tankaajilo'ob te Estado; beyxan ti' le curso-taller "Le analte'o'ob gratuitoso ti' le Fase 2 Educación Básico" yéetel ts'a'ab 459 poolo'ob najil xook.
- Meyaj "Kanáantik uláak'o'obo', Meyajtik le ba'al k'a'abéeto', tsiiko'on le jeets' ti tu tuláakal yéetel ti tuláakal ts'aiko'on (CARE)", k'uub 935 ba'alo'ob ti' le najil xooko' yéetel 117 ajka'ansajo'ob tu ts'o'okso'ob le yáax xook ti' "Metodologia CARE" yo'osal u k'aamal u táakbeksik tuláakal máak ti' le ken u ye'eso'obo' ts'a'ab te NEM.
- Ti' le xooknalo'obo' ku kaanko'ob jejeláas ba'alo'ob ti' ciencias yéetel le tuukul ichil le Nueva Escuela Mexicana' ti' u kúuchil formativo te "Saberes yéetel tuukul científico", tu ts'a'abal u p'éel modelo educativo tu'ux ku ts'a'abal le je'elas ba'alo'ob ti' le Science

(Ciencia), Technology (Tecnología), Engineering (Ingeniería), Arts (Artes) yéetel Mathematics (Matemáticas). Ti' le je'ela, tu meyajto'ob 2 k'iino'ob estataleso'ob tu'ux táakpajolo'ob 400 máako'ob tu'ux péeksilta'al uuti'al u k'aamal le metodología STEAM ti tuláakal le xooknalo'obo'. Beyxan k'uub 3,084 ba'alo'ob ti robótica, programación yéetel STEAM áantajo'ob 23,900 xooknalo'ob ti 133 najil xooko'ob ti Educación Básica.

- Beyxan, ts'a'ab le meyaj "Le ruta te ciencia" yo'osal u péeksilta'al yéetel u mu'uk'a'ankuunsa'al le ba'al uts tu yicho'obo' ti' tuláakal le táamkelemo'obo' ti' u tuukulo'ob humanista, científico, tecnológico yéetel le túumben ba'alo' ku kaxtik le táamkelemo'obo' u káaxto'ob le ba'ax uts tu yicho'obo' te cienciaso' yéetel le tecnológiao' ti' le ku yáax okolo'obo'. tu meeto'ob le Feria ti' le Ciencia yéetel le Saberes Maayaso': Ba'al ku p'aatlo' yéetel ba'ax ku tal u k'iinil u u'uchlo', ts'a'ab tayeroso'ob ti' le kaambal u k'aabae' "Metodología STEAM uuti'al meyaj xooko'ob", tu áanta'aj 180 ajka'ansajo'ob.
- Tu meyajto'ob 6 konsultas k'uub ti' le maax ku wilik le kaambalo' te' Educación Básicao' yo'osal u rekopilarko'ob le jejeláas tukulo'obo' yéetel le ba'al k'a'abéet te' najil xooko'obo', ku tsaik ti' u meyajta'al le herramientaso' yéetel le instrumentoso'obo': "Autoevaluación ti' le najil xooko' ti' le kaansajo' yéetel le kaambalo'" ka kaxtik jump'éel ba'al uts ti' le najil xooko'obo'.

Educación Media Superior

Tu ja'abil 2025, le bix uchul u meyajta'al le clave tu lu'umil Yucatané' yo'osal u k'aamal le Nueva Escuela Mexicana' (NEM) ti' le Educación Media Superior (EMS) ku kaxtik u k'exik le xooko', yo'osal u páajtal u ts'a'abal u jeel túumben Marco uuti'al xook ti' le Educación Superioro' (MCCEMS) yéetel u mu'uk'a'ankuunsa'al le múuch'kaambalo' yéetel humanistao' ti' le xooknalo'obo'. Ti' le jejeláas ba'alo'oba' yaano'ob:

- Túumbensiko'ob yéetel le kaambal te ajka'ansajo'obo': Ts'o'ok u impulsarta'al le túumben xook te ajka'ansajo'obo', yo'osal u adaptarkubao'ob ti' le k'éexa' yéetel u tsoolil le meyaja' ti' le NEM. Le meyaj Estatalo' ti' le kaambal 2025 ku mu'ukbensik le jejeláas ba'alo'ob ku páajtal u kaanko'ob le ajka'ansajo'obo' ti' le COSFAC yéetel le MEJOREDU, tu tsaik prioridad ti' yéetel u péeksilta'al le dirección generalo' ti' le cada u p'éel ti' le 12 subsistemas yaan te noj lu'ume'. Le yáaxilo' ku ya'alik le ba'alo'oba', ku kaxtik u ma'alobkunsik le kaambal humanistao' beyxan le keetilo' yéetel táakbeksik tuláakal máak; beyxane' ts'o'ok u ts'a'abal le curso uuti'al u evaluarta'al le kaambal formativo' yéetel sumativao'.
- Tu ja'abil 2025, 150 directivos ti'ano'ob tu proceso' ti' u kaambalo'ob ti chun tuukul Liderazgo, gestión educativa yéetel u múuch kaambalo'ob ti' le practicas ti evaluación formativo' yéetel sumativao', ku yáantik 65,137 xooknalo'ob yéetel u p'éel inversión ti 783 miilesil 324 peeso'ob; yéetel le yáaxo', ku mu'ukbensiko'ob le jejeláas ba'alo'ob ti' le xooko' ti' u áanta'aj le xooknalo'obo'.
- Ts'a'ab u Marco Curricular Común (MCCEMS): Le mola'ayilo'ob EMS te Yucatáno ts'o'ok u meyajko'ob le siibil le Modelo Educativo 2025 yéetel le MCCEMS. Le marcoa' ku kaxtik u ma'alobkuunsik le kaambal te xooknalo' yéetel u p'éel enfoque humanista, intercultural,

científico yéetel le jejeláas máaxo'obo', yaan u ts'a'abal metodologías activas bey le Aprendizaje Basado ti Meyaj comunitarioso wa le Aprendizaje ku múuchbino'obo'.

- Beyxane' cada u p'éel subsistemae' beyxan u meyajta'al jejeláas ba'alo'ob uuti'al le kaambal le ajka'ansajo'obo', ku kaxtiko'ob u tsaako'ob le túumben modelo educativo 2025, yo'osal ichil le kúuchilo'obo ka wilako'ob.
- Bey ichil le meyaj ti' táakpajalo'ob ti' u ts'a'abal le Principios ti' le Nueva Escuela Mexicana ti' le Educación Media Superior (PROSENEMS), meeta'ab evaluaciones diagnosticas beyxan evidencias yéetel ts'a'ab le pilotaje ti' 6 najil xooko'obo' ti Educación Media Superior ti' le méek'tankaajilo'obo' ti Hunucmá yéetel Mérida, beyxan táakpajalo'ob 53 oochel xooko'ob, yéetel xan tu antal jejeláas comparativos yéetel sugerencias yo'osal u kajal u ts'a'abal ti' le etapa diagnostico ti' 114 najil xooko'ob publicas ti' EMS.
- Ti' le ciclo escolar 2024-2025, kaj u meyajta'al ti' u ts'a'abal ti' le Comision Estatal ti' le planeación yéetel le Programación ti' le Educación Media Superior (CEPPEMS) ti' u manera ordinaria, yéetel tsikbalo'ob cada 2 wi'inalo'ob; beyxan ts'o'ok u ts'a'abal tsikbalo'ob yéetel u wiinkil xooko'ob ti' cada u p'éel ti' le 12 subsistemas yo'osal u kajal u meyajta'al u seguimiento yéetel le ba'alo'obo' ku taal u e'esiko' ti' u taal u ts'a'abal le túumben modelo ti' le bachillerato nacionalo' yéetel le sistema ti' le yáax ku okolo'obo' te ja'abila' te bachillerato'.
- Ti' le CEPPEMS ts'o'ok u káajal le túumben sistema' ti' le Bachillerato Nacionalo' 2026, le je'ela ku kaxtik le xooknalo'obo ka xooknako'ob naats' tu najilo'ob yo'osal bey u páajtal u kanaktik u t'aakino'ob te transporte'. Le examen' uuti'al u yéeytalo'obo' mu bin mak'anbil le je'ela ku kaxtik le xooknalo'obo' yo'osal u páajtal u yéeyik le ba'ax uts tu yicho' wa le najil xooko'oba we yaab u ts'iibkubao'ob paalalo'obe', yaan u ts'a'abal u criterios' te convocatoriao' uuti'al le ku yáax okolo'obo', ti máakalmáak le ka'apéel modalidad yaan te bachillerato nacionalo': wa general wa te tecnológico.
- Le Desarrollo ti' u ma'alobta'al le xoknáalo'obo': Le enfoque ti' Yucatán ma' chéen baal académico', Beyxan le ma'alob máaxo'ob, óolalo' yéetel le socialo' te táankelemo'obo'. Le je'ela' ku reflejartik ti' le cha'aj xook, ku yáan baaxalo'ob, yits'atilo'ob yéetel miaatsilo'ob.

Le je'elas ba'alo'oba' ku kaxtik u ts'áaiko'ob le xooknalo' ti' le kúuchil le proceso ti' le kaambalo', ku mu'uk'a'ankuunsa'al le tukulo', le solidaridado' yéetel le jejeláas ba'al k'a'abet u enfrentarko'ob le jejeláas ba'al tecnolójicoso' yéetel le económicos ti' be orae', ku wilik le táamkelemo'obo' yaan u matriculaso' ti' le nivel ti' EMS, ichil le modelo ti' Bachillerato Nacional ku áanta'al tene' le noj jala'acho'.

Educación Superior

Ti' le educación superior, le noj jala'acho' ts'o'ok u ya'absik le oferta educativa, u ma'alobkiinsiko'ob le xook pedagógico' yéetel u ts'aik jump'éel múuch' kaambal yéetel jump'éel enfoque humanista. Le beetike':

- Ts'o'ok u je'ebel túumben universidadob ti' le noj lu'uma', ti' le je'elo'oba' yaano'ob: Le

Universidad Rosario Castellanos, Le Universidad Virtual del Estado Yucatán (UVEY) yéetel le Universidad Tecnológica del Mar de Yucatán (UTMY). Le mola'ayilo'oba' ti Educación Superior (IES) ts'o'ok u tsaako'ob le principios NEM, ku wilik le keetilo, le ku táakbeksik tuláakal máak yéetel le chinil pool ti' le diversidadado', beyxan u péeksilta'al le modelo educativo ku tsaik le xooknalo', ku mu'uk'a'ankuunsa'al le jejeláas ba'alo'ob uuti'al u kaanko'ob u meyajto'ob le jejeláas ba'alo'ob ku chiikpajalo' beyxan le compromiso yéetel le bienestar ti' tuláakal le máako'obo'.

- Ts'o'ok u ts'a'abal 14 cursos ti' flexibilidad curricular ti' 6 mola'ayilo'ob tu kaansko'ob le ajka'ansajo'ob publicaso'. Le je'ela', bix u páajtal u meyajtal le kaambalo' ku bien te máako'ob ku meyajo'ob te najil xooko' yéetel le directivo. Ti' le kúuchilo'ob ti' educación superior (IES) ts'o'ok u ts'a'abal ba'al yo'osal u ts'a'abal le practicas pedagógicaso' yéetel le marco curriculareso' ti' le NEM.
- Yo'osal u meento'ob, coordinarko'ob yéetel ma'alobkiinsiko'ob le Educación Superior ti' le noj lu'uma, ku péeksilta'al le ma'alobilo', le keetilo' yéetel le pertinencia uuti'al u áantalo'ob te xooko', yéetel ku mu'uk'a'ankuunsa'al le consensos uuti'al le ba'alo'ob ti' u evaluartalo', u acreditarla'al yéetel u ma'alobkuunsa'al le Educación Superioro', tu meeto'ob jump'éeel tayer ti' a kaambal uuti'al le yaano'ob ichil le Comité ti' Mejora Continua Integral, yéetel xan ts'a'ab le convocatoria ti' le mola'ayilo'ob publicaso' ti' Educación Superior (IES). Beyxan, tu meeto'ob 3 kaambalo'ob ti' directivos yéetel ajka'ansajo'ob ti' 23 IES publicas yéetel 55 IES particulares, ts'a'ab tene' tu meyaj ichil le Sistema ti' Evaluación Yéetel Acreditación ti' le Educación Superioro' (SEAES), Ku tsaik u yila'al yéetel u proveerta le ba'alo'ob k'a'ana'an ti' le jejeláas etapasos' ti' le procedimiento yéetel le normativa uuti'al u páajtal u táakpajalo'ob te convocatoriao' SEAES 2025 yéetel xan u dicumentarta'al bix u evaluarta'al beyxan u jo'osal u resultadosil ti' u ma'alo'onkuunta'al. U resultadoi tu logarto'ob 18 mola'ayilo'ob particulares yéetel 11 mola'ayilo'ob públicas tu tsíibtubao'ob ti' u táakpajalo'ob.
- Le Comisión Estatal uuti'al le Planeación ti' le Educación (COEPES) te Yucatán ichil u ja'abil 2025, ku meeto'ob u k'iinil 4 sesiones ordinarias yéetel 2 sesiones extraordinarias ti' le je'elo'oba'aprobartabi' jejeláas ba'alo'ob yaano'ob tu favor le sistema ti' le Educación Superioro' ti' u niveli' Estatal, ti' le je'elo'oba': Tu ts'a'ao'ob le situación yaan beorae', le talamilo'ob yéetel bix u wiliko'ob le xook superior ti' le noj lu'uma', u yo'osal u meentiko'ob u múuch'kaambal ti' le xooknalo'obo' ti' le nivel superioro' yo'osal u contribuirta'al ti' le desarrollo social, económico yéetel miaatsil ti' le noj lu'uma'. Le Comité ti' u ma'alobta'al yéetel u representantes ti' le jejeláas subsistemas ti' le xook te noj lu'uma'; ts'o'ok u aprobarta' 13 Túumben Meyaj Xooko'ob ti' 7 Mola'ayilo'ob ti' Educación Superior Públicas te noj lu'uma'; tu ye'eso'ob le diagnostico yo'osal le evaluación yéetel le acreditación ti' le Meyaj xooko', yéetel le mola'ayilo'obo'u páajtal u táakpajalo'ob ti' le procesos ti' le sistema ti' evaluación yéetel acreditación ti' le Educación Superioro' (SEAES), yo'osal u ma'alobkinsko'ob yéetel u pertinencia ti' le educación superioro' ti' le noj lu'uma'; tu aprobarto'ob yéetel tu ma'alobkiinsik le planes yéetel meyaj ti' educación superior uuti'al le Universidadeso'obo' te Subsistema Tecnológico, beyxan tu ye'eso'ob le calendario ti'

le sesiono'obo ti' le ja'abil 2026.

54. Bix mu'uk'a'ankuunsa'abij le kaambal te' maayat'aan te' Yucatáno'

Tu ciclo escolar 2025-2026, tu meyajto'ob jump'éel múuch'meyaj yéetel le Embajada te Suecia way Mexicoe' yéetel le Gobierno tu lu'umil Yucatáne', yo'osal u yoksiko'ob le meyaj piloto ti' le Plataforma BINOGLI, ku kaxtik u ma'alobkuunsik le kuxtalo' ti' mejen méek'tankaajo'ob yo'osal u mu'uk'a'ankuunsa'al le kaambal ich maayat'aano'. Tu yáax etapae', tin xíimbalto'on 3 najil xooko'ob tu méek'tankaajilo'ob Chemax, Tecoh yéetel Yáxcabá. Ts'a'ab kaambal ti' le ajka'ansajo'obo' yéetel te directivos tu usarko'ob le plataformao', ti' u áanta'al 263 xooknalo'ob ti 4to., 5to. yéetel 6to., tu najil xook educación indígena.

Ku kaxtik u ma'alo'onkuunsik le áantaj te najil xooko' yo'osal u páajtal u áantalo'ob tuláakal le máako'obo' kaajlo' tu p'éel méek'tankaajilo', ts'o'ok u kaxta'al u mu'uk'a'ankuunsa'al le kaambal ich maaya t'aano' ti' le najil xooko'obo' ti educación primaria urbano yéetel semiurbano yo'osal u ts'a'abal óol ti' le xooknalo'ob yaano'ob 3ro. wa 6to. ti' primaria.

Ts'o'ok u áanta'al 99 najil xook primaria ti' le kaambal ich maaya t'aano', ti' le meyaj ti 101 u ts'a'ako'ob xook bilingüeo' te meyaj Ko'one'ex Kanik Maaya, uuti'al u áanta'aj 17,284 xooknalo'ob ti 3° wa 6° grado ti' 38 méek'tankaajilo'ob. Beyxane', tu meyajto'ob 7 tayeres uuti'al u kaambalo'ob le máax ku tsaako'ob le meyajá, ku kaxtik u ma'alobkuunsik le ba'alo'on yo'osal le t'aano' yéetel u usarko'ob te TICso'.

U láak' u p'éel, ku kaansko'ob le maayat'aano' yéetel le meyaj Ko'one'ex Kanik Maaya, yéetel ku áantalo'ob yéetel le t'aan ingleso' yéetel le meyaj PRONI e English Boost, le je'ela ku tsaik u p'éel meyaj ku yala'aj u najil xooko'ob Trilingües, ku tsaik u p'éel áantaj ti 16,345 xooknalo'ob ti 65 najil xooko' ti' 25 méek'tankaajilo'ob, le xooknalo'oba' ku ts'a'abaltio'ob ba'alo'ob ich maaya yéetel inglés.

Ti' le Educación Superioro', yaan 4 meyajto'ob ku ts'a'abal ti 4 mola'ayilo'ob ti Educación Superior (IES) ku ts'áaiko'ob kaambal te Maaya T'aan, Le Universidad de Oriente tu ts'áaik le meyaj ti licenciatura "Lingüística y Cultura Maya", Le Universidad Pedagógica Nacional ku tsaik le meyaj ti "Licenciatura ti Educación Preescolar yéetel Primaria yo'osal le Medio Indígena", Le Escuela Normal ti Educación Preescolar "Profa. Nelly Rosa Montes de Oca y Sabido" ku tsaik le "Licenciatura ti Educación Preescolar Intercultural Plurilingüe yéetel Comunitaria" yéetel Le Escuela Normal "Juan de Dios Rodríguez Heredia" ku tsaik le "Licenciatura ti Educación Primaria Intercultural Plurilingüe yéetel Comunitaria. Le mola'ayilo'oba' ku mu'uk'bensiko'ob le jejeláas ba'alo'ob, bey le señales ich maaya yéetel k'iino'ob ti' le curso eskolaro' ti' le je'ela': le Hanal pixano', le k'aay villansikoso'obo ich maaya, yéetel jejeláas k'iino'ob xan, le je'ela ku kaxtik u mu'uk'bensik le desarrollo comunitario, le educación interculturaleso', le jejeláas miaatsilo' yéetel le kaláanta'al le maaya t'aan ti' le Estadoa'.

Beyxane', ku kaxtik u péeksilta'al le kaambal yéetel le t'aanko'ob le maayat'aano', ts'o'ok u meyajta'al k'eex ts'iib ti jejeláas ba'alo'ob ich maaya t'aan, bey le examen te Olimpiada ti Matemáticaso', yáax yéetel u segunda etapa yéetel xan le Olimpiada Mexicana ti Informática 2025-2026.

55. Bix u ts'o'ok u yáanta'al u ts'o'okol xook yéetel ma'alobil ti' le ka'ansaj xook básica, sekundaria yéetel superior ti' le Nojlu'umila'

Ka'ansak xook basiko:

Le ba'ax líik'sik u xooka'al bukaj xooknáalo'ob ku ts'o'oksiko'ob u xook yéetel utse', ti' kansaj xook basika, leti' le kansaj xook ti' sekundaria, ma' taan u p'a'atal ti' jump'éeel tseel le kansaj xook pachiti'o. Beorae' yaan u ya'alal le ba'axach meyajta'abo':

- Mu'uk'a'ankúunsa'ab le bekas, tu'ux tak bejlae' ts'o'ok u ts'a'abal 10,641 bekas;
- Ts'o'ok u ts'a'abal 5,242 oraas tu'ux (2,491 áantaj ti' u náatal xook, yéetel 2,751 tu'ux ku k'uchul ti' 98,871 xooknáalo'ob ti' kansaj xook sekundaria. Yáanal u tuukulil le túumben najil xook Méxicoo', le kúuchilo'oba' ku cha'ik ti' le aj ka'ansaj ka meyajnak bey juntúul máak ku láak'intik táan óol yéetel bey jump'éeel áantaj uuti'al ka yáanlak máalo'ob kaambalo'ob yéetel u kaajilo'ob. Le meyajja' ku takbesik kaambalo'ob yo'osal toj óolal seksual, u kanáanta'al ma' u lúubul máak ti' adiksiones yéetel xooknalo'ob ku p'a'atal paachil ti' u xook, lela' leti' le ba'ax ku mu'uk'a'ankúunsik a wu'uyik táakpajanechi' yéetel ku jach xu'ulsik u p'atal xook
- Le xoknáalo'ob yaan u ja'abilo'obo' ku yáanta'alo'ob, ku yáantalo'ob u xook primaria yéetel ku ma'alob táakbesalo'ob ti' ka'ansaj xook sekundaria, lela' yéetel "ka'ansajo'ob chéen uuti'al máak" yéetel "ts'aik áantajo'ob", ku ts'áaik 2,170 xooknalo'obo' táakbesabo'ob ti' jump'éeel máalo'ob u jaabo'ob ti' le ka'ansaj xook Básica;
- Jump'éeel meyaj "Yucatán ku xook yéetel ku bin táanil", yéetel beeta'ab meyajjo'ob xook áanalte' ti' 100 najil xooko'ob ti' 12 méek'tankaajo'ob ti' le noj lu'uma'. Beyxan ts'a'ab ka'ansajil ti' 397 máako'ob ku ka'ansajo'ob ti' 32 méek'tankaajo'ob lela' yéetel tayereso'ob ts'a'ab tu táan máak, ku yáantiko'ob ka pajlak u yaantal suukil xook áanalte' yéetel u ma'alobkiinsa'al u páajtalil u xook le xoknáalo'ob ti' jejeláas nibeles ka'ansaj

Educación Media Superior

Ti' Educación Media Superior, mix chen ku kaxta'al ka ya'ablak u k'uchul ka'ansaj, Beyxan ts'o'ok u meyajta'al ba'alo'ob uuti'al ka p'a'atak le xooknalo'obo' yéetel ku yila'al u meyajta'al le e'esajilo'ob ti' ba'ax ts'o'ok u ka'analo'. Le ba'alo'ob ku beeta'alo'obo' leti'obe':

- Cursos ti' nibelasion yéetel áantaj: ku ts'a'abal cursos ti' nibelasion yéetel áantaj máantats' ti' jujump'éeel le 467 najil xook ti' le 12 ku'uchilo'ob ti' EMS, uuti'al u yáanta'al le xoknáalo'ob yaan talamilo'ob ti' u xooko'ob, ku kaxtal u yáantalo'ob yéetel le kúuchilo'ob ti' Orientación Educativa yéetel le áantaj ti' u náatal xook, yéetel u tsolmeyaj le tu'ux ku

yila'al ka'ansaj xook yéetel le jach bukaj ba'alo'ob.

- ku yila'al ti' le xooknalo'obo' ti' riesgoo': Yéetel le meyajo'ob ku kaxtiko'ob le ba'ax xooknalo'obi' je'el wa u p'atik xook uuti'al u ts'a'abalti'o'ob jump'éel áantajil ma'alob yéetel bey chen meta'an uuti'alo'obe'.
- U mu'uk'a'ankúunsa'al toj óolal ti' ka'ansaj xook sekundaria: lela' meyajta'ab yéetel jejeláas áantajo'ob yéetel meyajo'ob ku yáantik u ma'alobtal u tuukul yéetel u kuxtal le kaaj xook, 227 kúuchilo'ob xook Telebachiyerato Komunitario ti' 84 méek'tankaajo'ob, yéetel 14 najil xook preparatorias ti' u noj lu'umil ti' 3 méek'tankaajo'ob, yéetel 731 ajka'ansajo'ob, máako'ob ku áantajo'ob yéetel máako'ob ti' ka'ansaj xook, tu ts'áajo'ob áantaj ti' le xooknalo'obo' yaan talamilo'ob tu óolal yéetel mix ya'ab u ka'anko'ob xook, Beyxan ts'a'ab tayeres ti' óolal.

Le ba'axo'ob yéetel le ba'alo'oba' ku ye'esik jump'éel ma'alob meyaj yéetel u páajtal u xookle' uuti'al ka ilik ya'ab táankelemo'ob yukatekos je'el u páajtal u yooklo'obe, u p'áatlo'obe' yéetel u ts'o'oksiko'ob u xooko'ob sekundaria, lela' ku ya'abkunsik ka ma'aloblak u ts'o'oksa'al xook EMS ti' le noj lu'uma'.

Bey ti' le ka'ansaj xook basikoo' beyxan ti' le sekundario', ts'o'ok u meyajta'al "Alianzas Estratégicas por la Educación", ku kaxtik ka mu'uk'a'ankúunsa'ak u ma'alobil yéetel u k'uchulil le ka'ansajo' yéetel u múul meyaj le xoknáalo'obo', u láak'tsilo'ob yéetel le najil xooko', je'el bix:

- U ts'a'abal u meyaj kaaj ti' le Fundación Baillères, ku beetik u táakpajal kaaj yéetel múuch', ku ma'alobkiinsa'al kúuchilo'ob yéetel le ba'alo'ob yaan ichil jump'éel najil xook yéetel u beeta'al kúuchilo'ob yéetel tuxo'ob ku kaambal ti' u yáantik u ma'alobtal ti' jujuntul le xooknáalo'ob ti' le muuch' ka'ansaj xook.
- Meyaj "Ka'ansik uuti'al le toj óolal", ku ts'aik u kaambalil aj ka'ansajo'ob uuti'al u ts'aik u muuk' le nukuch máako'ob te' kaaj xook yéetel u yáanta'al u ma'alob toj óolal le paalalo'obo'.

Educación Superior

ka'ansaj xook, ts'o'ok u meyajta'al jejéelas meyajo'ob chen yo'olal áantajo'ob yéetel bekas ti' taak'in, taak bejla' tu k'íinile' ts'a'ab 1,261 bekas ti' najil xooko'ob; 891 bekas ti' u paalal polisas; 56 bekas ti' paalalo'ob jach ma'alob u xooko'ob, artistika yéetel ti' báaxal; jump'éel ti' u ts'a'abal k'áajolbi' le kaanal xook; ka'ap'éel ti' áantaj yéetel taak'in uuti'al u xooko'ob; 5,321 uuti'al u p'atik u bo'olil xook ko'olelo'ob ti' 11 mola'ayilo'ob ti' ka'anal xook yéetel 9,056 tarjetas "Felipe Carrillo Puerto" yo'osal le meyaj Juventudes Renacimiento (Táankelemo'ob ka'asíijil)

Uláak' ba'alo'ob ku beeta'al ichil le mola'ayo'ob ka'anal xook, leti' le áantaj ti' u náajtal xook, u táan óolta'al máako'ob ts'o'ok u jóok'lo'ob ti' u xooko'ob yéetel le joronts'íib ti' le ku'uchilo'ob tu'ux ku yuchul meyaj yéetel taak'in yóok'ol le xooknalo'ob ku meetik u serbisio sosialo', le tu'ux u páajtal u p'áatlo'ob, le tu'ux u páajtal u meetko'ob u praktikas ti' u xooko'ob, yéetel le

ka'ap'éel kaambal xook je' bix ichil jump'éel najil xooke' Beyxan ti' jump'éel mo'olayil, uuti'al ka yaanlak ma'alob meyaj ti' ya'ab táankelemo'ob.

56. Ba'ax meyaj o'ob ts'o'ok u beeta'al uuti'al u mu'uk'a'antal u ka'ansa'al le t'aan ingléso'?

U mu'uk'a'ankúunsa'al u ka'ansa'al le t'aan Ingléso' ku táakbesik u ts'a'abal ka'ansaj xook túumbentak yéetel bey je'el u páajta'al u ch'a'abal yéetel uts le t'aano', u meyajta'al tu'uxo'ob ku t'aanal le t'aano'obo', u ch'áabal le nu'ukulil ka'ansaj bey jejeláase' yéetel ma'alobtak, ts'abil mantats' ka'ansaj xook ti' le aj-ka'ansajo'ob, u yo'oksa'al nu'ukulo'ob dijitalés yéetel teknolojikos, ku ts'a'abal mantats' k'ajóolbi le praaktikao' yéetel le u meyaj le xooknalo'ob tu juunalo'obo'.

Tu ja'abil 2025, uuti'al u k'ajóolta'al le paalalo'ob yéetel le t'aan ingléso', ts'a'ab u kúuchilo'ob tu'ux ku t'aanal ka'ap'éel t'aano'ob ti' le kuchil xooko'ob ti' 177 najil xooko'ob ti' 22 méek'tankaajo'ob ti' le noj lu'uma', ti' u yáantik 786 j-ka'ansajo'ob ti' u meyaj ts'iibo'ob uuti'al u ka'ansajo'ob. Beyxan, beeta'ab le meyaj o'oba' uuti'al u yáanta'al le ka'ansaj Inglés ti' le noj lu'uma':

- Ku k'uchul ti' 128 najil xooko'ob ti' 25 méek'tankaajo'ob, il u yáantalo'ob tumen 119 j-ka'ansajo'ob
- Programa Nacional de Inglés (PRONI) ti' 98 nail xooko'ob tu'ux táakpaj 69 j-ka'ansajo'ob
- Programa SEPA Inglés, tu'ux ku ka'ansal yéetel internet, tu áantaj 196 máako'ob u ts'iitmubao'ob
- Programa Binacional de Educación Migrante (PROBEM), tu yáantaj ka'atúul j-ka'ansajo'ob yéetel u páajtalil u p'áatlo'ob ti' Denver, Colorado.

Beyxan, ts'o'ok u ts'a'abal jump'éel ma'alob bixil u meyajta'al lela' ku k'uchul ti' le ma'alobil xooko' yéetel le bukaj u ka'anmilo'ob le t'aan le xooknalo'obo' yéetel ku yi'ilil yéetel le ba'alo'ob ku kaxtalo'obo' ti' le ka'ansaj inglés ti' le nivel ti' ka'ansaj xook basika, lela' ku meyajta'al yéetel le máak ku láak'intik yéetel ku nupa'al yéetel le nivel ti' sekundaria yéetel ka'anal xook

Ya'abkunsab u k'uchul xook ti' le primario', tu'ux tu yáantaj 101,980 xooknalo'ob ti' 407 najil xooko'ob yéetel le meyaj English Boost, Programa Nacional del Inglés. Uuti'al u yaantal nukulo'ob ka'ansaj xook ku mu'uk'a'ankúunsik le kaambal xook, ts'a'ab áanalteo'ob ti' le najil xooko'ob tu'ux yaan le áantaj ingléso'.

Tu yóok'lal u ma'alobil j- ka'ansajo'ob, ts'a'ab jump'éel ka'ansajil ti' 869 aj ka'ansajo'ob ti' primaria yéetel ti' sekundaria ti' le Convención Back to School.

Ti' le ka'ansaj xook sekundaria yéetel kaanal xook, ts'a'ab jump'éel ebalusion yéetel u ju'unil ku ye'esik jump'éel rekonosimiento ti' tu lakal yok'ol kab, uuti'al 372 xo'oknalo'ob tu yáax fase, uuti'al u p'iisil bukaj u ka'anmilo'ob le t'aano'. Ti' Enero 2026 meyajta'ab le ka'a fase, tu'ux k'uuch ti' 1,000 xooknalo'ob.

Beyxan, uuti'al u yáanta'al u ma'alobtal le aj ka'ansajo'ob ti' inglés, meyajta'ab le Curso ti' Actualización Pedagógica lela beeta'ab uuti'al 250 aj ka'ansajo'ob sekundaria ku ts'íiko'ob xook ti' 7 ku'uchilo'ob.

Yéetel le Instituciones ti' Educación Superior (IES) ts'o'ok u jets'a'al muuch'o'ob uuti'al u ma'alobkiinsa'al le Ingles t'aano', uuti'al ku kaxta'al u yaantal ti' le xooknalo'obo' jump'eel ma'alob ka'ansajil ti' le t'aano' ku t'aanalo'ob ti' meyaj'o'ob.

57. Le sector empresarial ku kaxtik máako'ob yaan ka'ap'eel t'aan ti'ob uuti'al u chupik uláak' kúuchilo'ob meyaj. Ba'ax táan u beetik u jala'achil u nojlu'umil Yucatán uuti'al u yáantik le táankelemo'ob u k'uchul u nibeel B2 yéetel C1 ti' inglés

Uuti'al u ma'alobkiinsa'al u t'aan inglés le xoknáalo'ob tu lu'umil Yucatán, le mola'ay ku yilik ba'ax ka'anan ti' ingleso' yaan u beetik pruebaas internacionales ku táal ti' Universidad ti' Oxford. Le je'ela' yaan u ts'aik ti' le xooknalo'obo' jump'eel ju'un ku ye'esik u kanmaj le ingleso', lela' ku ts'áaik ti' leti'ob u páajtalil uuti'al u yaantal ma'alob meyaj yéetel ti' xook.

Beyxan, jump'eel xook piloto ti' le palikasion OMINIO ti' ka'ap'eel mo'olayilo'ob ka'anal xook (IES), yéetel u tuukulil u ma'alobkiinsiko'ob u kaambalilo'ob toj óolal yéetel u kaambalilo'ob profesionales, lela' ku beeta'al tumen ku ch'íko'ob ma'alobilo'ob teknolojikos yéetel le intelijensia artifizialo'. Lela' ku meyajtik ka ch'a'abak le nu'ukula' ti' le 12,000 xooknalo'ob ku taalo'ob ti' le 12 IES.

Le IES ku muuch' meyaj ichil le muuch' uuti'al u ma'alobkinsa'al le t'aan ingleso' (sinko Universidades Tecnológicas Superiores, Universidad Politécnica ti' Yucatán, cuatro Institutos Tecnológicos Estatales, Universidad de Oriente yéetel le Universidad de las Artes de Yucatán) lela' ku kaxtik u k'ajóoltik le meyaj ka'ansaj ti' le t'aan ingleso', ku tukulta'al bukaj u xáantal le meyaj ka'ansaj yéetel le kúuchilo'ob tu'ux ku ka'ansa'al ti' jujump'eel le licenciatura, chéen ba'ale' ku yáax ilik ka k'uchuk le xooknalo'ob ku ts'o'oksik u xooko'obo' ti' Técnico Superior Universitario le A2, ti' le licenciaturaso' leti' le B1 je'el bix u ya'alik le Marco Común Europeo de Referencia (MCER). Táan u beeta'al jump'eel meyaj uuti'al u much'ik le meyaj ka'ansaj (programas educativos) uuti'al u ma'alobtal u nibel ti' inglés. Beyxan, ichil le mola'ayo'ob ka'anal xook, yaan meyaj'o'ob (programas) ku mu'uk'a'ankúunsiko'ob le xooknalo'ob ma'alob u xooko'obo' uuti'al ka k'uchko'ob ti' le nibel C1.

Yéetel le múuch' uuti'al u yutstal beetab chéen jump'eel prueeba uuti'al u jóok'ol paal ti' u xook, tu'ux ku yila'al wa u ka'anmaj ingles, lela' k'áanane' B1 uuti'al u ch'iik u ju'uno'ob tu'ux saam u ts'o'okso'ob u xooko'ob, yaan mo'oleyilo'ob ku yiliko'ob wa ka'ana'an ingles lela ku ts'íko'ob jump'eel certificado.

Beyxan, yéetel le kúuchilo'ob tu'ux ku káansa'al ti' máak yéetel virtual uuti'al u ma'alob meyaj beetik le aj kansajo'ob universitarios ti' t'aan inglés, ku muuk'ankunsa'al. Tuláakal le

aj káansajo'ob yaan ti'ob ma'alob nivel ku yaalik MCEFR, uuti'al u ts'a'abal ka'ansaj ti' ka'anal xook.

58. Ba'ax ts'o'ok u beeta'al uuti'al u táakbesa'al tuláakal le ko'olelo'obo' ti' le ka'anal xooko'

Le ba'ax meyajta'ab uuti'al u táakpajal le ko'olelo'ob ti' le ka'anal xook, ts'o'ok u jaajtal yéetel le meyaj Juventudes Renacimiento, beeta'an uuti'al u yáanta'al tuláakal le xoknáalo'ob unibersitarios, yéetel ts'o'ok yaantal jump'éeel ma'alobil ti' le kaajnáalilo'obo' ko'olelo'ob. Chen yo'olal tumen ku yila'al ba'ax k'a'abéet uuti'al u yokol máak yéetel le áantajo', le meyaja' ts'o'ok u yáantik 4,799 ko'olelo'ob, le bukaja' ku ye'esik u ya'abil le áantajo'ob ts'aan ti' ko'olelo'ob ma' bey ti' xiibe'. Le bukaja' ku ye'esik, kex mixtun kaxta'al u yáanta'al chen ko'olelo'obe', ts'o'ok u meyaj bey jump'éeel ba'al ma'alob ku táakbesik tuláakal, ku yxoknáalo'obo', ku kóochkinsik u páajtalilo'ob xook uuti'al leti'ob yéetel ku yáantik ka táakbesubao'ob ti' le ka'anal xook.

Beyxan yéetel le bekas ti' uts xook, artistika yéetel báaxal, u 43 % ti' leti'obe (24 bekas), uuti'al ko'olelo'ob; le bekas ti' le Instituciones Particulares Incorporadas, u 69 % (873) ti' le bekaso' ts'a'ab ti' ko'olelo'ob yéetel ti' le bekas ti' kaanal xooko' uuti'al u paalal le polisiasso' u 58% (521) uuti'al ko'olelo'ob. Tu je'el tu'uxe, yéetel le áantaj uuti'al ma' tun bo'ol u 100 % u ts'iitkubao'ob yéetel u bo'olko'ob xook ti' le ko'olelo'ob u ts'iibtmubao'ob wa táan u xooko'ob ba'al yo'osal siensia, teknolojia, ingenieria yéetel matematikas STEM, ku táakbesal u yáantaj le ko'olelo'ob ti' le kúuchilo'ob ka'ansaj, ku ts'a'an tak bejlae', 11,599 áantajo'ob uuti'al ma' u bo'ol xook 5,321 ko'olelo'ob ti' 11 mo'olayilo'ob ti' ka'anal xook ti' 10 méek'tankaajo'ob.

Le tu'ux ku táakbesa'al tuláakal ko'olelo'ob ti' ka'anal xook ts'o'ok u ts'ik u yóol ti' u mu'uk'a'ankúunsik le kúuchilo'ob ma'alobtakobo', u yáanta'al le xooko'ob teknolojikos, yéetel u yo'oksa'al le tuukulo'ob ti' le ko'olelo'ob yéetel xiibo'ob. Yéetel le meyaj ko'olelo'ob ti' xook STEM, ts'o'ok u yanta'al yéetel jump'éeel 100% le ko'olelo'ob u ts'iitbmubao'ob ti' le káambal xook ti' siensia, teknolojia, ingenieria yéetel matematikas; ts'o'ok u Actualizado protocolos uuti'al u prevención, óolal yéetel sanción ti' le violencia género, acoso yéetel acoso sexual yo'osal u adopción le Distinción Violeta, uuti'al u le ko'olelo'obo' yaantal kúuchilo'ob seguros yéetel yaan máaxo'ob ku capacitado ti' asuntos igualdad.

59. Bix ts'o'ok u ts'a'abal u muuk'il le kúuchilo'ob yéetel le ba'alo'ob yáan ichil jump'éeel najil xook tu lu'umil Yucatán

U mu'uk'a'ankúunsa'al le kúuchilo'ob yéetel le ba'alo'ob yáan ichil jump'éeel najil xook ku kaxtik u ya'abtal u ma'alobil le kaambalo' yéetel ku kaxtik u yaantal tu'ux uts uuti'al u ma'alob toj óolal le xooknalo'obo' yéetel le aj ka'ansajo'obo', je'el bix le seguridad, le habitabilidad yéetel u páajtalil u yáantalti'o'ob le áantajo'ob. Lela' ts'o'ok u ma'alobkinsa'al yéetel le meyajo'ob kúuchil, u kanáanta'al, u yutskiinta'al yéetel u ts'a'abal nu'ukulil, Beyxan le áantajo'ob ti' le kúuchilo'ob ka'ansaj xook tu'ux ku yúuchul ba'alo'ob ku je'esa'al le meyaj kansaj xook.

6o. Jayp'éeel múuch' meyaj uuti'al u beeta'al kúuchilo'ob yaan ichil kaaj yéetel nu'ukulo'ob xook ts'o'ok u beeta'al ti' méek'tankaajo'ob yéetel buka'aj taak'in bini'

Ka tuukul u meyaj k'áak'nalil le infraestructura t'aanil ti' Yucatán, ka beetik u chi'ibal ichil 786 millóones 992 meyaj pesos tu t'aanil ma'alo'ob yéetel tuunichil, ka meyaj t'aanil ichil escuela media y le ba'ax ku beetik, ti' ma'alo'ob 5,000 meyaj ti' 97 kuxtalililil Yucatán.

Utia'al u Educación Básica, ku ts'áabal yéetel u k'a'abet nu'ukulo'ob ti' 186 millones 720 mil pesos ti' le Fondo Múul Contribuciones (FAM) utia'al u Meyaje' Básico, yéetel uláak' 130 millones 873 mil pesos u yáaxtal yéetel le FAM, yéetel ku ts'áiko'ob 83 múuch'meyaj u construcción kúuchilo'ob educativos ti' 82 kúuchilo'ob xook ti' 52 méek'tankaajil ku beneficia'al 15.143 xookilo'ob (7.665 xiip'o'ob yéetel 7.478 ko'olel), yéetel 48 múuch'meyaj rehabilitación yéetel mantenimiento ti' 39 najil xooko'ob ti' 19 méek'tanilo'ob utia'al u ma'alo'ob 10.391 u láakal (5.223 xi'ipal yéetel 5.168 x-ch'úupalo'ob), bey je'el bix u ch'a'abil 8.677 kóonol yéetel nu'ukulilo'ob ti' 153 tu'ux xook ti' 56 méek'tanilo'obo', yéetel u beeta'al 195 meyajob mantenimiento láakal ti' 148 xooko'ob ti' 38 méek'tanalo'ob ti' 30.038 xoknáalo'obo' (15.337 xi'ipal yéetel 14.701 x-ch'úupalo'ob). Beyxane' ku beeta'al jump'éeel asab u 74 millones 786 mil pesos le kúuchilo'ob ti' le ma'alo'ob meyaj ku beetik ti' Mantenimiento Emergencia ti' le xooko'obo' básico, le ku beeta'al 1.432 meyajob ti' 935 najil xooko'ob ti' 97 méek'tan.

Ku ts'o'okole', ku beeta'al 3.048 meyajob xook ti' 1.311 najil xooko'ob ti' 94 méek'tan kaajtalo'ob yéetel 215.125 xookilo'ob (109.657 paalal yéetel 105.468 ch'úupalo'ob), yéetel jump'éeel inversión 64 millones 925 mil pesos.

Ti' le ba'axo'ob ti' le Educación Baka'atsil Superior, 11 millones 116 mil pesos ti' le Fondo Múltiple Contribuciones (FAM EMS) tu táakpajal u nu'ukulilo'ob ti' 51 najil xooko'ob ti' 34 méek'tan kaajtalo'ob, tu láakal 7.142 xooknalo'ob (3.432 wiiniko'ob yéetel 3.710 ko'olel) u yutsil u 2 najil xooko'ob ti' le méek'tankaajil Jo'e yéetel Oxxutzcab, ku yáantik 763 xooknalo'ob (367 wiiniko'ob yéetel 396 ko'olelo'ob); yéetel le mantenimiento wa u rehabilitación u 4 xooko'ob ti' le méek'tanta'anilo'obo' Maxcanú, Jo'e yéetel Panabá, ku beneficia'al 2.236 xooknalo'ob (1.099 wiiniko'ob yéetel 1.137 ko'olelo'ob).

Ku ye'esik jump'éeel túumben najil xookilo'ob ti' Educación Ba'secundaria Superior ti' Kaajil Jo', ti' jump'éeel meyaj ku ts'o'ok u meyaj yéetel 67,5 millones pesos. Káaj u operar ti' le ja'aba' xook 2025-2026 ti' jump'éeel tu'ux ku yaantal alternativa, k'u'ubul programas académicos ti' Ciberseguridad, Inteligencia Artificial yéetel Robótica yéetel Automatización, yéetel juntúul matrícula 230 xooknalo'obo'.

Ku ts'o'okole', ti' le xooko'obo' superior, le FAM ts'áaj 181 millones 452 mil pesos utia'al u yáanta'al 5 kúuchilo'ob de educación superior ti' Jo yéetel Valladolid, tu láakal 13.206 xooknalo'ob (7.151 wiiniko'ob yéetel 6.055 ko'olel).

Yéetel u nu'ukulo'ob le Estado, ti' jump'éel k'aaba' jach superior a 42 millones pesos, ku beeta'al 15 meyajo'ob ti' le k'iino' je'el xano' meyaj ku xooko'ob: 3 ti' educación básica, 11 ti' educación secundaria superior yéetel 1 ti' educación superior, ku beneficia 5.048 xooknalo'ob (2.467 xi'ipal yéetel 2.581 x-ch'úpalo'ob) ti' 14 méektanilo'ob. Beyxan ti' kaambalilo'ob le Programa u Fortalecer le Excelencia Educativa, 2 millones 365 mil pesos ku ts'aabal 2 millones 365 mil pesos ti' 3 meyajo'ob ti' 3 najil xook ka'ansajo'ob ti' Dzidzantun, Ticul yéetel Saamale' ku beneficia'al 1.102 u xoknáalo'obo' (351 xi'ipal yéetel 751 x-ch'úpalo'ob).

Meyajta'ab u meyajo'ob u meyajo'ob u meyajo'ob meyaj yéetel administrativos yo'osal u instalación bancos transformadores yéetel subestaciones, bey je'el bix ti' le mantenimiento yéetel u áantaj le meyaje' eléctrico ti' le kúuchilo'ob xook ti' le méek'tan kaajilo'ob Ticul yéetel Jo'. Bey xan u meyajta'al u yo'osal u instalación sistemas fotovoltáicos yéetel sistemas u jooch ja' ja' ti' le kúuchilo'ob educativas ti' Yucatán, yéetel jump'éel asab u 25 millones 190 mil pesos.

61. Ba'ax ts'o'ok u beeta'al uuti'al u mu'uk'a'ankúunsa'al yéetel u ts'a'abal ojéeltbil le miaatsilo' ichil le méek'tankajilo'obo'

Ichil le ja'aba', yéetel le programa Centros de Renacimiento yéetel Estudio de las Artes (CREA), meyajnajano'ob uuti'al u ma'alob ts'aiko'ob bienes yéetel servicios yan u yila'al yéetel miaatsil ichil le 106 méek'tankajilo'ob ichil le péetlu'umila'. Beeta'an 562 talleres artísticos yaan u yula'al yéetel jejeláas balo'ob, 94 chano'ob yaan u yila'al yéetel arte yéetel miaatsil; je'el bix le 4º múuch' meyaj yéetel paalalo'ob yéetel jejeláas balo'ob yaan u yila'al yéetel maya t'aan, beeta'an 33 talleres uuti'al u ye'sa'al bix enaj u beta'al actuación yéetel bix enaj u mak'anta'al cine ti' jejeláas máako'ob taak u kaambalo'ob, beyxan talleres uuti'al u ma'alobtal máak ichil le ba'ax ku yala'al trova Yucateca. Le je'ela' uuti'al u yutsil 34, 077 wiiniko'ob.

Beyxane', ichil le estrategia múuch'tal yo'olal le kuxtalo', yéetel le programa CREA ts'aja'an ti' 235 talleres uuti'al u k'ajóolta'al arte ichil jejeláas balo'ob: óok'ot, chano'ob, teatro, paax, patrimonio, literatura, hip hop, break dance, beats, rap, freestyle, graffiti yéetel rap ich maya t'aan; beyxan talleres ti' u mak'anta'al creación audiovisual yéetel 13 chano'ob, uuti'al u yutsil 13,568 wiiniko'ob ti' 33 méek'tankajilo'ob way péetlu'umil. Beyxane' beeta'an le proyecto Miaatsilo'on ma'alobkúunsik le meyaja', yéetel 20 cha'anilo'ob uuti'al u k'ajóolta'al le miaatsilo' je'el bix: presentaciones tu'ux ku táakpajal wiiniko'ob yéetel conciertos ti' hip hop yéetel rap ich maya t'aan ti' 16 méek'tankaajilo'ob way péetlu'umil, uuti'al u yutsil 3,274 táankelem xooknalo'ob ti' jejeláas najil xooko'ob ku botalo'ob yéetel mixtan u botalo'ob.

Beyxane' mak'anta'al 44 cha'anilo'ob ti' le obra "Cuentíteres" uuti'al u nats'al wiinik ichil le teatro, le títeres ku ya'alalo' yéetel le ba'alo'ob suuk u beta'al way Yucatané', uuti'al u yutsil 7,556 xooknalo'ob ku bino'on primaria; ichil le je'ela', beeta'an talleres uuti'al u k'ajóolta'al artes visuales yéetel talleres ti' le programa Formación Musical yéetel Agrupaciones Comunitarias way Yucatán, "Paaxil Kuxtal" jach yaan u yilalo'ob yéetel u ka'ansa'al paax yéetel saxofón, flauta, clarinete, trompeta, trombón yéetel ujel paaxilo'ob, uuti'al u yutsil paalal yéetel táankelemo'ob

ti' u méek'tankajilo'ob Kanasín, Tizimín yéetel Umán.

Yéetel le proyecto Celebramos el Renacimiento Maya, táan u kaxtik u nojochkintik bienes yéetel servicios yaan u yila'al yéetel miaatsil yéetel cha'anilo'ob yaan u yila'al yéetel artes yéetel miaatsil ichil jejeláas méek'tankajilo'ob way péetlumil, beeta'an 178 cha'anilo'ob tu'ux jach uts u yila'al: "TRANSVERSALES, Múuch' meyaj yéetel jejeláas tu'uxo'ob ti' Arte Escénico Contemporáneo", "ORIGINAL YUCATÁN. DEL ARTE TEXTIL MEXICANO 2025", múuch' meyaj ku ye'esik bix u meyaj le máaxo'ob beetik, le ba'ala' yáax beeta'an ti' ujéel lu'um ma' Mexicoi', le k'aay beeta'an tumen Julieta Venegas ti' le atrio u Ex Convento San Bernardino de Siena way ti' u lu'umil Valladolid, Yucatán, etc.

Voces Emergentes ts'o'ok u k'ayóolta'a je'el bix jump'éel kúuchil ku kaxtik u nojochkiintik paax way Yucatán, táan tun u yaantik máaxo'ob ku paaxo'ob waye' uuti'al xan u k'ajóolta'alo'ob way péetlu'umil yéetel jejeláas táanxel péetlu'umilo'ob. Ichil le meyaja' beeta'an conciertos tumen táanxelu'umilo'ob yéetel "Voces Emergentes Volumen 1, Voces Emergentes Volumen 2 yéetel Elsa yéetel Elmarti' le Palacioi Paax, beyxan concierto tumen Odisseo yéetel u cha'anil Meme del Real, yéetel u invitada Val Hozu. Le je'ela' ku núukbesa'al yéetel actividades mak'anta'al ichil le Festival Ambulante yéetel ichil Otoño Cultural way Yucatán, Lu'umil festivales", ku mu'uk'a'ankúunsik u máan arte yéetel u nojochkiintik lu'umil tu'ux je'el u páajtal a k'ajóoltik jejeláas maako'ob taak u cha'ano'ob, uuti'al u yutsil 110,494 wiiniko'ob.

Beyxane', tan u kaxtik u ts'aj ojéeltbil ba'alo'ob u yoojelo'ob nukuch máako'ob, yéetel le proyecto AIEC Transmisión de Saberes Locales, beeta'an tun talleres "In Patrimonio yéetel tsíib ich maaya t'aan" yéetel "Ik kanik yo'olal in kaajal", uuti'al u yutsil 265 xoknáalo'ob ku xooko'ob ti' u najil xook TBCEy yéetel COBAY ti' le méek'tankajilo'ob: Sinanché, Xbéec (Buctzotz), Chunchumil (Maxcanú), Calcehtok (Opichen) yéetel Becanchen (Tekax). Beyxan, mak'anta'al "U K'ixel kij, Memorias de las comunidades mayas en torno al henequén" ti' le méek'tankajilo'ob Dzidzantún, Izamal, Maxcanú, Panabá, Tahdziú y Tecoh yéetel jump'éel catálogo digital uuti'al u k'ajóolta'a.

62. Bix ts'o'ok u mu'uk'a'ankúunsa'al u máak'anta'al yéetel u meyajta'al arte way péetlu'umile'

Yéetel le Secretaría de Cultura y las Artes, beeta'an meyajo'ob uuti'al u ya'abtal máaxo'ob taak u cha'ano'ob yo'olal le je'ela' yéetel máaxo'ob taak u meyajtiko'ob ichil kúuchilo'ob yaan u yilalo'ob yéetel miaatsil, yéetel u yo'oksa'al wiinik ti' programas yéetel proyectos tu'ux táakpaja'an arte ichil u najil xooko'ob uuti'al u táakpajal xane' máaxo'ob ku meyajtiko'ob, ku máak'antiko'ob yéetel ku tukultiko'ob u meyajtiko'ob yéetel le balo'ob u yoojelo'ob. Beyxan kik k'ajóoltiko'on máaxo'ob jach ma'alob u meyajo'ob.

Ichil le k'iin ts'o'ok u meyaj le jala'acha', yéetel le programa Estímulos a la Creación y Desarrollo Artístico (PECDA), ts'aja'an ju'uno'ob ti' le máaxo'ob ku meyajtiko'ob arte, beeta'an xan le yáax

múuch' meyaj ichil le programa ti' le ja'abil 2025; beeta'an cha'anilo'ob yaan u yila'al yéetel arte yéetel xan miaatsil, je'el bix: Conciertos Cuadrafónicos tumen Ricardo Tovar Rivadeneyra, concierto Networking yéetel Showcase ichil le Programa ti' u ts'abal ojéeltbil paax "Mujeres en la Música Independiente", k'iinilo'ob tu'ux ku tsikbalta'al arte yéetel uuti'al u táakpajal tuláakal máako'ob, ichil ujéel ba'alo'ob: beyxane' beeta'an jump'éel kúuchil tu'ux ku ye'esa'al le meyaja', cha'anilo'ob tu'ux ku ts'a'abal ojéeltbil le meyaja', k'uba'an xan áantaj tak'in ti' le máaxo'ob taak u meyajtiko'ob yéetel jump'éel ju'un tu'ux ku chiikpajal tan u utsil meyajo'ob, beeta'an xan talleres ti' artes visuales yéetel u ye'esa'al bix u yáantal wíinik ichil le je'ela', le meyaja' tu tojolta 3 millones 100 mil 469 pesos uuti'al u yutsil 12,961 wíiniko'ob ti' 12 méek'tankaajilo'ob.

Ichil le programa Acciones Culturales Multilingües y Comunitarias (PACMYC), k'uba'an áantaj tak'in ti' le máaxo'ob taak u meyajo'ob yéetel maaya miaatsil ichil proyectos: Artes yéetel meyajo'ob, artes de la representación, Prácticas sociales rituales yéetel festivos, tuukulilo'ob yéetel bix u meyajtal yéetel le yok'olba'aba', jejeláas ba'alo'ob yaan u yilalo'ob yéetel miaatsil, t'siib yéetel tsikbal.

63. Ba'ax meeta'ab uuti'al u ka'a je'ebel kúuchilo'ob, naajilo'ob yéetel kúuchilo'ob miaatsil ti' le méek'tankaajilo'obo'

Ti' u káajbal le ja'aba', yéetel le Secretaría de Cultura y las Artes, beeta'an jump'éel noj tsikbal ichil le Gran Museo del Mundo Maya yéetel le nuuko'ob, jo'olpóopo'ob yéetel regidurías ti' le miaatsilo' tu'ux táakpaja'an 92 méek'tankaajilo'ob way péetlu'umil tu'ux tik we'eso'on le áantaj kik ts'aik uuti'al u yuchul le meyaja' ichil le méek'tankaajilo'ob uuti'al u yaanta'al xan tumen jejeláas tu'uxo'ob, ik ka'a jeik naajo'ob yéetel kúuchilo'ob miaatsil.

Ichil le k'iino'oba', yéetel le programa CREA beeta'an 797 talleres artísticos ti' jejeláas yaan u yila'al yéetel le miaatsilo', 107 cha'anilo'ob yo'olal le je'ela', 33 talleres uuti'al u ye'esa'al ti' wíinik bix u mak'anta'al actuación yéetel creación cinematográfica ti' jejeláas artistas yéetel técnicos, beyxan talleres uuti'al u ma'alobtal u meyajo'ob máax u k'as oolo'ob u meyajtiko'ob trova yucateca uuti'al u mu'uk'a'ankúunsa'al le ka'ansaja' ichil le méek'tankaajilo'ob, beeta'an 5 cláusulas ti' le talleres ichil CREA.

Le meyaja' uuti'al u yutsil 47,645 wíiniko'ob tu'ux tu tojolta 17 millones 765 mil 877 pesos.

Beyxane', ichil le kúuchilo'ob miaatsil, naajilo'ob miaatsil yéetel tu'ux ku meyajta'al yo'olal le je'ela' ti' le méek'tankaajilo'ob yaan grupos ti' mejen paalalo'ob yo'olal trova (Ko'ox Paaxic Trova), coros (Ko'ox Paaxic Coros), orquestas comunitarias (Paaxil Kuxtal) yéetel clases magistrales yéetel músicos utsi k'ajóolta'ano'ob way Yucatané'.

64. Ba'ax ts'o'ok a beetik yo'olal u beeta'al túumben kúuchilo'ob uuti'al u múuchul kaaj

Yéetel le Gran Museo del Mundo Maya, máax ku meyaj yéetel Secretaría de Cultura y las Artes, ts'o'ok u je'ebel le kúuchil uuti'al xook Ts'iibil T'aan yéetel le kúuchil ku ya'ala'al Sala

de usos múltiples uuti'al u meyajta'al actividades artísticas yéetel miaatsil, je'el bix talleres ti' mejen paalal, xook yéetel jejeláas actividades. Beyxane' yaan kúuchilo'ob je'el bix pasillos, vestibulos yéetel le kúuchil MayaMax uuti'al u ts'abal ojéeltbil le meyaja'.

Beyxane', yéetel le talleres ku ts'aik le programa CREA, tan u meyajta'al yéetel ayuntamientos ti' le méek'tankaajilo'ob uuti'al u je'ebel naajilo'ob xook wa kúuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal u meyajta'al le miaatsilo' yéetel ba'alo'ob yaan u yila'al yéetel artes, uuti'al u páajtal u táakpajal tuláakal kaajalo'ob yéetel le jala'acho', yéetel le je'ela' ku je'ebel kúuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal u yutsil meyaj máak.

Le Secretaría de Cultura y las Artes ku yilik kamp'éel kúuchilo'ob tu'ux ku meyajta'al le miaatsilo' ti' u noj kaajil Jo', tu'ux ku k'a'amal ya'abkach máako'ob bey mejen paalalo'ob tak nukuch máako'ob. Ichil le kúuchilo'oba' ku ts'a'abal jejeláas talleres yéetel actividades uuti'al u mu'uk'a'ankúunsa'al miaatsil. Tu ts'o'oke', le Teatro José Iturralde Tracónis ti' le noj kaj Zací ts'o'ok u ka'a jeik kúuchilo'ob ma'atech u k'a'abetkuunsa'al uuti'al u páajtal u tsiko'ob talleres ti' jejeláas máako'ob ichil le méek'tankaajil.

65. Bix ts'o'ok u yaantik deportes ti' "Alto Rendimiento" way péetlu'umil

Uuti'al u páajtal ik mu'uk'a'ankúunsik deportes ti' Alto Rendimiento way péetlu'umil, ts'o'ok ik máak'antik jejeláas ba'alo'ob uuti'al u ma'alobtal u desarrollo máax tak u táakpajal yéetel deportes way Yucatané', le je'ela' chikpaja'an ichil jump'éel actuación tu'ux ku p'áatal tik k'ajla'ay ichil le evento deportivo "Olimpiada Nacional 2025", tu'ux ku k'ajóolta'al je'el bix jump'éel ma'alob meyaj, tu'ux páajchaj ik yaantalo'on ti' le 6to lugar yéetel na'ako'on xan ka'apéel lugares.

Ichil le ba'alo'ob ts'o'ok ik máak'antik yaan u entrenamiento le máaxo'ob ku baaxalo'ob ichil le Centro de Alto Rendimiento Deportivo (CARD), tu'ux ku ts'abal wo'och tu'ux je'el u páajtal u je'elel wiinik yéetel tu'ux je'el u páajtal u xooke'; ichil le ja'aba' 2025 ts'aja'an 240 entrenamientos deportivos ti' 123 xooknalo'ob ti' jejeláas méek'tankaajilo'ob way péetlu'umil.

Beyxane' ts'aja'an 10,377 sesiones tu'ux ku entrenarta'al xiibo'ob yéetel ko'olelo'ob ichil le Centros de Desarrollo del Deporte Regional y Municipal tu'ux ti' le 2025 tik k'amo'on 644 xooknalo'ob. Bejla'a k'iina' yaan 10 kúuchilo'ob ti' desarrollo deportivo ti' le méek'tankaajilo'ob Akil, Hunucmá, Izamal, Motul, Progreso, Tekax, Ticul, Tizimín, Umán yéetel Zací.

Uláak' ba'ale' uuti'al ik mu'uk'a'ankúunsik deportes yaan u yila'al yéetel ik beetik u cuenta le atletas yéetel le máaxo'ob ku ka'ansiko'ob yéetel servicios especializados je'el bix, rehabilitación, traumatología, nutrición, odontología y psicología, beyxan evaluaciones morfofuncionales yéetel máaxo'ob certificados uuti'al u yila'al k'oja'ano'ob, ti' le ja'aba' 2025, ts'aja'an 2,666 servicios médicos especializados, tu'ux, 406 yaan u yila'al yéetel certificados médicos, 728 consultas uuti'al rehabilitación, 317 ti' traumatología, 561 ti' nutrición, 293 ti' odontología yéetel 361 ti' psicología.

Uuti'al u k'áat u táakpajalo'ob máaxo'ob uts tu yicho'ob le deportes ti' le jejeláas eventos deportivos, ti' le 2025, ts'aja'an 191 áantaj tak'in yéetel ti' le máaxo'ob jach uts u baaxlo'ob, ts'aja'an áantaj uuti'al hospedaje, jaanal, u tsiitkubajo'ob, transporte, material yéetel u kúuchilo'ob u baaxal.

Beyxane' k'uba'an 317 becas ti' le ma'alob deportistas ti' le jejeláas méek'tankaajilo'ob.

Enaj xan ik wa'ako'one' ichil le ja'aba' 2025, Yucatane' ts'aja'an bey u kúuchil ti' le 9 disciplinas deportivas ti' le Olimpiada Nacional, tu'ux ku táakpajal jejeláas baaxalo'ob, tu'ux tik k'amo'on máanal 3,000 máako'ob ku táalbalo'ob ti' yaanal tuuxo'ob, ichil le je'elo'oba' 3,089 deportistas ti' jejeláas lu'umo'ob way Mexicoe. Le je'elo'oba' yaanchaji' aguas abiertas, canotaje, esgrima, karate, remo, softbol, skateboarding, triatlón yéetel vela.

Beyxane' beeta'an jump'éeel Paralimpiada Nacional 2025, mak'anta'an ich Aguascalientes tu'ux táakpaja'an 114 wíiniko'ob ku talbalo'ob way Yucatane', 59 deportistas máax tu k'amo'ob 77 preseas, (44 ti' oro, 13 ti' plata yéetel 20 ti' bronce) tu'ux p'aato'on xan ti' le 8vo lugar.

Uuti'al ik mu'uk'a'ankúunsik jump'éeel ma'alob rendimiento beeta'an jump'éeel torneo mundial ti' voleibol ti' playa uuti'al ma'alob baaxal, uuti'al u k'ajóolta'al deporte yéetel ik ts'aik k'ajóoltbil tumen mejen paalalo'ob, mejen xch'úupalalo'ob yéetel táankelemo'ob uuti'al xan u baaxalo'ob. Le je'ela' beeta'an ti' u lu'umil Progreso tu'ux táakpaja'an 128 atletas ti' equipos ti' jejeláas péetlu'umilo'ob je'el bix Alemania, Argentina, Brasil, Canadá, Italia, México, Suecia, yéetel ujéelo'ob tu'ux yaanchaj xan máaxo'ob ts'o'ok u yáax ganaro'o.

Uuti'al u k'ajóolta'al le meyaj ku beetiko'ob le máax ku baaxalo'ob yéetel u ka'ansajo'ob, ichil u k'iini u meyaj le jala'acha', k'uba'an jump'léel estímulo ti' 278 deportistas medallistas yéetel 91 entrenadores ti' le Olimpiada Nacional 2025, beyxan ti' 39 deportistas medallistas yéetel 10 ka'ansajo'ob ti' le Paralimpiada Nacional 2025, k'uba'an xan le Premio Estatal ti' Deporte yéetel Mérito Deportivo Yucateco 2025 ti' le máaxo'ob ku baaxalo'ob yéetel máaxo'ob ka'ansiko'ob way Yucatane'.

66. Ba'ax ts'o'ok u beeta'al uuti'al u mu'uk'a'ankúunsa'al “cultura física”, educación física yéetel deporte ichil kaajo'ob

Uuti'al u béeytal ik mu'uk'a'ankúunsik yéetel ik ts'aj k'ajóoltbil cultura física, educación física yéetel deportes ichil u kaajil Yucatane', tik beeto'on programas yéetel je'elo'oba' mejen paalalo'ob, mejen xch'úupalalo'ob, táankelemo'ob, jejeláas nukuchmáako'ob yéetel máako'ob k'abéet ti'ob áantaj tu'ux ku ma'alobtal u kuxtalo'ob, uuti'al ma' u p'áatalo'ob chéen kulukbalo'on ka u péeksik u wíinkililo'ob, beyo' kik tselik ti' u tuukulo'ob wa jach k'abéet tak'in yo'olal u beeytal u beetiko'ob yéetel xan ik mu'uk'a'ankúunsiko'on valores je'el bix respeto, disciplina yéetel múuch' meyaj.

Ichil le ja'aba' 2025, uuti'al u béeytal u múuch'meyajo'ob ich deportes, tik tsajo'on 95 áantaj tak'in yéetel jejeláas ba'alo'ob k'abéet ti'ob ichil le méek'tankaajilo'ob Buctzotz, Kinchil, Jo', Tizimín yéetel Zací.

Beeta'an 11 cha'ano'ob ichil u naajil xooko'ob uuti'al ik ts'aik k'ajóoltbil deportes, ichil le je'elo'oba' yaan 86 Aniversario del Estadio General Salvador Alvarado, el Maratón de la Marina, el Campamento de Verano Baaxal Paal Renacimiento, yéetel ujeelo'ob. Tik muk'a'ankúunso'on deportes yéetel 420 eventos logísticos je'el bix ligas, rodadas, activaciones físicas yéetel carreras, uuti'al u yutsil 286,877 wíiniko'ob ichil jejeláas méek'tankaajilo'ob.

Beyxane' máak'anta'al 9 meyajo'ob tu'ux ku táakpajal le disciplina ku ya'alalo' ichil box ti' u méek'tankaajilo'ob Buctzotz, Celestún yéetel Jo', uuti'al u yutsil 4,128 wíiniko'ob.

Tik ts'ajo'on 67,290 horas uuti'al ik ka'ansiko'on ichil jejeláas deportes ichil u najil xooko'ob tu'ux chúun u ka'ansiko'ob yo'olal deportes uuti'al u yutsil 6,390 xooknalo'ob, ichil 11 kúuchilo'ob deportes yaan ti' u k'aab Instituto del Deporte del Estado de Yucatán (IDEY).

Uuti'al u páajtal ik mu'uk'a'ankúunsiko'on u táakpajal tuláakal máak ichil deportes, tik beeto'on:

- Kanp'éel actividades deportivas yéetel 8 meyajo'ob yéetel u ligai' basquetbol del binestar uuti'al u táakpajal tuláakal wíinik ti' u méek'tankaajil Jo', le je'ela' uuti'al u yutsil 1,020 wíiniko'ob, tu'ux yaan 378 wíiniko'on yéetel discapacidad.
- Óoxp'éel rutinas tu'ux ku táakpajal activación física ti' nukuch máako'ob ichil Expo Personas Adultos Mayores 2025, uuti'al u yutsil 540 wíiniko'ob ti' u méek'tankaajil Jo'.
- Ka'ap'éel eventos deportivos, ti' u k'iinil ko'olel yéetel le ku ya'alalo' bey Carrera Rosa, tu'ux táakpaja'an 2,021 ko'olelo'ob yéetel 1,784 xiibo'ob ti' u méek'tankaajilo'ob Jo' yéetel Izamal.

Enaj xan in wa'ako'one' jach k'a'abéet ik mu'uk'a'ankúunsik le deportes' yo'olal ma' u yoksikuba'ob le táankelemo'ob ich adicciones, lebetike' jejeláas ba'alo'ob ts'o'ok ik beetik tu betaj uts yéetel le "Estrategia Aliados por la Vida", tu'ux kik mu'uk'a'ankúunsik ba'alob uts yéetel ma' u lobiltkuba'ob, je'el bix:

- Activación física, tu'ux tik beeto'on 213 rutinas uuti'al u yutsil 41,454 wíiniko'on yaan ti' jejeláas péetlu'umilo'ob way péetlu'umil, le je'ela' uuti'al xan u yéemel u wíinkilil máak uuti'al ma' u k'ojantalo'ob yéetel ma' u p'aatalo'ob chen kulukbalo'ob way Yucatané'.
- Beyxane' tik beeto'on 131 baaxalo'ob ichil óoxp'éel ligas ti' le méek'tankaajilo'ob uuti'al u yutsil 3,939 máako'ob ku baaxalo'ob ti' u méek'tankaajil Jo'. Tik beeto'on xan 24 baaxal ichil le óoxp'éel torneos uuti'al u yutsil 267 máako'ob ku baaxalo'ob ti' u méek'tankaajil Dzilam Bravo yéetel Jo'.
- Beeta'an 1,011 baaxalo'ob ichil jejeláas deportes uuti'al ik suukbesiko'on le baaxalo' ichil le mejen paalalo'ob yéetel táankelemo'ob, yéetel le je'ela' tik ma'alobkiinsaj u kuxtal 14,334 yucatecos.

- Mak'anchajil' jump'éeel baaxal yo'olal softbol uuti'al ko'olelo'ob ti' u méek'tankaajil Espita. Le je'ela' tu beetaj le Secretaría de Bienestar y el Ayuntamiento de Espita, yéetel le je'ela' tan ik kaxtiko'on ik mu'uk'a'ankúunsiko'on 130 táankelemo'ob yéetel nukuch ko'olelo'ob uuti'al ik we'esiko'on jump'éeel ma'alob kuxtal yéetel salud uuti'al ik we'esik ma' chen xiib je'el u béeytal u baaxalo'ob.
- Uuti'al u páajtal ik we'esiko'on yaan jejeláas ba'alo'ob ma'alobtal uuti'al jump'éeel utsil kuxtal ti' jejeláas kúuchilo'ob yo'olal deportes tik tsajo'on 876 xooko'ob yaan u yila'al yéetel le je'ela' ti' kúuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal u bin tuláakal wíinik, tu'ux páajchaj u bino'ob 5,475 mejen xch'úupalalo'ob, mejen paalalo'ob yéetel táankelemo'ob ti' u méek'tankaajil Jo', Zací, Progreso, Ticul, Tizimín, Izamal, Umán, Tekax yéetel Motul. Le je'ela' ku chíikpajal yéetel jump'éeel múuch' meyaj yéetel Dependencias y Entidades Estatales y Federales, la Procuraduría Federal de Protección al Medio Ambiente (PROFEPA), Sistema Metropolitano para el Manejo de Residuos (SIGER), Autoridades municipales y Asociaciones Civiles y Deportivas.
- Ts'aja'an 27 horas tu'ux ka'ansaj 797 ka'ansajo'ob deportes yéetel tuláakal máak tak u ye'esik le je'ela' ti' u méek'tankaajil Jo'.

Tuláakal le je'elo'oba' ku ye'esik ik k'uben yéetel le kaajo' yéetel tuláakal le yan u yila'al yéetel deportes, tu'ux kik ye'esik ik miaatsil ku bin tu k'ab yéetel deportes, tu'ux ku táakpajal tuláakal wíinik yéetel jump'éeel utsil kuxtal.

67. Ba'axts'o'ok u beeta'al uuti'al u mu'uk'a'ankuunsa'al u ya'abtal taak'in yéetel tuláakal le yaan u yila'al yéetel wíinik way péetlu'umil

Le jala'achila' táan u máak'antik jump'éeel estrategia tu'ux ku chíikpajal u ya'abtal tak'in yéetel tuláakal yan u yila'al yéetel wíinik yéetel proyectos ku jach k'exik tuláakal le balo'oba' yéetel ku mu'uk'a'ankúunsiko'ob, beyxan ku nojochkiinsik u lu'umil, tu'ux kik ts'aik meyaj way péetlu'umil Yucatán.

1. Nojochkiinsik yéetel túumbenkúunsa'al u Puerto Progreso, uuti'al u k'ajóolta'al Yucatán je'el bix jump'éeel hub logístico yéetel u nojochtal plataformas yéetel 114 hectarea'ob tu'ux yaan u páajtal u nojochtal le ba'ax ku ch'úuyik, u chíikbesa'al ichil ujéel meyajob yéetel mu'uk'a'ankúunsik le péetlu'umila' ichil jejeláas meyajob.
2. Nojochkiinsik u kúuch le Tren Maya ti' u bisik taak u puerto Progreso tu'ux yan u táakpajal corredores, parques industriales ti' le puerto tu'ux ku k'ajóoltbil Yucatán bey jump'éeel nodo logístico waye' yéetel ti' ujéel péetlu'umilo'ob.
3. Túumben corredores industriales yéetel le plan México tu'ux ku mu'uk'a'ankúunsik u nojochtal u meyaj le péetlu'umila' yéetel kanp'éeel corredores estratégicos: Progreso-Ucú, Ucú-Umán, Umán-Kanasín yéetel Chichén Itzá-Zací. Ichil le je'elo'oba' yan infraestructura energética, logística, ferroviaria yéetel portuaria, tu'ux ku táanilkúunsik

ba'alo'ob renovables, semiconductores, manufactura avanzada, agroindustria, electromovilidad, TIC's, aeroespacial yéetel logística tu'ux ku táanóoltik xan meyaj tu'ux ku utsil bo'ota'al.

Tuláakal le meyajob' ku meetiko'ob jump'éeel estrategia tu'ux ku mu'uk'a'ankúunsa'al ba'ax u yojel u beetik péetlu'umil, ku ye'esik bix u bin u nojochtal yéetel u yustkúunsik jump'éeel utsil kuxtal waye'.

Uuti'al u ma'alobtal le proyecto, le Secretaría de Economía y Trabajo del Estado ts'o'ok u ts'aik jump'éeel política tu'ux ku táakpajal tak'in, jump'éeel estructura tu'ux yan óoxp'éeel ejes ku kaxtiko'ob u mu'uk'a'ankúunsa'al le ku ya'alalo' bey "aparato productivo", u ma'alobtal bix u meyaj máak way Yucatán je'el bix jump'éeel péetlu'umil enaj u ya'abtal u tak'in yo'olal u ya'abtal tak'in ti' kaaj.

1. U mu'uk'a'ankúunsa'al empresas yéetel u yiich wiinik: Kik meyaj yéetel le "tejido productivo del estado", jach chen ti' Micro, chichan yéetel k'as nojoch empresas (Mipymes), cooperativas yéetel máako'ob ku meyajob'on tu juunalo'ob. Ku ya'abtal ken u yilo'ob tu'ux jach ma'alob u meyajob' yéetel máaxo'ob tu kano'ob múuch' meyaj yéetel ujéel empresas, beyo' ku ya'abtal empresas ku p'áatalo'ob waye' tu'ux je'el u páajtal u ts'aik meyaj ti' wiinik.
2. Utsil meyaj ku yutsil bo'ota'al: Ku táanóoltik yutsil meyaj yéetel ku mu'uk'a'ankúunsik, yéetel ba'alo'ob tu'ux ku ye'esik jump'éeel ma'alob meyaj yéetel intermediación laboral. Ku ye'esik ma'alob meyaj, ku ye'esik yaan meyaj uuti'al u yutsil kaaj.
3. Ku táanóoltik u ye'esik bix je'el u páajtal a ya'abkúunsik a tak'in: Ku mu'uk'a'ankúunsik tak'in a wanta'al tumen jejeláas empresas yéetel bix je'el u páajtal a ya'abkúuntik a tak'in, waye' yéetel ichil jejeláas péetlu'umilo'ob, beyo' kik ts'aik Yucatán bey jump'éeel tu'ux je'el u páajtal a waantikaba yéetel tu'ux je'el u páajtal u mu'uk'a'ankúunsik le ba'ax k'ajóolta'an bey "cadenas globales de valor."

Tuláakal le je'elo'oba' tu je'ik bej uuti'al u páajtal u traducirta'al nujuch empresas, u yaantal ma'alob meyajob' yéetel kúuchilo'ob tu'ux je'el u páajtal a ts'aik a tak'in, beyo' kik táanóoltiko'on u ya'abtal tak'in way Yucatane'. Le je'ela' ku ye'esik ik tak'in utsil kanpaanta'al waye' yéetel ichil jejelás péetlu'umilo'ob.

Ba'alo'ob ku ye'esik jump'éeel ma'alob meyaj yéetel tak'in:

- U p'áatal u tojol le ba'alo'ob bey yaniko' yéetel u kanáanta'al u tak'in ich a naaj: Ti' noviembre 2025, Yucatane' tu ye'esaj 3.74% ti' u nakal u tojol ba'alo'ob, jump'éeel tojol jach eemel taak ti' 202. Ku ye'esik bix yanik le jaanalo' yéetel transporte, yéetel jump'éeel ma'alob tojol ti' 2019 yéetel 2020, beyo' kik éensiko'ob u xuup yaan ichil le naajilo'ob.
- Naka'an taak'in way péetlu'umil: Ti' u ja'abil 2024, Yucatane' tu na'ansaj u participación ichil le pib ku ya'alalo' yéetel 1.5% tak 1.6% tu'ux nako'on ti' lugar 22 tak lugar 21, yéetel

le je'ela' ts'abo'on bey le 5to estado yéetel jump'éel nojochtal tak'in way péetlu'umil, yéetel xan 3.9% yok'ol le promedio nacional.

- Nojochtal yéetel sectores (PIB 2024). U ma'alobtal tak'in waye' ku bin tu' k'ab yéetel PIB, yéetel le 2do lugar ichil actividades primarias, 2do lugar ichil actividades terciarias yéetel utsil ichil le actividades secundarias, kex ma' jach ma'alob u bin ka'achi' le péetlu'umil'a.
- Ma'alob táakpajal ichil jejeláas mercados: Ichil le yáax semestre ti' u ja'abil 2025, Yucatane' tu' ye'esaj jump'éel nojochtal yéetel 23.9% ti' u túuchtik ba'alo'ob ti' jejeláas péetlu'umilo'ob, yéetel le je'ela' tu' ts'auga' ti' le 5to lugar nacional, tu'ux ku chíikpajal seba'an producción.
- Utsil meyaj aktan tak'in: Mientras u ya'antal tak'in yéetel 0.5%, Yucatane' ku ye'esik jump'éel ma'alob meyaj yéetel +1.7% u nojochtal ti' 2025, tu'ux ku ye'esik ku ma'alob mu'uk'a'ankúunsa'al tak'in.

Tuláakal le je'elo'oba' ku ye'esiko'ob jump'éel ma'alob estrategia tu'ux ku chíikpajal tuláakal le ba'alo'ob ku yusarta'a uuti'al jump'éel ma'alob mu'uk'a'ankúunsa'al empresas, u ya'abtal meyaj, ma' chen jump'éel ma'alob meyaji', yaan xan u yila'al yéetel yutsil ba'alo'ob ts'o'ok u chíikbesik uuti'al jump'éel ma'alob nojochtal le péetlu'umila'.

68. Bix ts'o'ok u ts'a'abal u muuk'il u náats'al le inversiones tu lu'umil Yucatáno'

U jala'achil le péetlu'uma' tu ts'áaj u muuk' u tasa'al le inversiones yo'osal jump'éel estrategia estructurada yéetel orientada ti' resultados, jo'osa'an ti' ka'ap'éel ejes centrales: Promoción focalizada yéetel vinculaciones público-privadas.

Táakpajo'on ti' 3 misiones internacionales, 5 ferias internacionales, yéetel 5 ferias nacionales. Le yaan je'ela' tu ch'a'aj u yool ti' le sectores estratégicos más k'a'abet agregado, bey le seeb meyajk'ajal, le aeronáutica yéetel le tecnologías a'alajil t'aan. Bey xaan yéetel le meyajo'ob ti nojoch cadenaso'ob ku k'áatiko'ob u yuts'il kaambal, proveeduría especializada yéetel certidumbre operativa, ku ts'ajik Yucatán biix u kuchil uuti'al u yaantal inversión yéetel xan ku metik u yantal tsikbaalo'ob yéetel le maxobo'ob ku yilaltik ba'ax ku meetk'aja'alo', ku jebit bin t'aano'ob yéetel ku séebkunsik u tsikbalil ku taasik vistas yéetel procesos formales de instalación.

Beyxan ku chúukbesikuáaj, le Secretaria de Economía y Trabajo del Estado tu jo'osaj manal ti 200 much tsubalil meyajo'ob yéetel empresas nacionales e internacionales, ku cha'ik u lali' yaantal páajtalilo'ob ku resolver k'at chi', ku kaxtik ba'ax ku k'atik uuti'al instalación y construir acuerdos de coordinación para avanzar en cada caso.

Beyxan ku ts'abal múuch'il xook diplomatico ti' Yucatán acreditado ti' México, yéetel u táakpajal maanal ti' 60 embajadores yéetel delegaciones oficiales ti' kajtalo'ob bey Francia yéetel estados Unidos, maxo'ob tu k'ajoto'ob letio'ob bix u meyajta'al le meyajo'obo' estratégicos del Renacimiento Maya y la propuesta de competitividad del estado, le pakato'oba' ku ts'ajiko'ob

u muk'il le confianza institucional, ku nach kunsik lu k'uchul lu ye'esk'ajal internacional y ku jets'ik Yucatán bey tu'ux ku yaantal jach páajtalil uuti'al u tasa'al inversiones ka mul xi'ik yéetel le meyajo'ob hastan u ts'o'okole.

Beyxan, le modelo ku antikubáaj yéetel junp'el mul bin interinstitucional activa, ku cha'ik u bin uts le dependencias ju'upsk'aja'ano'ob uuti'al u sebkunsik le tramites, ku xot'ik lu tiempo u yilalta'al yéetel u xulkinko'ob xaanilo'ob administrativos ku je'elsik meyajo'ob.

Beyxan u láayli' meyajk'ajal, le SETY ku muk'ankunsik le articulación con talento local, universidades y el sector productivo, ku sebkunsik lu yokol talento humano, esquemas de vinculación académica yéetel posibles encadenamientos yéetel empresas locales, ku cha'ik u viabilidad le meyajo'ob yéetel utskinal competitividad del estado en la toma de decisiones.

69. Ba'ax meyajil meeta'ab uuti'al u kanáantik le productos emblemáticosil Yucatáno'

U Ya'ala'al tu'ux taalil le ik Habanero: le ka'ajalil ts'aja'ano' ka u jets' yéetel u a'almajt'aanil uuti'al u yila'al u k'a'ana'anil le habanero iik ti' le noj kaajil Yucatán yéetel u takil u jo'osa'al yéetel u kanáanta'al u identidad genética, uuti'al u uts'il le ma'ax pak'iko', ts'a'ab 6 múuch' t'aano'ob tu noj kaajil campeche yéetel Quintana Roo ti' le ju'upsa'ab t'aano'ob ku ju'upsiko'ob le conformación le consejo peninsular uuti'al le regulación le Habanero ku ts'o'okol tu meyaj le acta uuti'al u túumbenku'unasa'al le max yano'ob te consejo peninsular para la regulación le ik Habanero.

U Ya'alal tu'ux taalil le kaab APIS: u kajbale' tak u k'uchul u ts'ajik u base uuti'al u jets'el tu petenlu'umil Yucatán le ts'iibalil le estudio técnico tu táan IMPI, uuti'al chen ts'o'oke' ka ts'a'abak u a'almajt'aanil u kanáanta'al u bixilil uuti'al u yáantajil max meyajtik, meyajta'ab 3 mucht'aano'ob yéetel u noj lu'umil Campeche yéetel Quintana Roo tu'ux ju'upsa'ab t'aano'ob uuti'al u je'etsel le bases del involucramiento de los eslabones de la cadena. Bey lu resultados ju'upsa'ab le yax xook técnico le tu ts'o'oksaj u k'u'ubul uuti'al u yax k'u'ubul tan le IMPI.

70. Bix ts'o'ok u ka'analkunsa'al le Kajaal meyajo'obil autonomía económica yéetel profesional ti' le ko'olelo'ob ti' le péetlu'umila'

U jala'achil le péetlu'umila' ku séebkunsik bix u yilalmo'ob le emprendimiento, Beyxan le autonomía económica yéetel profesional le ko'olelo'obo' yéetel le meyajo'ob yo'osal le certificaciones yéetel mu'uk'a'ankunsik u táakpajalo'ob ti' le mercado laboral formal yéetel u meyajil empresarial.

Le oox trimestre tim k'eexel yo'olal le ja'ab de 38.8% ku sutik junp'el ya'abtaj utsil chika'an yéetel u táakpajal ch'u'upo'ob yéetel u yantaj meyaj, le mu'uchula ya'anlaj 29% tu lakal le mako'ob ku meyajo'ti Yucatán ti' le k'iino' bey yéetel le Encuesta Nacional de Ocupación de Empleo (ENOE).

Beyxan ti' 2024 ilalta'abe' ti' Yucatán yan 156.152 establecimientos ti' le je'elo'oba' u 95.2% chichan meyajo'obo' ku e'ejik u táakpajal ch'u'upo'ob ti meyajo'ob dconomicas tu chukpachtaj 44.9% le cifra mas ya'ab ts'i'ibka'an tac tu be'elajila' yo'olal le censos económicos ku e'esik bix ju bin u machikubaj ti lu ju'upsaj le economía femenina.

Bey yéetel le autonomía económica y la formalización laboral, le yax trimestre le 2025 le ch'u'upo'obo' ku me'etik u 44.5% le kaajtal yan ti noj lu'umil estado, ku maansik kaajtalo'ob bey campeche (39.6) yéetel Quintana Roo (42%) yéetel le información le INEGI yéetel STIPS le ku e'esik bix u bin u utstal ti' le inserción le ch'u'upo'ob ti' le meyajo'ob formales yéetel u páajtalil a'antajo'.

Beyxan ti' le tercer trimestre le 2025 12.219 ch'u'upo'ob ti Yucatán ya'anlaj meyajti'o'ob, le la tu e'esaj jump'eel ya'abtal ichil ja'abil de 6.8% indicador clave uuti'al u utstal u bix u meyajil le ch'u'upo'obo'yéetel ku ye'ensik le xu'ulil bo'otajil (ENOE).

Ti' le jach yáax le fortalecimiento empresarial, ku promovió meyajo'ob específicas ti' le cha'ana' Yucatán ti' México, ku ts'o'okole' le 55 ti chúumuk ti' le ko'olelo'obo' xoknáalo'obo' ku obtuvieron le distinción "Hecho ti' México", ku posiciona Yucatán bey líder nacional ti' le obtención le distinción ti' jump'eel chéen káajal, ku consolida le noj lu'umil bey líder ti' le certificación empresarial.

Ti' le je'el xano' je'el xano', ku ts'aabal tu ts'a'abal le cha'ana' ti' le muk'ino'ob ti' le xoknáalo'obo' leti' yéetel social ti' le ko'olelo'obo' ti' le noj lu'umo'obo', ti' le áantaj ti' jump'eel préstamo productivo uchik u páajtal u muuk', le t'okik chilaj, jump'eel tasa k'ana'an u ju'uno'ob fija anual yéetel jump'eel plazo máximo tak 36 wi'inál. Ti' le cha'ana' ku aprobó 31 préstamos productivos ti' le nojoch wiiniko'obo' wiiniko'obo', bey xan utia'al u personas legales jaatsatako'ob wa chuunil laata'an tumen ko'olelo'obo', 1 millón 368 mil 580.50 pesos, ku beneficia'al 12 méek'tankaajil ti' le noj kaajilo'obo'.

Yéetel le molayila', le Noj jala'achil ku yáanta'al le xoknáalo'obo' ku meyajo'ob Yucatán, ku ts'aik ti' leti'ob nu'ukulo'ob financieras ku ts'a'abtal u múuch'meyaj productivos yéetel ku páajtal u t'okik u múuch'meyajta'al ti' le ma'alo'ob económico yéetel social ti' le kaajo'obo', ku k'ajóolta'al u k'a'abéet u ju'unil ti' le ba'alo'ob ku yaantalo'ob ku meyajo'ob.

71. Ba'ax estrategias ch'a'ab uuti'al u séebkunsal le desarrollo industrial yéetel logístico le péetlu'uma'

Uuti'al u séebkunsik le desarrollo industrial yéetel logístico ti' Yucatán, lu jala'achil le péetlu'uma' ts'o'ok u ju'upsik jump'eel estrategia ku xa'ak'tik lu muk'ankunsik le infraestructura productiva, ku séebkunsik lu instalación de empresas y la articulación ti' le yax actores logísticos le noj lu'uma'.

Bey ichil le estrategias ts'o'ok u mulbista'al yéetel u bin yéetel nojoch meyajo'ob

- U ya'abkuntik yéetel u túumbenkunsik le puerto progreso
- U meyajta'al u nu'ukulil u kuuch le tren Mayao'
- U tojbe'enil u lu'umil ichil le corredores industrialeso'

Le meyajo'oba ku ye'esiko'ob jump'éel apuesta estructural uuti'al u detonar le competitividad logística e industrial le noj lu'uma' le je'elo'oba' ku tsoliko'ob ichil le diseño ti' jump'éel política integral de desarrollo industrial yéetel jump'éel pakatil ya'ab k'iino'ob.

Le secretariail Economía yéetel Trabajo del Estado meyajta'ab mejulo'ob de vinculación interinstitucional yéetel 147 empresas del sector industrial. Ti' je'ela' 17 empresas ts'ak'ajti'o'ob mulbinil uuti'al u establecimiento ti' Yucatán: 69 bino'ob vinculados yéetel administración del Sistema Portuario Nacional Progreso (ASIPONA progreso) y 61 con el Tren Maya. Yéetel mesas comerciales ku kaxtiko'ob u toojche'etiko'ob páajtalil logísticas yéetel uuti'al inversión.

Ti' le marco le meyaj le túumbenkunsik le puerto de Altura de Progreso ch'a'ab 22 cartas de intención de inversión yéetel jump'éel monto de manifestado de 34 mil 395 millones de pesos; le je'elaku e'esik le confianza le Sector privado en la potencial logística del estado.

Yéetel le je'ela' ts'a'ab xook ti' 90 empresas ichil le esquemas de softlanding site selection y acompañamiento de tramitología, ku muk'ankunsik le condiciones uuti'al lu ch'a'abal le decisiones de inversión.

Beyxan tu ts'ajik u meyajil estratégicos bey le agroparque ti Yucatán ku concentro jo' cartas de intención de empresas nacionales yéetel avanza ti lu ordenamiento territorial industrial, yéetel lu apuesta en operación ti' lu chumukil industrial de Yucatán (CIDY park) ku jets'ik u plataforma solida uuti'al u nojochtal industrial sostenible del estado.

72. Máakalmáaku politika publicail u taasa'al taak'in náajaltbil. Ba'ax náajalil ku ts'a'abal. Ba'ax nojlu'umilo'ob táan u kaxta'al ka taalak xuup taak'in way Yucatane'. Yéetel Ba'ax empresa'ob ta'aytak u k'uchulo'ob u taaso'ob taak'in náajaltbil

Le estrategiail ku kaxtik u taasa'al taak'in yaan u tuukulil u ts'aaik k'ajóoltbil tuláakal nojlu'um yéetel táanxel lu'um, ku kaxtik industrialización le noj kaaj ichil lu política industrial, ku tanikunsik sectores estratégicos de nojoch valor ts'aja'an bey manufactura avanzada, aeronáutica yéetel tecnologías de la información Beyxan yéetel meyajo'ob ts'aya'ano'ob ti' nojoch meyajo'ob globales ku k'atiko'ob páajtalil técnicas, proveeduría especializada yéetel u jeets'elil u meyajo'ob.

Ichil le kaxanila', meenta'ab u marcail invest in Yucatán lela' ku ch'a'abal bey jump'éel instrumento estratégicoil u na'akbesa'al uuti'al u chiikbesa'al le noj lu'uma', yéetel jump'éel pakat sasil, túumben yéetel jeets'el uuti'al máaxo'ob ku taasiko'ob u taak'ino'ob.

Beyxan le estrategia jets' le instalación le comité, Promotor de inversiones y Fortalecimiento Empresarial, bey jump'éeel bix u páajtal t'aan bidirecional yéetel le jala'ach le noj kaaj yéetel empresarios k'ajota'ano'ob te' lu'umila'.

Beyxan le empresas u k'aatko'ob u taaso'ob taak'in ti' le noj lu'uma' ku ts'abalti'o'ob gestión yéetel lak' bin chen u kajo'ob, vinculación yéetel talento kaajil local y cadenas de proveeduría, Beyxan u yokol meyajo'ob yéetel áantajo'ob ku páajtal u ts'a'abal je'el bix u ya'alik le a'almajt'aano'obilo'.

Ichil u tuukulil promoción táanxel lu'umil Yucatáne' tu ts'ajo'ob estrategias ti mercados tu'ux ya'ab u konolo'ob yéetel yan páajtalilti'o'ob logísticas, Beyxan ichil kaajtalo'ob yan empresas u k'ato'ob u peksubajo'obe, rearshoring y nachtal ti america del norte.

Le nojlu'umo'ob ts'ajan táanilo'obo', te' yano'ob Estados Unidos, bey u yax socio comercial Beyxan Italia, Francia, España yéetel jun lak' kaajilo'ob Union Europea, Japon, Singapur, Corea del sur y 'éetel u welo'ob laak asiáticos, lu teta'anil le mercados ku nuktik criterios técnicos de ju'upsa'aj cadenas de suministro yéetel potencial de vinculación con el ecosistema local.

Ti' le marcoa', Yucatán te' k'iina' yanti' jump'éeel cartera activa uuti'al 71 prospectosil inversión, ja'atspaja'an ti 23 kúuchilo'ob económicos yéetel jump'éeel valor ts'aja'an de 94 mil 961 millones de pesos y una pakat de 43.785 meyajo'ob directos yéetel indirectos, le je'elo'oba ku ts'ajiko'ob olil ti sectores estratégicos bey energía, manufactura, conol, toj olal, jaanal yéetel ukulo'ob, im,obilirarios yéetel hpteleria, le je'ela' ku e'esik bix u bin lu tasa'aj yéetel u ke'etel le inversiones uuti'al u muk'ankunsa'al le diversificación económica yéetel u meyajta'al sostenible le noj lu'uma'.

73. Ka a'ala'ak jayp'éeel tuláakal le yáantajo'ob ts'aja'an ti' le micro, mejen yéetel k'as nojoch empresa, ka a'ala'ak u jejeláasil áantaj, u buka'ajil jujump'éeelil yéetel xan u tuláakalil, Beyxan bix úuchik u yéeya'alo'ob

Ti' le periodo jo'osa'an ti'ak u káajalo' tu e'esaj administración le 1 octubre de 2024 tak ti' 31 de diciembre de 2025 k'u'ub 285 antaj ti especie yan jump'éeel inversión de \$4,988,881, yeéetel tu lakalil jo'ok 1,368,580 antajo'ob yéetel ch'u'up túumbenkunsa', yéetel u takil u séebkunsa'al u nojochtal le empresas le péetlu'uma'.

Áantajo'ob ts'a'ab yo'osal le programa Yucatán Yóok'olkaaba'

Apoyo Modalidad: Espacio	Costo del evento	Apoyo por empresa	Número de Empresas
Intermoda	\$541,488.00	\$67,686.00	8
Expo Mueble 2025	\$198,383.48	\$66,127.83	3
Gourmet Show 2025	\$156,600.00	\$26,100.00	6
Americas Food & Beverage 2025	\$372,200.73	\$74,440.14	5
Expo Abasto HR 2025	\$208,753.60	\$16,057.97	13
Modalidad de apoyo: Espacio y bolsa de viaje	Costo del evento	Apoyo por empresa	Número de Empresas
Anuga 2025	\$ 645,466.16	\$129,093.23	5
Modalidad de apoyo: Bolsa de viaje	Costo del evento	Apoyo por empresa	Número de Empresas
CURATED BY US 2025	\$60,869.00	\$60,869.00	1
PLMA 2025	\$57,450.00	\$57,450.00	1
TOTAL	\$2,241,210.97	Total de Apoyos	42

Ba'ax k'a'abet uuti'al a téeta'al ti' le programa Yucatán Yóok'olkaaba'

Le empresas productoras u k'a'ato'ob u ya'antalo'ob yo'olal le meyaja' k'a'abet u yaantal ti'ob le ba'alo'oba':

- I. Maak física bey ts'o'ok a meyaj empresaje', máak moral wa cooperativa, jach constituida,
- II. K'a'abet te' yane'ech te registro federalil contribuyentes
- III. Ka meyajtik bienes w aka meyaj ti' le noj lu'uma, ku yantik lu uchul konol ti tu lakal kajo, ma tu yanaj kaajo'obo', ma a konik ba'alo'ob meyajta'ano'ob ichil lu noj kaajil Yucatán.
- IV. Ka yanak u najil fiscal tu péetlu'umil Yucatán wa u meyaj te' péetlu'uma'

Antajo'ob ts'a'ab yo'osal le programa Yucatán ku se'ebkunsik a nojochtal:

Apoyo Modalidad: Transformación Digital	No. Apoyos Otorgados	Costo individual	Total
Página Web	26	\$5,175.00	\$134,550.00
Plataforma de Ecommerce	24	\$11,174.00	\$268,176.00
Sistema contable BATAB con Inteligencia Artificial	4	\$3,599.00	\$14,396.00
Fotografía de producto	10	\$591.60	\$5,916.00
Agente de inteligencia artificial para Ventas	29	\$16,922.08	\$490,740.32
Agente de inteligencia artificial para procesos administrativos	11	\$12,398.08	\$136,378.88
Agente de inteligencia artificial para Whatsapp	25	\$10,000.00	\$250,000.00
Terminal Punto de ventas y licencia de softrestaurant	9	\$4,500.00	\$40,500.00
Licencia de Google Workspace	16	\$15,407.00	\$246,512.00
Licencia de sistema integral empresarial Odoo	27	\$15,428.00	\$416,556.00
Sistema de Gestión SOFERP	3	\$9,810.00	\$29,430.00
Licencia Dyshez	36	\$9,000.00	\$324,000.00
Licencia para delivery SUMO	6	\$9,976.00	\$59,856.00

Apoyo Modalidad: Posiciona	No. Apoyos Otorgados	Costo individual	Total
Capacitación para ingresar a Cadenas Comerciales	13	\$6,018.62	\$78,242.00
Capacitación para la comercialización competitiva	20	\$11,817.09	\$236,342.72
Apoyo Modalidad: Adecúa	No. Apoyos Otorgados	Costo individual	Total
Membresía de código de barras de GS1	3	\$4,095.00	\$12,285.00
Apoyo Modalidad: Certifica	No. Apoyos Otorgados	Costo individual	Total
Capacitación para el registro ante FDA	1	\$13,761.00	\$13,761.00
TOTAL DE APOYOS	243	TOTAL	\$ 2,757,641.00

Ba'axo'ob k'a'ana'an uuti'al a téeta'la ti' le meyaj Yucatán ku séebkunsik a nojochtal

Le empresa'ob ku meyajo'ob u k'áato'ob u yaantalo'ob yo'olal le meyaja', k'a'ana'an u yaantal ti'ob le ba'alo'oba':

- I. Bey máak física yéetel meyaj empresarial, máak moral wa cooperativa legalmente constituida.
- II. Bey ti' yanech tu ts'ibalil federalil contribuyentes
- III. Ka meyajtik wa ka ts'áaik meyajo'ob ti' le péetlu'uma', bey uuti'al lu uchul konol ti ichil kaaj, ma ti' tu lakal kaajo'ob
- IV. Ka yanak a naajil fiscal ichil u péetlu'umil Yucatán yéetel le meyaj ku be'etiko' k'a'ana'an ichil le péetlu'uma'

Yantajo'ob ts'aja'ano'ob ichil le meyaj Semana Yucatán ti' México:

Le pekulil Semana Yucatán en México apoyo con 151 Stands, ja'atspaja'ano'ob beya':

- 118 Stand lela' ku ts'ajik 270 chichan empresarias (os) ti 22 chan kaajtalilo'ob ti' u péetlu'umil Yucatán.
- 4 stands ku tsajik 4 restaurantes ti' le CANIRAC. (Casa Yucatán, Los Almendros, Zamna y Colonos)
- 18 stands ku ts'ajik 9 yantajo'ob (Galletera Donde, Sal Sol, Novedades Tony, Soberano Guayaberas, Diseños Maya, Tere Cazola, Soy Yucateca, Moliterno, La Lupita)

Le áantajo' ti' especie tu ju'upsaj tukul, meyajk'ajal, logística, meyaj, kanan, montaje, desmontaje yéetel pe'eksa'al le meyaj beyajta'an ti' merida tak CDMX, ti' Palacio de los Deportes-Merida, evento xaanlaj 10 k'iin ti' u k'iinil ts'aja'an ti 3 tak 12 diciembre le 2025.

Ba'ax k'a'abet uuti'al a téeta'al ti' le péekul semana de Yucatán ti' México:

- I. Bey máak física yéetel meyaj empresarial, máak moral legalmente constituida
- II. K'a'ana'an a ts'i'itmabal ti' le Tsibal Federalil Contribuyentes
- III. Ka yanak a naajil filcal ti lu noj lu'umil Yucatán wa u meyaje' ku beyajk'ajal ichil le noj lu'uma'
- IV. K'a'anan a we'esik a solicitud, ficha técnica yéetel a formato la konol, contenidos ti' le anexos I,III,IV beey le alajil le meyaj ts'aja'ana'.
- V. K'a'ana'an a beetik lu bo'olil le cuota ts'aja'an te' payalt'aano'.

Áantajo'ob ts'aja'an ichil le péekul ch'uup Jelbesajnáal:

Le meyaja' taak u k'uchul u yáantik le ch'u'upo'ob nojochtako'obo' yumil le meyajo'ob yéetel máako'ob morales constituidas ti' tuláakalo'ob wa u maas ya'abile' ch'uupo'ob, ku ya'abkuntik u táakpajal económica yéetel política, ichil u k'u'ubul yáantajo'ob crediticios, cha'ab 31 creditos ti' 31 ch'uupo'ob empresarias tu 12 kaajtalo'ob yéetel jump'eel inversión de 1 millón 368 mil 580 pesos.

Méek'tankaajil	No. Créditos	Costo
Baca	1	\$6,567.50
Cansahcab	1	\$75,000.00
Dzitya	1	\$72,597.00
Halacho	1	\$19,000.00
Hunucma	1	\$73,000.00
Kanasin	3	\$88,000.00
Mérida	16	\$764,951.00
Seye	1	\$20,000.00
Tekit	1	\$24,000.00
Tixkokob	1	\$25,965.00
Tunkas	3	\$124,500.00
Uman	1	\$75,000.00
TOTAL	31	\$1,368,580.50

Ba'axo'ob k'a'abet tech uuti'al a téeta'a' te' meyaj le ch'uup Jelbesajnáalo':

Le máaxo'ob u k'a'ato'ob u yantalo'ob yéetel le meyaja' k'a'abeet ti' le ba'alo'oba':

I. Ma'ak:

- A. K'a'abet ch'uupech mexixanail
- B. K'a'abet jun yantaltech waxaklajun ja'ab yéetel k'a'abe'et tech u páajtalil jurídica uuti'al a me'etik
- C. K'a'abet j ts'iitmabaj yéetel ma' p'atik le Registro Federal de Contribuyentes
- D. K'a'abet u yaantal la najil ti' lu péetlu'umil Yucatán
- E. Ka a e'esik le a meyajo' yéetel ba'ax ka metiko' tan meetik ichil u noj kaajil Yucatán
- F. K'a'abet u yaantaj yéetel jump'éeel aval bey mexicanaje' chen ts'abaktech le antaj a k'aatmo bey ma más ya'ab ti veinticinco mil pesos.

II. Máako'ob morales Méxicool

- A. Yanak constituidaech bey ts'aja'an men ley yéetel acreditarlo yéetel u instrumento legal bey ts'iibta'an ti' le ts'iibal kajtalil ti' le propiedad yéetel le koonol le instituto kanalil jurídica patrimonialil Yucatán
- B. K'a'ana'an u yantal a táakpajal social yéetel accionaria ya'abil wa laj ch'u'upo'ob.
- C. K'a'ana'an a ts'i'itmbal yéetel activa ti' le ts'iibal federal le contribuyentes.
- D. K'a'ana'an u yaantal a najil ti' le péetlu'umil Yucatán
- E. A we'esik a meyaj yéetel le ba'axo'ob ka meyajtiko'obo' ichil u péetlu'umil Yucatán.
- F. K'a'ana'an tech jump'éeel aval bey yan u nacionalidad mexicana, chen wa je yantaj a k'aatmo' bey wa ma'anja'anil veinticinco mil pesos.

74. Ba'ax meyajilo'ob beeta'ab uti'al líik'saj le meyajo' ti' kaajtalil ku beetko'ob balo'ob túumben, meyajk'aab yéetel empresarial ti' Péetlu'um

Ti' u k'iinilo'ob ti' Ka'a Siijil Maaya 2024-2030, yéetel u óojelil ti' le táakmuk' taak'in k'abéet oksajil, lu'umil yéetel múul jok'ol táanil, u Jala'achil u Péetlumil Yucatán tu líik'saj jump'éeel bixil ku meyajtbil chúuka'an uti'al u muka'ankunsikle ba'ax je'el u páajtal u beetpajalproductiba'ob, kóonolo'ob yéetel ku múul meyajo'ob ti' le kaajtalil ku beetko'ob ba'alob túumben, aj-meyak'ab yéetel empresa'ob, ku jets'a'al jump'éeel bak' paach yóok'ol kaab ku táakpes u meyaj tu juunal le taakino', u túumbenkunsaj yéetel ma'alob toj óolal kaaj ti' tuláakal xoot'ilo'ob péetlu'um.

Yucatán máan ti' u xook yéetel kanp'éeel Kúuchilo'ob ti' ma'axob ku beetiko'ob ba'alob túumben ti' jump'éeel red ti' 42HURs, ti' Káajsal ba'alob túumben jaatsan o'ob ti' xoot' péetlu'um, ku naats'ik páajtalilo'ob ti' túumbel ba'al, ka'ansaj, láak'inal ti' ko'olelo'ob, taankelemo'ob yéetel máako'ob ku beetko'ob ba'alob túmbentak ti' tuláakal péetlu'um, mu'uk'a'ankunsik u táakmuk' xoot' lu'um.

U Líik'saj u k'eexpajaldigital (Digitalisartabaj)

Tu ja'abil 2025 ts'áab áantajo'ob ti' ba'alo'ob ti' 1,000 máako'ob tu yóolal u k'uuba'al ti'

nu'ukulilo'ob elektronika'ob yéetel internet oksanili' uti'al u bo'otal yéetel tarjeta, láak'intan yéetel 20 ka'anbesajilo'ob, ku mu'uk'a'ankunsik u jach séebil nu'ukbesaj yéetel kóonol ti' le kúuchilo'.

Láak'inal uti'al u beeta'al empresa'ob ku kaláantik yóok'ol kaab (Incubate)

Ts'áaj tan óol ti' 107 máako'ob tu yóolal 963 oora'ob ti' tsolxikin, ku mu'uk'a'ankunsaj u meyaj ma'alob tuukul meyajob productibo'ob yéetel u ts'áajbal meyaj.

U Mu'uk'a'ankunsaj miatsil ti' máaxo'ob beetik ba'alob túumben (miatsil ti' máaxo'ob beetik ba'alob túumben)

Beeta'ab 1,998 meyajob ti' ka'anbesajil yéetel ku k'uuchul ti' leti'ob ti' 16,570 máako'ob ti' 29 méek'tankaajilo'ob, ku táakpesko'ob jump'éeel miatsil ti' máaxo'ob beetik ba'alob túumben mu'uk'a'an yéetel oksajil.

U Liik'saj máaxo'ob empresarial yéetel u uts beeta'al (Jela'antabaj yéetel K'eexabaj)

Láak'intaj 250 máako'obuti'al u ts'iib u marca tu taan IMPI yéetel áantab 100 líiksaj túumben meyajob uti'al certificación yéetel u chúukbesaj ba'ax jets'a'an, mu'uka'ankunsil u múul ts'áajkubaj ti' produccto'ob yucateko'ob.

U Meyaj che'ob yéetel ba'alche'ob (Nódico: U múuch'il u liik'saj ba'al túunbem)

Káajsa' u meyaj Nodico, bey jump'éeel kúuchil ti' meyajob (coworking) yéetel túumben, beeta'ab 30 cha'anilo'ob tu'ux tu mu'uk'a'ankunsaj k'aax meyajil ti' ecosistemail u beeta'al balo'ob túumben.

Leti'e meyajoba' ku ye'esik u k'uub óol Jala'ach ti' Péetlu'umil Yucatán yéetel Ka'a Sijil Maaya 2024-2030, ku liik'sik jump'éeel táakmuk' taak'in yéetel ka múul xiik utsil, oksajil kaaj yéetel paakatil táanil k'iin.

Líik'en

- **Líik'saj ti' u k'aax meyajil kóonol yéetel okol ti' kúuchil ko'onolob.** Tuláakal u ja'abil 2025 beeta'ab 258 cita'ob ti' negocio'ob yéetel jets'a'a 16 k'aax t'aano'ob yéeyano'ob, ku ts'áajik láak'inaj jach ti' 122 máako'ob ku beetiko'ob ba'alob túumben ti' péetlu'umil. Leti'e meyajobba tu ts'áaj u páajtalil u mu'uk'a'ankunsaj u yoksa'al empresa'ob yucateka'ob ti' cadena'i kóonol, kúuchilo'ob kóonol jach chen le u bilalo' yéetel yéeyan tu'ux u kóonal, ku nojochkinsaj u páajtralil yokol ti' túumben kúuchil kóonolo'ob yéetel le je'ela ku mu'uk'a'ankunsaj u kúuchil u kóonol.
- **U Mu'uk'a'ankunsaj empresaj yéetel jump'éeel paakatil chúukan (Nu'ukbesaj Líik'en).** Ti' u k'iinilo'ob ti' bixil u meyajta'al ti' mu'uk'a'ankuns ti' u káajsal ba'al túumben, oksaj u Nu'ukbesajil Li'isajba, tu yóolal le je'ela joksaj yéetel ts'áaj k'aj óoltbil u payalt'aanil uti'al, bisaj u meyajil ti' u k'aamal u ju'unil yéetel u p'isa'al u ju'unil k'áat yéetel yéeyab bolom u liik'sal tumben ba'alo'ob yéetel jach ya'ab u ma'alobil uti'al u nojochtal uti'al u

k'aamik jump'éeel p'is ka'ambal empresarial, k'aatchi'ob jach uti'al, ka'ansajil kaxantan yéetel jejeláas meyajilo'ob ti' k'aax meyajil kóonol, toj taantan u mu'uk'a'ans u bukaj je'el u páajtal productiba'ob, nu'ukbesajilo'ob yéetel kóonol.

- **U Múuch'a'al ajkóonolo'ob weyilo'ob ti' cadena'ob kóonol:** Bey jaatsil ti' u líik'saj u k'ajóolil productiva yéetel kóonol ti' producto'ob weyilo'ob, empresa'ob yucateka'ob ku táakpajlo'ob ti' le k'iinoba' bey ajkóonolo'ob ti' u cadenai' kóonol OXXO uti'al u k'aj óoltaj "K'aam Ba'albail Kuxan", yéetel te yaan ti' 26 sucursalo'ob ti' péetlu'um. Beyxano', jets'a u joronts'iibil ti' nuupt'aan ti' múulmeyaj ichil Jala'ach ti' Péetlu'umil Yucatán yéetel OXXO, ku ka'a a'aliko'ob u múuch' k'uub óolal uti'al u líik'saj u táakmuk'il ti' ajkóonolo'ob weyilo'ob yéetel u mu'uk'a'ankinsaj u yilal ti' u kúuchil kóonol péetlu'um.

Nu'ukbesaj CREA

Uti'al u áantaj, uti'al le kaajtalil u líik'saj ba'alob túumben yéetel empresarial ku beetkubaj ti' jump'éeel ba'alil uts uti'al u táakmuk' ti' tuukulilo'ob productibo'ob, yéetel jump'éeel paakatil ti' oksajil, ichil ti' u ts'áajbal ti' paay taak'in ti' mix jump'éeel taláamil yéetel ma' jach ko'oj táakpesik u táakmuk' ti' u meyajilo'ob productibo'ob yéetel xan, ti' le je'ela, ku péeksiko'ob jump'éeel táakmuk kaláanil yóok'ol kaab yéetel túumben, ka oksaj u Nu'ukbesajil CREA, tu yóolal jok'saj yéetel ts'áaj óojeltbil u paayalt'aanil uti'alil, beeta'ab u meyajil ti' k'aam yéetel p'is ti' ju'unil k'áat yéetel yéeyaj 7 ti' CREA empresarial yéetel 67 ti' CREA meyajk'ab uti'al u k'aamiko'ob paay t'aak'in toj taantan ti' u mu'uk'a'ankinsis ba'ax je'el u páajtal u beetik productiba'ob yéetel kóonolo'ob.

75. Jaytuul aj-meyajk'ab áantabo' yaano'ob ti' le nu'ukbesajo'ob productiba'ob ti' jujump'éeel méek'tankajil yéetel bajux xuupaj

Ku séen promovido meyajo'ob utia'al le beneficio ti' le artesanos yucatecos, fortaleciendo u reconocimiento, visibilidad yéetel divulgación. Ti' coordinación yéetel le UNESCO yéetel Fundación Banorte, tu beeta'al u meentiko'ob le je'ela' maya yucateca, tu beetajo'ob u k'u'ubul u k'iibolil 200 ajka'ansajo'ob bordados ti' le noj kaajo', u ts'iiboltik jump'éeel manual yéetel le asab representativos u bordados ti' Yucatán, yéetel u ts'a'a'abal le Noj Mejalo'obo' u bordado, yéetel participación artesanos u 12 méek'tan kaajo'ob.

Ku ts'o'okole', ti' le noj meyaj Apoyo ti' Instituciones Miatsil Estatales (AIEC), yéetel úuchik u meyaj "Perspectiva le género ti' le xéenil ti' le ma'alo'ob yo'osal le bordado", j-ts'o'ok u beta'al jump'éeel tsol editorial yéetel u ju'uno'ob ju'uno'ob ju'uno'ob yo'osal u kuxtal yéetel u meyaj le ko'olelo'obo'.

Ku ts'o'okole', ti' le Múuch'meyaj Múuch' óolal ti' le Conferencia Mundial ti' le UNESCO yóok'ol Política Cultural, ku beeta'al ti' Barcelona (España) tu ja'abil 2025, Yucataán ku k'ajóolta'al ti' le yóok'ol leobo' bey k'a'ana'an ti' meatsil yo'osal le je'ela' yo'osal kuxtal, le economía miatsil kaajo'ob yéetel u yila'al u meyaj le bordador bey nu'uktilo'ob miatsil yéetel económico.

Ti' le ti' jump'éeli' kuchil-t'aan u fortala'ob, tu ts'o'ok u chúunul le kúuchil IN CHUUY ti' le Gran Museo del Mundo Maya, meentik le bordado maya yucateco yéetel u beeta'al múuch'meyaj yéetel le Consejo Estatal de Bordadores, ku ts'aik jump'éel kúuchil digno utia'al u comercialización, taak'in yéetel apreciación u meyaj. Bey xan u káajal "YUCATÁN ORIGINAL. U YILA'OB TEXTIL MEXICANO 2025", ku chuup u ma' chéen óolal le yila'ob popular yéetel riqueza yéetel boonil, destacando le je'o' nuxi' ku le meyaj artesanos. Le káajal, le jach ke u tipo ti' América Latina, Yáax k'iinbkunta'ab táankabil le' capital mexicana, yéetel le participación asab ti' 350 artesanos tuláakal le lu'uma', bey Cuba yéetel Paraguay bey noj lu'umilo'obo' invitados. Ba'axten tu ts'o'ok, le Bazar Artesanal ts'o'ok u implementado yéetel mantenido ti' le Gran Museo del Mundo Maya bey Ch'aaj encuentro, exposición yéetel kooniko'ob utia'al artesanos le estado.

Beyxan, artesanos ti' kanp'éel municipios ti' le noj u Yucatán -Opichén, Muna, Tzucacab, yéetel Cholul- beneficiaron ti' le distribución suministros utia'al u meentik hamaca, incluyendo hilos deformación yéetel telares.

Bey xan, 106 artesanos ti' le municipios Sudzal, Tekax, yéetel Chikindzonot k'a'am áantaj yo'osal u t'o'oxol hilos, telas, hilos, agujas, yéetel aros utia'al u bordado Xocbichuy.

Beyxan, ts'a'ab 250 u p'éelal meyaj ti' parteras tradicionales ti' 42 municipios ti' tuláakal u noj lu'umil Yucatán, yéetel u tuukulil u mu'uk'a'ankuunsik yéetel u ma'alo'obkiinsa'al u meyajo'ob.

76. Ba'ax utsil ken u ts'áaj u beeta'al u ramal tsíimin k'áak' Poxilá-Progreso ti' Péetlu'um

U nojochkinsaj ti' Maaya Tsíimin k'áak' ti' u Puerto Progreso jump'éel káajbalil ti' bixil u beeta'al le meyaj ti' jala'ach noj lu'um le je'ela yaan yil u beeta'al jump'éel ramal tsíimin k'áak' ku nuupik u terminal ti' kuuch Poxilá yéetel u Polo ti' Ma'alob toj óolal ti' Progreso. Leti'e infraestructura yaan yoksik kúuchilo'ob pa'ataal ti' jejeláas bixil péek, táankab ti' operación yéetel zona'ob logistika'ob, ku múuch'ik kúuchilo'ob productibo'ob, kúuchilo'ob ti' ta'ak, jaatsil, u ka'a chuupal yéetel meyajilo'ob.

U beeta'al Maaya Tsíimin k'áak' ti' kuuch ku ye'esik jump'éel li'isaj jach ila'an bix ku beetbil uti'al le infraestructura péek ti' noj lu'um, u nuupal u Puerto Progreso yéetel ichil ti' lu'umil noj lu'um, ichil u Sistemai' ku Nuup yéetel yóok'ol kaab. Leti'e nuup yaan u beetik u táakmuk' taak'in ti' u nojolil ti' México yéetel yaan u mu'uk'a'ankunsik u múuch'a'al xoot lu'um tu yóolal jump'éel red tsíimin k'áak' túumben yéetel jach ma'alob

Le tuukul meyaj yaan u beetik uts jach ti' u ejei' taak'in, láayli' bey ku ts'áajik áantajil ti' bak'paach. Le u yéemel u tojol ti' u péeksa'al mercancia'ob yéetel u jóosaj gaso'ob ku k'aaskunsik bak'paach leti'e jump'éel ti' le ba'alob asab ku jok'ol táanil ti' le tuukul meyajo', je'el bix u p'íitkunsaj u chuupul beej u ts'áajbal jump'éel bix je'el u páajtal u meyaj uti'al u péeksaj kuuch ku táakpes jump'éel bixil ti' péeksaj asab kaláanil yóok'ol kaab.

Bey láayli, u ma'alob áalkab ti' kuuch yaan u taasik ya'ab taak'in, tu'ux ku bin utsil ti' jaatsilo'ob koonol, ti' péeksaj, máaxob ku ts'áajiko'ob uláak' meyajilo'ob yéetel jaatsil meyajk'ab.

77. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u beeta'al uti'al u Nojochkinsaj yéetel Túumbenkunsaj u Puerto Ka'anal ti' Progreso

Beeta'ab 3 mayak koonol ti' múulmeyaj yéetel Nu'ukbesaj ti' Sistema Portuario Noj lu'um (ASIPONA) Progreso yéetel le Jala'ach ti' Péetlu'umo', yéetel u táakpajal u kaajtalil portuaria, e'esajilo'ob empresarialo'ob, yéetel múuch'ilo'ob yaan yilo'ob yéetel le infraestructura', ku cha'ik le tsikbalo' yéetel u táakpajal tuláakal máax okano'ob.

Beyxan, ts'o'ok u beeta'al áalkab xiĩmbal técniko'ob ti' ch'a núuk; beeta'ab 5 áalkab xiĩmbalo'ob técniko'ob ti' kúuchilo'ob portuari'ob, ti' le je'elo, 4 beeta'abo'ob tanxel noj lu'um (2 ti' Europa yéetel 2 ti' América) yéetel 1 ti' noj lu'umil, ti' u Puertoi' Veracruz. Leti'e áalkan xiĩmbal beeta'ab uti'al u moola'al tsool ch'a' núuk yéetel ma'alob beet tanxel noj lu'umilo'ob.

Ichil u jo'ok'ol ma' tu beel u k'áatal u beeta'al meyaj tu yóolal le je'elo ts'áaj ti' le empresa Mexicana ti' Dragados S.A ti' C.V. Káajsab le meyajo' ti' ch'óoch'al u bejil uti'al u máan ja', uti'al le meyajo'oba te yaan ch'iikan ti' u puerto le "Draga Fernando ti' Magallanes", jump'éeel buque ku ch'óoch' ti' u ts'o'ok ti' tecnología yéetel nojochil. Bey láayli, ts'o'ok u beeta'al 78.45% ti' u nojochil tuláakal a'alan u ch'óoch'al, yéetel jump'éeel meyajil taak'in ti' 1,722 millonesil ti' peeso'ob ti' leti'e meyaja', yaan u chuuka'aj jump'éeel taamil ti' 13.30 metro'ob, ku tuukultaj jump'éeel je'ebel ti' 11 metro'ob uti'al u máan jach ma'alob ti' le embarcacionobo'.

78. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u beeta'al ichil u nu'ukbesajil ti' Péekil Táanxel noj lu'umo'ob ti' Péetlu'um

Ti' 2025 ts'áaj meyaj u nu'ukbesajil ti' Péekil tanxel noj lu'umo'ob, núuktan u mu'uk'a'ankuns ba'ax je'el u páajtal u beeta'al técnica'ob yéetel naajil xook ti' xoknáalo'ob yéetel ajka'ansajo'ob ti' Univesidado'ob uti'al kaajo', ti' u ch'a' t'aanil ti' ba'ax k'abéetti'ob ti' u jaatsil productivo ti' péetlu'um. Le Secihtijets'a 4 k'aaxt'aano'ob ti' péekil tanxel noj lu'umilo'obyéetel univesidado'ob ti' xookil STEM ti' Canadá (Universidad ti' Regina, Universidad ti' McGill, Universidad ti' Lakehead, Universidad ti' Ontario Tech.), ti' le je'elobaj tu k'aamo'ob múuch'ilo'ob xoknáajlo'ob yéetel ajka'ansajo'ob ti' p'aatal ti' 4 tak 8 p'isk'iino'ob. K'uuba' 104 áantajo'ob ti' especie, tu'ux áantab 99 xoknáalo'ob yéetel 5 ajka'ansajo'ob ti' naajil xook kaaj ti' ka'ansaj superior, yéetel jump'éeel meyajil taak'in ts'áaj ti' 15 millonesil 34 mil 815 peeso'ob. Leti'e áantajo'oba yaan yil yéetel u táan óoltal pasaporte, le visa, péekil ti' lu'um yéetel aéreo, u taak'inil u xuupo' yéetel u kúuchil u k'uuchulo'ob ti' máaxo'ob áantaj, je'el bix ba'ax ku beetbil xook.

Le nu'ukbesaj ts'o'ok jach uts, lela ku ts'áajik u láayli' ilal yéetel k'aax meyaj ti' máaxob ku jóok'olo'ob ti' jaatsil productivo, tu yóolal jump'éeel cha'anil ti' k'aax meyaj beetan ti' tuláakal u k'iinil cha'an ti' ts'o'oksal le nu'ukbesaj 17 ti' diciembre ti' le je'ela, tu'ux le máaxo' áantab tu k'aj óolto'ob jejeláasil meyajilo'ob ti' péetlu'um yaan yil yéetel ba'ax tu xookaj yéetel ba'ax tu káano'ob ti' tanxel lu'um.

79. Ba'ax meyajilo'ob beeta'ab uti'al u ya'abkunsaj u productividad yéetel u chinik u meyaj ti' u jaatsil k'áax yéetel wakax

Uti'al u ya'abkunsaj u productividad yéetel u chinik u meyaj ti' u jaatsil k'áax yéetel wakax, tuláakal 2025 diseñarta'ab yéetel ts'áaj meyaj 11 nu'ukbesajo'ob péetlu'umo'ob ti' bieno'ob yéetel meyajilo'ob u utsil uti'al le productor'ob k'áax yéetel wakax ti' Yucatán. Le meyaj' beetano'ob te ku tsoola'al tu beel ti' u ts'iibil ti' Yáax Tsool Jala'achil.

80. Jayp'éel hectarea'ob áantajo'ob yéetel u sistemail jóoyab, tu'ux méek'tankaajilo'ob yéetel buka'aj u taak'inil xuupa'abij

Yéetel taak'inil le Nu'ukbesaj ti' Infraestructura Jóoyaj, ti' u ja'abil 2025, k'uubaj 1,043 áantajil taak'in utial u meyajta'al lu'um ti' 2,286 hectarea'ob yéetel sistemail' ti' jóoyaj ti' 82 méek'tankaajo'ob ti' péetlu'um. U meyajil taak'in ti' Jala'achil Péetlu'um yóolal 79 millonesil 583 mil 965 peeso'ob. Beora, ku tsoolal le 82 méek'tankaajo' ti' tu'ux k'uubaj le áantajo' uti'al u meyajil lu'um.

Méek'tankaajils con Riego				
Abalá	Dzán	Motul	Tekax	Yaxkukul
Acanceh	Dzemul	Muna	Tekit	Yobaín
Akil	Dzidzantún	Opichén	Tekom	
Baca	Dzilam de Bravo	Panabá	Telchac Pueblo	
Bokobá	Dzilam González	Peto	Temax	
Buctzotz	Dzoncauich	Quintana Roo	Temozón	
Cacalchén	Espita	Río Lagartos	Tetiz	
Calotmul	Halachó	Sacalum	Teya	
Cansahcab	Hocabá	Samahil	Ticul	
Cantamayec	Hoctún	San Felipe	Tinum	
Celestún	Huhí	Seyé	Tixcacalcupul	
Cenotillo	Hunucmá	Sinanché	Tixkokob	
Chacsinkín	Ixil	Sucilá	Tizimín	
Chankom	Izamal	Sudzal	Tunkás	
Chapab	Kantunil	Suma	Tzucacab	
Chemax	Kaua	Tahdziú	Uayma	
Chichimilá	Kinchil	Tahmek	Umán	
Chikindzonot	Mama	Tecoh	Valladolid	
Chocholá	Maxcanú	Tekal de Venegas	Xocchel	
Cuncunul	Mérida	Tekantó	Yaxcabá	

81. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u meenta'al uti'al u táan óoltaj u k'uuchul le nook'ol ku meent jool wey Yucatán yéetel buka'aj ts'o'ok u meyajil taak'in yóolal méek'tankaajil

Uuchik k'aamik le nu'ukbesaj péetlu'um, k'aama' jump'éeel jaatsil meyajil wakax jach tuukulbil. Le sanidad ba'alche' ts'o'ok u tu'ubsaj, u yich u meyaj jump'éeel nu'ukbesaj jach xaak'an tu yóolal le jala'ach máan. U yáantik ka'achle múuch'ilo'ob weyilo'ob yaan ti' u kuucho'ob le sanidado', le taak'in noj lu'umo' chen ch'a'aj, ma' tu cha'jik le múuch'ilo'ob u beetiko'ob tu beel u meyaj'o'.

Le múuch'ilo'ob ti' sanidad meyjil wakax, jach k'a'ana'an uti'al pets' ti' k'oja'anilo'ob yéetel sáak'ob, ila'abte yaano'ob ti' tu'ubsaj, Le xiímbal meyaj'o' fitozoosanitaria'ob, k'abéet uti'al le ma'alón toj óolal ti' le jaatsilo', mina'an u bayli' yéetel ti' jump'éeel ma'alob múulmeyaj.

U yilal bix u bin u meyajil ti' wakax yéetel u registrarta' marka'ob, ba'al clave uti'al u muuk'anta'al u alab óolal yéetel u kaláanil ti' le productoro'ob, muk'yajnajo'ob yóolal u mina'anil u yilal yéetel tun t'aan, tu beeta'al ma' u yóojeltal yéetel tu k'askunsaj u alab óolal ti' productoro'ob weyilo'ob.

Leti'e u mina'anil u baykujna ti' le xiímbal meyaj'o' fitozoosanitaria'ob tu ts'áaj ich tala'amil u toj óolal ba'alche' yéetel u competitivida'ad ti' meyajil wakax weyil. U xma' ts'áaj tuukul uti'al u p'aatal túumben u molts'iibil ti' marka'ob yéetel u yilal u bin le meyaj'o', tu tala'amkunsaj u yila'al le infecciono', ku toopik ma' chen le produccióno' beyxan u noj ba'alil ti' Yucatán bey péetlu'umil wakax.

U je'elanil ichil u meyaj jala'achil ku yila'al. Kali'ikil le jala'ach máan tu chuukaj chen jump'éeel 13% tu beetaj ti' wáak ja'abob uti'al u pets' ti' le tuberculosiso, le túumben jala'acha tu chuukaj jump'éeel 76% ti' chen jump'éeel ja'ab. Le ila'al beeta'ab tumen APHIS USDA tu jaajkuntaj leti'e ba'ax ts'o'ok u beeta'al, ku cha'ik u láayli' yaantal kóonol muuk'a'an ti' le ba'ache'o yéetel u muuk'a'ankunsaj le alab óolo' ti' ba'axob ku beeta'al sanitari'ob péetlu'umo'ob.

Jump'éeel ti' le ba'ax chan tala'am u tuukultaj u beeta'al asab k'a'ana'an leti'e u k'uuchul le nook'ol ku beetik jool, sáak'ku ts'áajik ti' tala'amil le productividado' yéetel u toj óolal le wakaxo'. Le jala'achil ti' le k'iina'tu ch'a' u tuukulil yóolal u sáasilkunsik le tala'amilaj, ku tsoolik jach sáasil u tala'amilo'ob yéetel ba'ax ka'ana'an u beeta'al uti'al u ba'ate'eltaj. Leti'e múul bisbail tu ts'áaj u páajtalil u ch'a'abal jetstuukulo'ob tsoolano'ob yéetel u súukbesaj le táakpajalo' péekan ti' tuláakal jaatsilo'ob oka'ano'ob.

Uti'al u utskinsaj le p'aat k'aam ba'albailo', ts'áaj meyajil ti' 26 ts'aak yaajo'ob ti' ba'ache' yéetel múuch'a 42 tecniko'ob yéetel ts'aak ba'alche'ob jach ka'anal u xooko'ob, múul yéetel u aj-meyaj ti' ICA. Ku ts'o'okol, oksaj 20 kiis buuts'o'ob uti'al u muuk'a'ankunsaj u nojochil meyaj ti' k'áax yéetel u ts'áajba táan óolal séebano'ob ti' le k'oja'anilo'ob ila'anob. Táak ti' le suutukaj, ti' asab 1,300 k'oja'anilo'ob a'alab ti' 95 méek'tankaajo'ob, ma' ilak mix jump'éeel kimil ba'alche' yóolal nook'ol ku beetik jool, tumen tu'ux yaan ku táan óoltaj yéetel ku ts'aakal tu séebanil.

Jets'áaj k'aax t'aano'ob yéeyano'ob yéetel múuch'kabilo'ob tséent wakax, muuk'a'ankunsaj u ju'unil ti' múuch'ilo'ob ti' sanidad yéetel táakpesaj u kaxan tsikbal yéetel ka'ansajil malel k'iinti' le productoro'ob.

Yucatán te yaan ti' u kaláanil wey México uti'al u ba'atelil ti' u ya'ax kachil ti' le nook'ol ku beetik joolo', ts'o'ok u joksa'al jump'éeel páajtuukulil piloto ti' ya'ax kach, ku nen óol u ts'áajba meyaj ti' asab tecniko'ob yéetel ts'aak yaajo'ob, u rentarta'al asab uláak' kiis buuts'ob uti'al jump'éeel ya'ab u ts'áajbal k'aj óoltbil yéetel múulbisbail, le ka'ansajil ti' tecniko'ob yéetel productoro'ob, je'el bix u ts'áajba nuup'ob yéetel u ye'esajil máantats' ti' xoot'ilo'ob lo'bkinsano'ob. U tuukulil u yilal le kúuchilo' jach lo'obiltano'ob, u p'iitkunsaj u kaajtalil ti' yik'el yéetel líik'sikba'al beyo' uti'al u k'iitbeskubaj le ya'ax kach estéril uti'al jump'éeel luk'saj asab jach ma'alob.

U k'aj óoltal u nojochil le ket meyaj, ya'abkunsaj u taak'inil péetlu'umo'ob yéetel noj lu'umo'ob ts'áajbo'ob ti' le sanidado'ob ti' Yucatán. Ti' 2025, u meyajil taak'in ku máansik le \$73.9 miillonesil ti' peeso', ti' le je'ela' \$19 milloneso'ob ts'áajban jach chen uti'al sanidad wakax yéetel asab ti' \$6.2 millonesil uláak' uti'al u táan óoltal sáak' ti' ya'ax kachil nook'ol ku beetik jool.

Leti'e leep' óolal páajchaji' niib óolal ti' u múulmeyajil yéetel u Noj Mola'ayil ti' Páak'alil k'áax yéetel Táakmuk' Mejen kaaj (SADER), u Meyajil Noj lu'um ti' Sanidad, U yilal u ma'alobil ba'al uti'al jambil yéetel u Ma'alobil Yichel K'áax jambil (SENASICA), le múuch'ilo'ob tséent wakaxo'ob yéetel u múuchkabilo'ob weyilo'ob, múuchkabil máako'ob ti' sanidad péetlu'umo'ob, le universidado'ob yéetel productoro'ob táakpajo'ob péekanil. Le múuch' meyajil tu ts'áaj u páajtalil táakmuk' jump'éeel kaxan meyaj chuukan ts'áaj tuukultán uti'al paayben, pets' yéetel u luk'saj sáak'ob yéetel k'oja'anilo'ob.

U je'elanil ichil u xa'axak'il máan yéetel ba'ax tan u beeta'al te k'iinobaj jach sáasil. Jach k'ana'an láayli' meyaj múuch'on, yéetel sásilil, kuub óol yéetel paakatil ti' táanil k'iin. Le sanidado' ti' meyajil wakax ku tats' máansik le Almejenil kajnáalo'ob; ku ts'áajik jump'éeel jets'il ti' ma'alob toj óolal yéetel táakmuk' uti'al tuláakal yucateko'ob.

82. Jayp'éeel hectaria'ob ts'o'ok u meyajta'al yéetel bajux u meyaj taak'inil.

Tu ka'apéelil núuk tsool tsíibt yóo'lal méek'tankaajil

Tu láakal 2025, u Noj Mola'ayil ti' Táakmuk' Mejen Kaaj tu yoksaaj 2 bixil uti'al u beetasl u péeksa'al lu'um:

1. Péeksaj ti' lu'um

Beeta'ab k'aaxt'aano'ob yéetel le méek'tajo' ti' u xuulil u beeta'al meyajilo'ob ti' péeksaj ti' lu'um. U Noj Mola'ayil tu ts'áaj ti' comodato tractoro'ob ti' le méek'tankaajo' uti'al ku beeto'ob u péeksajil ti' lu'um, ti' letie beyilaj chuukaj leti'e ba'alobaj:

No.	Méek'tankaajil	Hectáreas
1	Tzucacab	476
2	Tizimín	300
3	Muna	240
4	Tekax	870
	Total	1,886

Ti' leti'e meyajilo'ob le Noj Mola'aya' tu ts'áaj maquinaria, u tojol ti' péeksaj lu'um beeta'ab yéetel u taak'inil ti' méek'tankaajo' yéetel productor.

2. K'uubaj áantajo'ob taak'in uti'al uti'al le productor'ob u páajtal u maaniko'ob maquinaria especializada'ob ku beeto'ob u péeksajil ti' le k'áax Yucateco, ti' le suutukaj, ku tsoolal le meyajil taak'ino' yóolal méek'tankajil.

Méek'tankaajil	Inversión Estatal
Cacalchén	\$ 104,280
Chemax	\$ 289,200
Espita	\$ 1,056,000
Mama	\$ 1,425,492
Maxcanú	\$ 575,976
Oxkutzcab	\$ 309,000
Panabá	\$ 1,050,720
Peto	\$ 576,852
Sucilá	\$ 4,107,510
Tekal de Venegas	\$ 621,444
Tekax	\$ 5,604,519
Tizimín	\$ 4,065,420
Tzucacab	\$ 1,350,114

83. Ka a'ala'ak jaytúul máako'ob fisika'ob yéetel moralo'ob ts'a'ab áantajo'ob yéetel taak'ino'ob ts'áajban ti' k'áax, ka tso'olak buka'aj k'uuba'ab, ba'ax áantajil yéetel ti' u nu'ukbesajil

Ti' u ts'íibil ti' Tsool ku jach tsoolal jaytuul máaxo'ob áantab yóolal nu'ukbesajil, je'el bey ba'ax áantajil k'uubaj. Le ba'axob ka k'áatik yaan u ts'áajbal k'aj óoltbil ti' u pagina ti' Noj Mola'ay ken k'aalak u meyajil 2025 bey jaatsil ti' le máaxo'ob áantajo'ob unaj u jóoksik jujunp'éel mola'ay.

84. Ka tso'olak u bixil técnica'ob ti' le bejo'ob ku jóok'sik yich paak'al, ka tso'olak bix unaj u beeta'al, ba'alil ts'áabo'ob, u kóochil u corona, bix u yóokabil, je'el bey tu'ux yaan yéetel buka'aj

Ku tsoolal le je'elobaj bixilo'ob técnica'ob:

- Bix yóokabil: Pavimentada.
- Ba'alil ts'áaj: Carpetata ti' ka'ap'éel riego'ob ti' sello
- U kóoch ti' corona: 4.00 metroso'ob
- Bix beeta'abik: Bey E. (bejo'ob ku jóoksik yich páak'al)
- Bukaj u kuuch: Tak uti'al 100 kiis buuts' beyil ti' k'iin.
- U chowakilo'ob ti' le xoot'ilo'ob meyajta'ab ku bin ti' 3,000 tak 3.790 kilometroso'ob, yéetel jump'éel nojochil ku bin tak ti' 12,000 m2 tak ti' 15,174 m2.
- Ti' u méek'tankajilo'ob ti' Tekax, Tzucacab, Akil, Sacalum, Samahil yéetel Ticul

Beyxan u bixil técnica'ob ti' le bejo' ku jóoksik yich páak'al, ka tsoolak bix unaj u beeta'al, ba'alil ts'áabo'ob, u kóochil u corona, bix u yóokabil, je'el bey tu'ux yaan yéetel buka'aj

Ku tsoolal le je'elobaj yéetel bixil técnica'ob:

- Bix yóokabil: Sak Bej
- Ba'alik ts'áab: Ba'alil Chuun
- Kóochil Corona: K'eexpajlo'ob.
- Bixil beeta'ab: Bey E. (bej ku jóoksik yich páak'al)
- Bukaj u kuuch: Tak uti'al 100 kiis buuts' beyil ti' k'iin.

Ti' le méek'tankaajo'ob ti': Abalá, Akil. Baca Bokobá Buctzotz, Cacalchén, Calotmul, Cantamayec, Cenotillo, Chacsinkín, Chankom, Chapab, Chemax, Chichimilá, Chikindzonot, Chocholá, Chumayel, Cuncunul, Cuzamá, Dzán, Dzemul, Dzidzantún, Dzilam de Bravo, Dzilam González, Dzitás, Dzoncauich, Espita, Halachó, Hocabá, Hoctún, Huhí, Hunucmá, Ixil, Izamal, Kantunil, Kaua, Kinchil, Kopomá, Mama, Maní, Maxcanú, Mayapán, Motul, Muna, Muxupip, Opichén, Panabá, Peto, Quintana Roo, Río Lagartos, Sacalum, San Felipe, Sanahcat, Santa Elena, Seyé, Sinanché, Sotuta, Sucilá, Sudzal, Tahdziú, Tahmek, Teabo, Tecoh, Tekal de Venegas, Tekantó, Tekax, Telchac Pueblo, Temozón, Tepakán, Tetiz, Teya, Ticul, Timucuy, Tixcacalcupul, Tizimín, Tunkás, Uayma, Umán, Valladolid, Xocchel, Yobaín.

85. Jayp'éeel kilómetrosil beeil saca cosechas ts'o'ok u beeta'al yéetel ti' máakalmàak kaajilo'ob Yéetel bajux ts'o'ok u xuupu' ti' le beejo'?

Ti' le noj meyaj Beej Renacimiento, tu ja'abil 2025 tu ts'áaj 354 áantaj financiero ti' jump'éeel meyaj ku xan múuch'meyaj ku productores agrícolas, ti' 763 kilómetros beeil u k'íiwiko' ti' 81 méektan kaajtal ti' le noj kaajilo'obo', yéetel jump'éeel inversión 60 millones 400 mil pesos.

Progama Caminos Renacimiento		
Méek'tankaajil	KM	Inversión Total
Abalá	6	\$ 480,000
Akil	6	\$ 480,000
Baca	5	\$ 400,000
Bokobá	12	\$ 960,000
Buctzotz	12	\$ 960,000
Cacalchén	8	\$ 640,000
Calotmul	8	\$ 640,000
Cantamayec	8	\$ 640,000
Cenotillo	10	\$ 800,000
Chacsinkín	8	\$ 640,000
Chankom	11	\$ 880,000
Chapab	8	\$ 640,000
Chemax	8	\$ 560,000
Chichimilá	8	\$ 640,000
Chikindzonot	8	\$ 640,000
Chocholá	8	\$ 640,000
Chumayel	8	\$ 640,000
Cuncunul	8	\$ 600,000
Cuzamá	8	\$ 640,000
Dzán	8	\$ 640,000
Dzemul	8	\$ 640,000
Dzidzantún	7	\$ 560,000
Dzilam de Bravo	5	\$ 400,000
Dzilam González	8	\$ 640,000
Dzítás	8	\$ 640,000
Dzoncauich	8	\$ 640,000
Espita	8	\$ 555,000

Programa Caminos Renacimiento		
Méek'tankaajil	KM	Inversión Total
Halachó	8	\$ 640,000
Hocabá	7	\$ 560,000
Hoctún	12	\$ 960,000
Huhí	8	\$ 640,000
Hunucmá	8	\$ 640,000
Ixil	8	\$ 640,000
Izamal	18	\$ 1,440,000
Kantunil	8	\$ 600,000
Kaua	12	\$ 960,000
Kinchil	8	\$ 625,000
Kopomá	6	\$ 480,000
Mama	5	\$ 400,000
Maní	6	\$ 480,000
Maxcanú	8	\$ 640,000
Mayapán	6	\$ 480,000
Motul	15	\$ 1,200,000
Muna	8	\$ 560,000
Muxupip	8	\$ 640,000
Opichén	8	\$ 640,000
Panabá	14	\$ 1,120,000
Peto	20	\$ 1,560,000
Quintana Roo	6	\$ 480,000
Río Lagartos	16	\$ 1,280,000
Sacalum	6	\$ 480,000
San Felipe	19	\$ 1,520,000
Sanahcat	8	\$ 640,000
Santa Elena	8	\$ 640,000
Seyé	4	\$ 320,000
Sinanché	6	\$ 480,000
Sotuta	8	\$ 640,000
Sucilá	8	\$ 640,000
Sudzal	8	\$ 620,000
Tahdziú	5	\$ 400,000

Progama Caminos Renacimiento		
Méek'tankaajil	KM	Inversión Total
Tahmek	8	\$ 640,000
Teabo	8	\$ 640,000
Tecoh	10	\$ 800,000
Tekal de Venegas	8	\$ 640,000
Tekantó	8	\$ 640,000
Tekax	29	\$ 2,030,000
Telchac Pueblo	8	\$ 640,000
Temozón	20	\$ 1,600,000
Tepakán	8	\$ 640,000
Tetiz	4	\$ 320,000
Teya	8	\$ 640,000
Ticul	8	\$ 640,000
Timucuy	7	\$ 560,000
Tixcacalcupul	12	\$ 960,000
Tizimín	40	\$ 3,200,000
Tunkás	10	\$ 800,000
Uayma	8	\$ 640,000
Umán	3	\$ 210,000
Valladolid	20	\$ 1,600,000
Xocchel	8	\$ 640,000
Yobaín	8	\$ 640,000
Total	763	\$ 60,400,000

Ti' le INCAY, ts'o'ok u beta'al yéetel reconstruido 19,54 kilómetros beejil k'iiwiko' ti' le méek'tankaajil Akil, Sacalum, Samahil, Tekax, Ticul yéetel Tzucacab ti' le noj lu'umil Yucatán yéetel jump'éeel inversión contratada 39 millones 746 mil pesos.

MUNICIPIO	KM	INVERSION TOTAL
Construcción y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el interior del estado (Unidad productiva Noh-Bec) Tzucacab	3.000	\$ 6,918,161.28

MUNICIPIO	KM	INVERSION TOTAL
Construcción y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el Interior del Estado (Chan Dzinup-San Isidro Yaxche) Tekax	3.753	\$ 6,868,015.56
Construcción y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el Interior del Estado (Unidades Productivas Plan Chac de Sacalum) Sacalum	3.000	\$ 4,998,514.66
Construcción Y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el Interior del Estado (Unidades Productivas Tedzidz de Samahil). Samahil	3.000	\$ 7,256,617.93
Construcción Y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el Interior del Estado (Unidades Productivas de Akil). Akil	3.790	\$ 6,619,995.60
Construcción Y Reconstrucción de Caminos Sacacosechas en el Interior del Estado (Unidades Productivas Yotholin de Ticul). Ticul	3.000	\$ 7,085,402.03
TOTALES		\$ 39,746,707.06

86. Ba'ax ts'o'ok u beeta'al uti'al u xuulul u yookolta'al wakax ti' le péetlu'umila'

Tso'ok u ts'a'abal ojéeltbil u jelbesa'al ti' u Código Penal ti' u péetlu'umil Yucatán, tu yo'olal si'ipililo'ob tu yo'olal meyajilo'ob ti' aalak'náalil, u óokolta'al wakax yéetel meyajil kaab tu ja'abil 2025.

Le ba'ax ku kaxáantik u jelbesa'al u muk'áakunsa'al u sector ti' wakaxo'ob, ku jets'iko'ob si'ipililo'ob ti' le ba'ax tuukult'aan yéetel yaan u bo'otal ti' le máax beet le si'ipililo'.

Je'el bix ts'o'ok u ts'a'abal ojetbil, u óokolta'al wakax yaan u si'ipil ti' nueve wáaj diecisiete ja'abo'ob k'ala'an, Beyxan je'el u páajatal u yaabta'al u si'ipil, uti'al mejen wakaxo'ob ma' jach yaan u si'ipil ti' óoxp'éel wáaj ocho años.

U chíikpesajil ku yaabta'al ti' u meyajil ti' wakax, yáax u xook ti' jump'éel jéetsmeyajil tu yo'olal u káananta'al ma' u óokolta'al yéetel u k'áaskunsa'al colmenas wáaj nùukulilo'ob, yéetel si'ipil táak ti' ochos años.

Beyxan le meyajilo'ob ti' Nojpáajtalil A'almajt'aan ts'o'ok u beeta'al jejáasil a'almaj t'aan tu yo'olal wakaxo'ob ti' u jejeláasil marcas wáaj e'esajilo'ob, ts'a'abaj kex diez u ja'abil k'ala'an tu yo'olal le ba'x ts'o'ok u beeta'al, Le je'ela' ku ye'esik je'el máakalmáak ba'ax ma' u naj u beeta'al tu yo'olal u beeta'al, je'el bix ku biisaj yéetel u koonol le ba'ax ts'o'ok u òoklta'al, u chukbil máak ti' u bool si'ipil.

Jets'nojt'aano'ob tu yo'olal le si'ipil ku biiniktik u múul meyaj ti' mola'ayil uti'alo ma' u loobinta'al u páajtalil ajmeyajilo'ob ti' le jejeláasil meyajilo'ob ku beetiko'ob.

Beyxan ti' le meyajilo', le ba'ax ts'o'ok u k'eexel u kaláanta'al u toj óolal baalche'ob, yaan u bo'olsi'ipil táak ti' óoxp'éel wíinal u k'ala'an tu yo'olal p'uuj ku beetik k'áas ti' máak wáaj k'áas ti' u toj óolal, je'el bix u kínsik máake'.

Ichil u meyasjil ti' u ye'esajil ti' meyajta'al ti' belbest'aano'ob ichil u páajtalil yéetel u kaláanta'al tu yo'olal aalak'náalil ti' Yucatán.

Tu ja'abil 2025, kaj u beeta'al u kaláanta'al yéetel bix k'a'ana'an u yila'al tuberculosis yéetel brucelosis ti' wakax. Ichil u jejeláasil meyajilo'ob tu beeto'ob xiímbalo'ob tu yo'olal u malo'obkiinsa'al kúuchililo'ob ti' Unidades ti' Producción Pecuarias (UPP). Le meyajila' beeychaj uti'al le máako'ob yaan u baalche'ob, je'el bix u ts'a'abaj u tuup ti' le wakaxo'ob uti'al u k'àajolta'al uti'al máax le wakaxo'.

Beeya'an ts'o'ok u yaabta'al u xookil estatal(Maanal ti' ka'ap'éel wáaj jo'p'éel) u kaláanta'al u beejil u biisaj le wakaxo'.

Beyxan kaj u beetak u ts'iibil ti' marcas yéetel ti' fierros ti' le máako'ob ku meyajtiko'ob wakax uti'al u e'esiko'ob uti'al le baalche'ob, le nu'ukbesajilo'ob yaan u ts'a'abati'ob u ye'esajil ti' productor yéetel màantats yaan u beeta'al. Leken jach iilak' màaxo'ob ku meyajtio'ob, u kúuchililo'ob yéetel u marcas yéetel fierros yaan u ts'a'abaj k'àajotbil u baalche'. Lejela' uti'al u yiila'al máax máakil táan u meyajtik baalche' ma' uti'ali'.

87. Ba'ax meyajil ts'o'ok u beeta'al uti'al u ye'esa'al u xiímbalil ti' le péetlu'umila' tu yo'olal wey ti' u nojlu'umil yéetelo ti' táanxel nojlu'umil.

Ti' u jatsaljaats turismo ku ye'esik ti' u noj lu'umil ti' Yucatán 16.1% ti' Producto Interno Bruto Estatal, le beetike' ti'an ichil u óoxp'éel kúuchil wey tu noj lu'umil méxico ichil u táakpaja ti' turismo ti' u táak'iin,tu yo'olal le báax ku xuupu', ichil ajmeyajilo'ob directos yéetel indirectos yéetel uti'al u yaabta'al u yaantati'ob táak'iin ichil u meyajil ti' u kúuchil yuateco.

Ichil u meyajil ti' jatsaljaats, ichil y yaax ja'abil ti' u meyajil ti' le Jala'achil tu yo'olal Renacimiento Maya, ichil u meyajil ti' Plan Estatal ti' Desarrollo 2024-2030, beeta'ab áantaj uti'al u ye'esajil ti' Yucatán je'el bix jump'éel marca multidesino yéetel multi-producto ichil u jejeláasil meyajilo'ob

jóolpensik u ye'esajil záasil.

Le meyajila' ts'o'ok u ye'esik baj jach ma'alob tumen tu beeta' u kúuchul yaab turistas ti' Yucatán, meyaj ku beeta'al te administración maanal ti' 2,836,419 máaxo'ob ku xiimbaltik ichil leje'elo' 79.5% wey noj lu'umil yéetel 20.5% ku tal ti' táanxel noj lu'umil.

Ichil u múuch' meyajil enero-octubre tu ja'abil 2025 u kúuchil ti' hotel ti' u noj kaajil jo' ti'an ichil u 57.2% ku ye'esik 1.4 u porcentaje ti' bukaj u ts'iibil ichil u ja'abil u meyajil ti' le ja'ab mano'. U noj lu'umil ti' Yucatán ts'o'ok u ts'iikuba' maanal ti' 53.5%. k'àabeet u chiimpolta'al tu'ux kun pàajta' máak, ichil u wíinalil ti' noviembre tu ja'abil 2025 tu tsiibubaj 739 kúuchililo'ob ti' hospedajes yéetel 17,599 cuartos, tu'ux ku e'esij maanal ti' 3% je'el bix tu ja'abil 2024.

- U je'el beeta'al Turismo ichil u ch'a'at'aano'ob tuukult'aan yéetel u jala'achil Le Observatorio Turístico ti' Yucatán (OTY), ku kaxáantik u táakpajal ti' u jaatsil kaajnalil, ti' jáalk'abil, xookil yéetel múuch' kajtalil uti'al u tsoolil turístico jach ma'alob ichil u jejeláasil meyajilo'ob xak'alilo'ob yéetel áantaj yéetel u p'iisil bix kun meyajtal le turismo, je'el bix u tuukulil meyajilo'ob ti' xak'alkaxanta'ak uti'al ketlamil yéetel ti' le ba'ax k'àabeet.

U beetik u táakpajal ti' Red Internacional ti' Observatorios ti' Turismo Sostenible ti' ONU Turismo(cheen ka'amp'éel Observatorios ti' Mexico yaan ti' le Red) le OTY, máantats yaan u k'aabelkunsa'al uláak' tojilo'ob uti'al jump'éel ma'alobmeyajil ti' táanxel noj lu'umil ti' turismo, ichil u múuch' meyajil ti' u jaatsil kaajil, ti' jáalk'abil xookil yéetel u múuch kajtalil

Ichil u meyajil ku k'iimbesaj ka'ap'éel jaatsil ti' Subcomite Tecnico ti' Observatorio Turístico ti' Yucatán (STOTY) Beyxan beeta'ab u yoochel uti'al u je'el beeta'al u jejeláasil xak'aal yéetel tuukul meyaj ti' u jaatsil meyaj turístico estatal ichil u chuunil meyaj yéetel u je'elanil meyaj ti' turismo ichil u tsoolil ti' u Sistema ti' Inteligencia ti' Mercados Turísticos ti' Yucatán (SIMTY) yéetel u Sistema Estatal ti' u tsoolil Turística.

Ti' le je'ela, ichil u ja'abil u meyaj le jala'acho' ts'o'ok u beeta'al 15 táakpolo'ob ti' "Resultados ti' Actividad Turística ti' Yucatán" yéetel 15 ti' "tsoolil Mensual tu yo'olal Resultados ti' Actividad Turística ti' u Estado ti' Yucatán", je'el bix ka'amp'éel "Estimación ti' Derrama Económica yéetel máako'ob ku taalo'ob xiimbal yéetel Pernocta ti' u Estado ti' Yucatán" yéetel óoxp'éel u k'áaba'ob "Informe Estadístico ti' Región Mundo Maya yéetel Ciudades del Interior". Le ju'uno'obo' ts'aba'an uti'al u xak'alta'al ti' el sitio www.sefotur.yucatan.gob.mx ichil u meyajil ti' le Administración maanal ti' 42,336 vistas, ti' u sitio web www.observatoryucatan.org.mx ts'o'ok u ts'iibta'an maanal ti' 16,034 visitantes.

Beyxan u múuch' meyaj yéetel u mola'ayil ti' Secretaria ti' Turismo Federal, je'el bix yéetel u jo'olpóopil Hoteleros, ku xook yéetel u nu'ukbesajil ti' u Programa ti' Monitoreo Hotelero Data Tur ku kaxáantik jump'éel chuunil u tsoolil ti' Turismo ti' u jaatsil xaak'al meyaj beeta'an tumen

ONUTurismo. Ichil u ja'abil u meyaj ts'o'ok u beeta'al 330 cierres semanales yéetel 75 cieeres mensuales ti' centros turísticos ti' u nojkaajil Jo', Valladolid, Chichén Itzá, Uxmal yéetel Izamal.

Ichil u ts'o'ok winal ti' octubre tu ja'abil 2025 je'el beeta'ab u ye'esajil tu yo'olal hospedaje tu'ux ku táakpajal Data Tur uti'al 7,135 kajnáalo'ob yéetel 123 ku ye'esik 60.4% ti' kajnáalilo'ob ti' cinco estrellas xookan ti' centros turísticos tu'ux ku táakpajal u nu'ukbesajil ti' Data Tur (11,815 habitaciones ts'aba'an ti' u corte).

Beyxan yaan u xook yéetel u Inventario ti' Servicios Turísticos ti' u PéetLu'umil ti' Yucatán (InvenTur) yaan u kaxan'antik u múuch' meyaj ti' u chuunil u meyaj ti' u jejeláasil comercios ts'aba'an ti' Servicios turísticos ti' u nojlu'umil mexico yéetel u jolpéesik ichil u ja'abil u meyaj maanal ti' 171 túumben ts'iibo'ob yéetel ts'o'ok u je'el beeta'ab 4,747 ts'o'ok u ts'a'abaj ti' baja 12 jump'éelal túumbentajo'ob maanal ti' 42,574 visitas ti' u portal.

Ichil u meyajil uti'al u mu'uk'a'akuunsa'al bix kun meyajta'al yéetel u xu'upul le tak'iin ichil u campañas turísticas uti'al tu'ux kun koonol, uti'al jump'éel ma'alob meyaj ti' péeksilil yéetel u ye'esajil ti' u noj lu'umil turístico ti' táanxel noj lu'umil ti' u ja'abil u meyajil ts'aba'an u Sistema ti' Inteligencia ti' Mercado Turísticos ti' Yucatán (SIMTY) Túumben u je'el meyajta'al u nu'ukulil yéetel u ye'esajil u tsoolil bix kun meyajta'al uti'al u péeksilil yéetel u xak'alil meyaj ti' turismo ti' u noj lu'umil estatal tu yo'olal u tsoolik ti' 30 fuentes yáatel xak'al tu yo'olal Big Data yéetel u múuch' meyaj Big Data yéetel le inteligencia artificial, Beyxan yucatan jum'éel líder ti'u meyaj ti' inteligencia ti' mercados ti' turismo ti' latinoamerica, beeta'ab jump'éel meyaj jach ma'alob yo'olal turismo.

Beyxan ku kaxáantik jump'éel ma'alob meyaj ti' Yucatán je'el bix jump'éel turismo ma'alob tuukul ti' meyaj, ichil ja'abil u meyaj ku tsoolol yaan u ts'a'abaj jump'éel Consejo Consultivo Estatal ti' Turismo (CCET) 2025-2030, tu'ux yaan u beeta'al u beejil uti'al u jaatsil u meyaj ti' bo'ol si'ipil yéetel ma'alob toj óolal. Ti' le yáax ja'aba' beeta'ab óoxp'éel jejeláasil meyajil, péeksilil ti' turismo e inteligencia turística tu yo'olal u túumben estrategia digital.

- **Jeel síijil Turismo yéetel u Péeksilil Turística wey tu noj lu'umil México yéetel ti' táanxel nojlu'umil tuukult'aan ti' Patrimonio Biocultural yéetel ti' Identidad Maya**

Maantats' le túumben meyajilo'ob unaj k'áabeet u ojelta'al k mercados, uti'al u péeksilil turístico ts'o'ok u beeta'al jach u ma'alob meyaj yéetel le tak'iin ts'aba'an. Ichil u tak'iin ts'aba'an tso'ok u xu'upu' le tak'iin tal ti' FIPROTUY (Fideicomiso para la promoción y fomento al desarrollo turístico y económico del estado de Yucatán) tu'ux beeta'ab 69 u jejeláasil meyajo'ob uti'al u péeksilil ti' u marca "Yucatán" ichil u meyaj ti' turístico nacional e internacional, le beetike', ti' enero tak noviembre tu ja'abil 2025 ts'a'aj 83 millones 751 mil 020 pesos, ku taak ti' ejercicios fiscales 2025 yéetel 2024, je'el bix u jejeláasil meyajil ti' u Plan Emergente ti' Inversión ti' Materia ti' Promoción Turística uti'al invierno 2024/2025 yéetel ti' Plan ti' Inversión ti' Materia ti' Promoción Turística 2025.

Ichil u ja'abil u meyaj ti' le jalachil tso'ok u beeta'al 96 eventos ti' u péeksilil turístico uti'al le mercado nacional yéetel internacional ti' lelo' 53 uti'al le máaxo'ob táakpajalo'ob ti' ferias wáaj eventos especializados; 31 ti' eventos ti' tsool t'aano'ob wáaj promoción ti' destinos yéetel 12 ts'aba'an ti' viajes uti'al láak'tsilil ti' operadores internacionales, ichil u múul meyaj ti' le eventos yaan 3, 377 citas ti' negocios, tu'ux ts'o'ok u ts'a'abaj ti' 11,226 máako'ob uti'al 3,716 le máaxo'ob ku táakpajalo'obo'.

Beyxan tso'o'ok u beeta'al 26 meyajilo'ob ti' u péeksilil ti' mercadotecnia uti'al yucatan ichil mayáaj miaatsil yéetel u digital ti' u péeksilil uti'al 11 meyajil ti' u peeksilil ti' u nu'ukulil, ti' e'esajil 7 meyajil ti' u péeksilil yo'olal u jejeláasil meyajo'ob yéetel beeta'ab 8 campañas wey tu péetlu'umil yucatan.

Le campaña ti' u péeksilil ti' turismo institucional "Santuario Maya" e'esaj tu nojlu'umil mexico ichil 80 máako'ob jo'olpesilk medios nacionales yéetel internacionales, táakpaj ichil u túumben campañas 22 múuchilo'ob ti' comerciantes uti'al campañas ti' mercado europeo yéetel estadounidense.

Beyxan ts'o'ok u beeta'al 112 meyajilo'ob ti' kajnáalilo'ob ichil áantaj uti'al viajes ichil u láak'tsilil, uti'al u táakpajal ti' ferias yéetel ti' eventos múul meyaj yéetel áantaj ti' ruedas ti' prensa, tu'ux ts'o'ok u táakpajal maanal ti' 1,232 máako'ob ti' le je'elo' 79.5 % uti'al mercado nacional yéetel 20.5% mercado internacional. Beyxan ichil u ja'abil u meyaj áantaj 253 máako'ob ti' 16 eventos.

Ichil u meyajil ts'aba'an uti'al u beeta'al ts'o'ok u beeta'al firmaciones yéetel documentales ichil u ja'abil u meyaj ku tsoolol ts'o'ok u k'a'amaj 57 producciones yéetel 1,211 máako'ob ichil lelo' 60.4% ku taal ti' u nojlu'umil mexico yéetel 39.6 % ku taal ti' táanxel nojlu'umil.

Uláak' ba'ax ku k'áata'al ti' u peetlu'umil Yucatán uti'al u jejeláasil galardonados, tu'ux e'esa'ab ts'a'aj 36 nombramientos, chíimpolal yéetel /wáaj premios tu'ux je'el u páajtal u ts'a'abaj u ye'esajil ti' jaanal gastronomía, le mayáaj miaatsil wey yóokol kaab, je'elbix u je'elanil turísticos yéetel máako'ob actores ti'ano'ob te'elo'.

U táakpajal Yucatán ti' u 49ª edición e'esajil ti' u Tianguis Turísticos ti' Mexico tu ja'abil 2025 jóok' táanil, tumen yucatan xooknaj yéetel máaxo'ob yaan u táakpajalo'ob ti' 39 empresas ku ye'esiko'ob yéetel 75 ku táakpajalo'ob, máaxo'ob tu béeytal u jóok'ol táanil uti'al 1250 citas ti' koonolo'ob je'el bix u comitiva ti' SEFOTUR tu beetaj 80 much'táambal uti'al u koonolo'ob

Ichil u ja'abil u meyaj ti' Mujer Indígena beeta'ab u festival Yucatán ti' los Pinos tu'ux múuch' maanal ti' 70 máako'ob ti' u ye'esajil ichil ajchaakjaanalo'ob yéetel si', ajmeyajilo'ob ti' kaab yéetel ajmeyajo'ob ti' u jejeláasil méek'tankaajilo'ob, máaxo'ob bino'ob ti' táanxel lu'umil uti'al u ye'esiko'ob ba'ax yaan ichil u méek'tankaajil, tu'ux k'a'ama maanal ti' 12 mil máako'ob.

Beyxan u semanaj ti' Yucatán ti' Mexico múuch' Stand ti' 27 empresas yucatecas, ichil operadores turísticos, hoteles, méek'tankaajilo'ob yéetel ajmeyajilo'ob máaxo'ob táakpajo'ob ti' u ye'esajil ti' koonol tu'ux ma' taalanchaji' ti' le ba'ax jéets'el ti' maanal ti' 100 agentes ti' viajes, Beyxan ts'a'aj ti' 2000 máako'ob.

Yucatán jóok' táanil ti' u Feria Internacional ti' Turismo 2025 (FITUR) tu'ux tu k'amaj u chíimpolal je'el bix "Capital Iberoamericana ti' Cultura Gastronómica Precolombina 2025". Tu'ux anchaj 40 máako'ob jo'olpesik empresas yéetel jo'olpóopil locales, ichil u meyajil ti' u péeksilil yéetel u ye'esajil ti' delagación yucateca tu'ux áanchaj maanal ti' 50 citas ti' meyaj ti' actores claves ti' u sector, ichil leje'elo' tour operadores, agencias de viajes ti' línea (OTA's), péektsililo'ob, empresas tecnológicas, aerolíneas yéetel navieras, organismos internacionales yéetel inversionistas.

Beyxan ti' u nivel internacional táakpajal ti' ferias jach k'a'anan je'el bix Bolsa Internacional ti' Turismo ti' Berlín (ITB Berlín) yéetel 100,000 máaxo'ob ku taalo'ob xímbal profesionales, 3,000 periodistas alemanes yéetel internacionales yéetel 5,500 e'esajilo'ob ti' 170 ti' u noj lu'umil, tu'ux yucatan jóok taanil u jòosik 51 citas ti' koonolo'ob negocios je'el bix International French Travel Market Top Resa 2025 (IFTM Top RESA 2025), táakpajal maanal ti' 1,600 expositores yéetel maanal ti' 30,000 visitas ti' u comitiva ti' yucatan tu'ux beeychaj u beetik maanal ti' 60 citas ti' koonolo'ob negocios tu'ux jo'op u táakpajal u mercado ti' francés

World Travel Market Londres 2025 (WTM Londres) yáax e'esajil u ko'onol ti' le feriaso ti' u jaatsil baalo'ob yóokol kaab yéetel u feria británico, Ichil u meyajil beeta'ab 70 much'táamba'al ti' meyajilo'ob je'el bix k'áat chi' yéetel touroperadores , agencias yéetel u tsáabaj k'áajotbil ti' medios ti' táanxel noj lu'umil, mu'uk'aakunsik u táakpajal ichil u ko'onol europeo yéetel u túumben jejeláasil bix ku meyajta'al.

Le salón Internacional ti' Salon internacional Voyages et Tourisme ti' Montréal (SIVT) beeta'ab u feria ti' turista uti'al tuláakal kajnáalilo'ob yéetel ti' u jaatsil ajmeyajilo'ob, ichil u k'iinil ti' le evento, ti' le stand ti' Yucatán tu k'áamaj 400 máako'ob ku taalo'ob xímbal, máaxo'ob tu ye'eso'ob le oferta ti' miaatsil, u ye'esajil ti' jaanalilo'ob tu'ux ku mu'uk'ankunsa'al Yucatán

- **Jeel síijil Turismo ti' u múuch' meyaj ti' u jejeláasil múuk'meyajil.**

Ichil u ja'abil u meyaj le jala'acho' ku biin u yáantaj le maritma'o', ti' u Puerto ti' Progreso ts'o'ok u ts'iibkuba'ob 8 yáaxil arribos yéetel arribo maanal ti' 177 cruceros yéetel 532, 290 pasajeros, tu'ux anchaj u xuup taak'iin ti' óolil 23.1 millones ti' dólares americanos, tu'ux ku ye'esik u meyajil ti' turismo ti' Yucatán.

Ku jóokol taanil u meyaj ti' Miami, Florida yéetel jala'acho'ob yéetel empresas jóolpesik le industria, tu'ux beeta'ab 9 múuch'taambal ti' meyailo'ob ich líneas navieras yéetel organismos ichil u túumben meyajilo'ob ti' u ya'abil ti' u puerto ti' progreso

Ichil u meyajil ti' u péektsilil ti' turismo , ichil u ja'abil 2025 ts'o'ok lali'e u beeta'ab 4 ferias yéetel wáaj eventos jach uti'al segmentos ti' cruceros, tu'ux táakpajal 50 citas ti' negocios koonolo'ob, Beyxan beeychaj u ye'esajil ti' u péektsilil ti' 8 ediciones ti' boletín electrónico ti' "Yucatán Cruise Newsletter", uti'al ejecutivos, touroperadores, jala'acho'ob yéetel kaajnalio'ob ti' cruceros, ichil jump'éeel tsoolil ti' to'oxil maanal ti' 400 contactos ti' wy tu noj lu'umil ti' mexico yéetel ti' táanxel noj lu'umil, Beyxan lali'e' ti'an u modulo ti' u tsoolil ti' turismo ti' u Terminal internacional ti' Cruceros ti' Progreso tu'ux ts'o'ok u ts'a'abaj ti' 43,340 turistas, ti' tu'ux ts'a'aj u tsoolil ti' ts'iibil u tsoolil ti' t'aan ichil u ye'esajil ti' mapas yéetel ti' folletos ti' u péektsilil ti' Puerto Progreso yéetel Yucatán.

Ichil u múul meyaj ti' aérea, ichil u ja'abil u meyaj le jala'acho', u Aeropuerto Internacional ti' u noj kaajil Jo', tu ts'iibtuba'ob maanal ti' 4,524,235 pasajeros (k'uchulo'ob yéetel jóok'olo'ob tu'ux ku ye'esaj ts'o'ok u yaambata'al u múul meyaj ti' aérea ti' wey mexico. Beyxan ti' u meyajil ti' Tianguis Turisticos ti' Mexico 2025 ts'o'ok u ts'a'abaj citas ti' meyajilo'ob yaan ba'ax u yiil yéetel u múul meyajil ti' áreas ti' Yucatán ichil u jala'achilo'ob ti' Asur México, TAG Airlines, WestJet, Aerus, Aeroméxico, Viva, Iberia/British Airways yéetel Volaris.

Ti' u ja'abil 2025 ku k'iimbesej ti' máaxo'ob ku bino'ob xíimbal pasajeros ti' u xookil ti' 10 millones ti' Viva Aerobus yéetel u suuto'ob ti' u beejil aérea direto ti' Los Angeles-Merida u múul meyaj yéetel u línea ti' aerolínea ti' invierno 2025-2026 yéetel 5 vuelos ti' u k'uchul ti' u k'iinil ti' diciembre 2025 yéetel ti' enero 2026. Beyxan ts'a'aj u beejil ti' aérea ti' Toronto-merida operada tu yo'olal West Jets je'el bix u meyajil ichil u k'iinilo'ob ti' invernol ti' u k'iinil ti' u aeropuerto Internacional ti' Jo' tu'ux ku operarta'al 12 beejilo'ob ti' Mexico yéetel 8 ti' táanxel nojlu'umilo'ob, ti' lelo' 9 jump'éeel ti' operartan ti' aerolíneas.

Tu yo'olal bajux ts'o'ok u xu'upu ti' u sector, ichil u ja'abil u meyaj enero-septiembre ti' 2025 u noj lu'umil ti' Yucatán ti'an ichil u ka'ap'éeel kúuchil nacional ichil u xookil u tuukulil meyajilo'ob ti' u xuup táak'iin ti' turismo ts'o'ok u ts'iibta'al ti' u entidad federativa yéetel u noveno kúuchil nacional tu'ux xuup u xxokil ti' contabilidad. Ti' lelo' ichil u ja'abil u meyaj le jala'acho' ts'o'ok u ts'iibta'al maanal ti' 59 túukulil ti' meyajilo'ob tu'ux ts'o'ok u xuupu' ti' turismo ichil 9 mil millones ti' pesos, tu'ux ts'o'ok u beeta'ab ti' u entiad maanal ti' 11,060 meyajilo'ob directos yéetel indirectos, ku ye'esik u 43.5% uti'al túukulil meyajilo'ob ti' u noj lu'umil ti' jo' yéetel 56.5% uti'al u túukulil meyajil ti' táanxel noj lu'umil ti' México.

Beyxaan ts'u beeta'al 281 much'ukbal t'aan uti'al ts'a'abal u k'ajóoltal le' bax jets'a'an yéetel ti' le noj lu'umila', beyxaan ts'o'ok u táakpajal 112 k'iimbesejo'ob u nu'ukbesa'al u tojol ti' le yik'áalilo'ob yéetel áantajo'ob taj okóltaj yéetel táakmuk'il kaláanil yóok'olkaab ti' le péetu'umila'.

Táakpajo'ob beyxaan ti' le 37a much'tal ti' le Much'táambal Yóok'ol Kaab Maaya, k'iinbesa'an ti'le ichil le' k'iinilo'ob ti' E'esajil Koonol ti' Xíimbalil ti' Méxicoe' tu ja'abil 2025, tu'ux u ts'abal ojéetbil le báax u ts'o'ok u beeta'al yéetel le' waya'as u yila'al le mola'ay jeel bix u juumpel

k'iintaj miatsilo'ob asab ku xiimbalta'al ti' tuláakal lu'umil. Ku ya'ala'al jumpéel muuk't'aan ch'aba'an tu'ux jets je'el bix jumpéel Yucatán je'el bix jumpéel kúuchil je'el bix "k'iíwik, Feria Turística ti' Mundo Maya 2026, u ts'ook múuch'tal beeta'al ti' u ja'abil 2013 ti' le kajnáalilo'ob.

Ti' u ja'abil 2025, beeta'ab u jeel ti' 39 fichas ti' nu'ukulilo'ob u ts'olilo'ob utia'al Turismo, uti'al u meyajta'al áantaj yéetel u péektsilil ti' turismo. Beyxan áancha u ye'esajil 9ª múuch'tal ti' World Wellness Weekend, tu yo'olal u táakpajal ti' 28 e'esajilo'ob yéetel 41 meyajilo'ob tsoolilo'ob ti' tooj óolal tu'ux ku tsáabal k'áajotbil México ichil u diez meyajilo'ob ti' le meyajo'ob.

Beyxan, e'esa'ab bix u jejeláasil bix ku beeta'al meyajilo'ob ti' Turismo Wellness ts'aba'an u k'aaba'a "Maya Wellness", jumpéel ba'al bix ku káajbaj u meyaj ti' u jats'uts meyajil yóok'ol kaab ti' u miaatsil ti' Yucatán yéetel úuchben t'aano'ob yéetel ma'a u sa'atal u toj óolal, uti'al u tsáabaj jumpéel nojlu'umil ti' turismo uti'al u xiimba'alta', tu'ux táakpajal maanal ti' 85 aj-meyajilo'ob ti' turismo ti' u jaatsil meyajil ti' kajnáalilo'ob

Ti' u ja'abil 2025, jets'aj u Múuch'il ti' Meyaj ku k'aaba'atik "Mayak che' ti' Xiimbal Janal ti' Yucatán", kúuchil ti' jala'achil ku múul meyaj ku beetik u péek le jaatsilo'ob jala'ach, privado, naajil xook yéetel kaaj uti'al u jets'ik jump'éel ts'íibil meyaj je'el bix suukanil yéetel ka xáanchajak. Leti'e' múuch' yaan u ch'a'ajik uti'al péetlu'um yucateca u paakatil Tséent 4S (Kaláanil yóok'ol kaab, ma'alob, ya'ab yéetel solidaria) yéetel ku ch'a'ajik bey referente u Manifiesto Universal ti' Janal Kaláanil Yóok'ol Kaab.

- **Ka'a síijil ti' Turismo yéetel u tuukulil u ma'alob yéetel ka'anal meyajil turística.**

Tu ja'abil 2025, tu ts'áajo'ob 75 kaambalil xook tu táan máak yéetel náachil uti'al meyajo'ob ti' tu kúuchil turísticos tu noj lu'umila' tu k'aamo'ob áantaj 2,178 maco'ob ti' 20 tanxiil kaajo'ob ti le lu'umila'. Tu yo'olal ku ts'a'abal ti'le meyajo'ob u juunil tux u chimpooltaj ti'le tumbeno'ob 46 guias uti'al u beet'ko'ob ma'alob u meyajo'ob ti' xiibalil tu kúuchil ti' báak páachil yéetel meyajil ba'ax u yil yéetel le jeets'a'ano y'aanal le NOM-09-TUR-2002 ti'le kaajtalilo'ob Dzilan de Bravo yéetel Progreso, beyxan le 25 túumbeno'ob Guías ti' tuláakal Máako'ob ku taalo'ob xiimbal tu y'aanal NOM-08-TUR-2002, diplomado páay olta ti'le noj luumil Jó máaja'an 12 ja'abil maa ku ketbesaj.

Tu yo'olal, ti' le ts'aka'an súutukila' u jala'achil ts'o'ok u k'u'ubul u tsoolil 203 certificados Ma'alobil meyaj ti' le xiimbalilo'ob ts'o'ok u ts'a'abal u yutsil áantaj ti' 9 k'a'ana'an méek' ti' noj lu'umil yucatané, ja'atsal yéetel jela'anilo'ob u k'aaba'(Distintivo H, Distintivo M, Distintivo S, distintivo CCN, Tesoros de México, Distintivo Yucatán yéetel Distintivo Nacional ti' Calidad Turística). Beyxaan ts'ook u beeta'al u múuch'il le máaxo'ob talo'ob xiimbal tu k'inilo'ob ti' 6,845 máako'ob yaan tuláakal ba'ax k'a'abeet uti'al le meyaj'ob ti ku tan oltik le maax taloo'ob xiimbal; 274 le ba'axo'ob k'a'abeet uti'al u k'amiko'ob u juunil u meyajo'ob yéetel u oochel uti'al u páajtal u k'ajòoltalo'ob; 657 le ba'axo'ob k'a'abeet uti'al jejeláas meyajilo'ob tu kúuchil Registro Nacional de Turismo (RNT) yéetel ts'atio'ob tsoolo'ol le a'almaj'taan yéetel

bix u meyajta'al u k'uchul le màaxo'ob ku k'uchul xîimbal ti' k'iinilo'ob 83,827 màako'ob ti'le kúuchil a'almaj'taan turística tu jala'chil péetlu'umil.

88. Bix u líik'il yéetel u táakmuk'pajal le Pueblos Mágicos ti' Yucatán

Beeta'ab meyajilo'ob uti'al u kaxanta'al u táak muk'pajak ti' le Pueblos Mágicos ti' Yucatán yo'osal ti' le tsoolil le meyaj'o'ob yéetel noj ach óolal ti' u kaláanil kúuchilo'ob yaantal u muuk'il turístico.

Tu ja'abil 2025, beeta'ab 35 tsolil t'aan ti' le jo'olpopilo'ob ti' turismo ti' le kúuchil 7 Pueblos Mágicos, uti'al u ts'abal áantaj yéetel tsolil yo'olal le túumbeno'ob bejilo'ob uti'al le meyaj'o'ob ti' le kúuchilo'ob "Estrategia Nacional uti'al le Fortalecimiento ti' le Pueblos Mágicos".

Beyxaan ts'a'ab ti'ob 3 kaambalil meyaj uti'al u yéeya'al ti' le táakpajal ti' "Premios Mágicos tumen Excelencias" ti' le 7 Yéeytáan kaajo'ob Mágicos ti' le péetlu'umila'. Tu'ux tu yéeyajo'ob, Valladolid p'aat tu yáax kúuchil ti' le xookil Excelencias Gastronómicas uti'al Premios Mágico México ti' le Grupo Excelencias, ku ts'a'abal óolal tuumen mina'an u ke'etel ti' u jejeláasil herencia culinaria.

Ti' le xóot' k'iinilo'ob beeta'ab le páayt'aano'ob ti' le 7 Pueblos Mágicos uti'al u páajtal u ts'íibtiko'ob u k'aaba'ob u kaajalo'ob ti' le "Diplomado ti' Innovación Turística" tu'ux ku kaxta'al u ts'a'abal u k'ajóolta'aj ti' le máaxo'ob táakpajalo'obo u nu'ukulo'ob meyaj uti'al u jóok'olo'ob táanil ti' le kúuchilo'ob tu'ux maantats' yaan k'eexo'ob.

Beyxan, beetaj jump'éel much'táambal yéetel jala'achilo'ob ti' le kaajilo'ob ti' le 7 Pueblos Mágicos ti' le péetlu'umila' uti'al u ye'esa'al le túumbeno'ob tsolilo'ob meyaj ti' le "Estrategia Nacional uti'al Fortalecimiento ti' le Pueblos Mágicos", yéetel u tuukulil u beeta'al jump'éel múuch meyaj uti'al u béeytal.

Láayli' beyo', yéetel u xuulil ti' u mu'uk'a'ankuunsaj xîimbal ti' le kaajtalilo'ob ti' Espita, Izamal, Maní, Motul, Sisal, Tekax yéetel Valladolid, beeta'ab u tsikbalil meyaj "U beeta'al jump'éel Bix u Kaláanta'al Yóok'ol kaab uti'al Jats'uts Kaajo'ob" le je'ela xooknaj yéetel u táakpajal 30 máaxo'ob taalo'ob le je'elobaj yaan jóolpópilo'ob ti' xîimbalil méek'tankaaj, máaxo'ob yaano'ob ti' káajbalil ma' uti'al kaaj yéetel máaxo'ob ku táakpajlo' ti' múuchkabilo'ob ti' kajnáalo'ob ti' jujump'éel Jats'uts Kaaj. Leti' meyajilaj anchaj jump'éel xáantal ti' 8 oora'ob yéetelaanchaj bey u tuukulil u ka'ansik le máaxo' táakpajo'ob yéetel ba'alob ti' xookil yéetel tecniko'ob uti'al u chukbesaj le t'oolilo' jets'ano'ob tumen u Noj Mola'ayil ti' Xîimbal Noj lu'um uti'al u p'aatal láayli' túumben u yaakunaj.

Yaan yil yéetel le bix ku meyajbil, ts'áaj k'aj óoltbil ti' u Jala'ach ts'alajil ti' Péetlu'um le payal t'aanil yéeyan uti'al jets'aj u Múuch'kabilo'ob Kajnáal ti' le úuk Jats'uts Kaajo', le je'la ba'ax tu ts'áaj u beeta'al le jets'ilo', ti' u k'iinilo'ob ku ya'alal, ti' le 7 Múuch'kabilo'ob Kajnáalo'ob:

Valladolid (13 ti' junio), Maní (23 ti' junio), Izamal (27 ti' junio), Motul (4 ti' julio), Espita (4 ti' julio), Sisal (15 ti' julio) yéetel Tekax (16 ti' julio). Ti' leti'e láayli' k'iino'ob, jets'aj u Kúuchil Tsoxikin ti' K'áatchi'ob Méek'tan kaaj ti' Xíimbalil ti' leti'e kaajtalilo'ob, le je'ela nu'ukulilo'ob ku yil le kajnáalo'ob ka táakpajko'ob péeka'anil ti' u pa'ajtuukultal yéetel u meyajil ti' táakmuk' ti' u kaajtalilo'ob

Láayli' xan ti' u ja'abil 2025, beeta'ab u k'uubil ti' 7 ju'unilo'ob ti' Jats'uts Kaajo'ob ti' u Noj Mola'ayil Xíimbal Noj Kaaj (SECTUR) bey jaatsil ti' Bixil ku meyajta'al Noj Lu'um uti'al Muk'a'anku'unsaj le Jats'uts Kaajo', leti'e ju'uno'ob tu yokso'ob 33 k'uubilo'ob yaan yil yéetel 5 eje'ob meyajil je'el bix Páajtuukulil meyaj yéetel Táakmuk' Kaláanil Yóok'ol kaab ti' Xíimbalil, Meyajil tak'iin, Nu'ukulil yéetel U maanal ba'alob, Ka'ambesajil, Ka'anal Xook yéetel Jach ma'alob, U Ts'áajbal k'aj óolbil yéetel Publicidad Integral yéetel u ts'o'ok yaan yil yéetel Koonol.

Ti' u ja'abil 2025, táakpaj ti' u wuk Jaatsil ti' E'esajil kóonol Noj Péeklu'um ti' Jats'uts Kaajo'ob beeta'ab ti' u k'iinil 13 tak 16 ti' noviembre te Pachuca, Hidalgo, le je'elaj tu beetubaj delegación yucateca le je'ela beetan tumen le 7 Jats'uts Kaajo'ob yéetel jump'éel tuláakal 110 máako'ob ichil meyajk'abo'ob, úuchben tsaak yaaj, ajts'aako'ob yéetel xiiw, chak janalo'ob, artista'ob, ma'axob máansik le aj-xíimbalo' ti' kiis buuts', le je'elobaj tu ye'eso u ayik'alil miatsil, gastronomía yéetel síijnal yóok'ol kaab ti' Espita, Izamal, Maní, Motul, Sisal, Tekax yéetel Valladolid

Ti' le meyajila', ku taal ti' u pabellón ti' Yucatán táan óolta'ab 219 cita'ob ti' kúuchil koonol yéetel múuch'tambalo'ob meyaj uti'al u nojochkintal u ts'áajbal k'aj óoltbil ti' tu'ux k'uuchul, beyxan, beeta'ab e'esajilo'ob mina'an uláak' beyo' ti' Valladolid yéetel Izamal, u xíimbalil meyaj u ts'áajbal k'aj óoltbil "Santuario Maaya" yéetel u catalogo "Yucatán, Ya'abach ba'al ti' kuxtalilo'ob" beeta'ab yóolal xíimbalil mejen kaaj.

Ku binetik u jach e'esaj, le E'esajil koonol tu ts'íibtaj jump'éel ya'ab k'uuchul tuláakal 62,941 máaxo'ob táakpajo', asab ti' 12,130 cita'ob ti' kúuchilo'ob kóonol ichil 385 aj-máano'ob, ti' le je'ela ku tuukultaj 45% tu mokt'aanto'ob éejenil kóonol. Ti' u jaats, le 70 aj-tsikbalo'ob ti' Yucatán ku yáax iliko'ob koonolo'ob tu yo'olal asab ti' 540 mil peeso'ob.

89. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u beeta'al uti'al u táakmuk'ta'al xíimbal ichil péetlu'um, ba'ax méek'tankaajilo'ob ts'o'ok u áantalo'ob yéetel buka'aj taak'in ts'o'ok u yokol yóolal méek'tankaajil beey ba'ax ku páajta'al ti' meyajil uti'al kaaj oksa'ano'ob

Jump'éel ti' u tuukulilo'ob ti' Maayáaj Ka'asíijil le ti' muuk'a'ankinsik xíimbal bey motor ti' le táakmuk' xoot'lu'um, tu yóolal u beeta'al meyajlo'ob ku táakpes u kaláanil yóok'ol kaab, le oksajilo' yéetel máaxo'on weye' ti' péetlu'um yéetel múul jóok'ol táanil ti' tu chowakil lu'umil yucateco.

Ichil u k'iinilo'ob u meyaj jala'ach, ts'o'ok u beeta'al 14 tsolxikino'ob yaan yil yéetel u táakmuk'ta'al producto'ob xiímbalil mejen kaaj, ti' le je'ela ts'o'ok u áantaj 414 máako'ob ti' 11 méek'tankaajilo'ob ti' Yucatán.

Beyxan, áanta'ab ti' u múulmeyajil yéetel u meyajta'al le Catálogo ti' K'ajóolilo'ob ti' Xiímbal Mejen Kaaj ti' Yucatán beeta'an ichil múuch'il tumen u Múuch'kabil ti' Noj Lu'umo'ob Múuch'ulo'ob uti'al Ka'anbesajil, ka'anal tuukulo'ob yéetel Miaatsil (UNESCO México), Airbnb yéetel Múuch'il ti' Mejen Kaajtalilo'ob Co'ox Mayab, ku múuch'ik 14 tuukul meyajlo'ob ti' xiímbalil mejen kaaj ti' 10 méek'tankaajo'ob, ku mu'uk'a'ankuunsik tu'ux je'el u ya'abtal u k'uchulo'ob yéetel ya'ab ba'alo'ob koombil ti' péetlu'umil

Beyxan, táakpajal ti' u ye'esajil ti' u Catálogo de Experiencias Turísticas "Viajes por el Mundo Maya México", chíimpolt'aan tumen UNESCO, Le ju'uno' yaan u xookil ti' 42 tsíikbalo'ob yéetel rutas ti' 5 péetlu'umilo'ob, tu'ux Yucatáne' táakpajal yéetel 11 nu'ukulilo'ob, turismo ti' kaajnalilo'on beey jump'éeel bix kun meyajbil taak'iin ti' le kaajo' yéetel máasewáal Kaaj.

U ye'esajil béeychaj yéetel 38° múuch'ilo'ob tu yo'olal Alianza Mundo Maya Mexico, tu'ux táakpajal yéetel jo'olpóopilo'ob federal, estatal yéetel meyajilo'ob, tu'ux e'esa'ab meyajilo'ob ti' u jejeláasil bix kun meyajta'al turismo.

Ti' u ja'abil 2025 ku ye'esajil le je'elo'oba' tu'ux táakpajo'ob le máaxo'ob ku ts'áaiko'ob áantajo'ob ti' turismo ti' interior ti' le péetlu'umila':

Táakpajal ichil u Expo Aventura, tu'ux tu tsáaj u estand ti' Yucatán yéetel 10 e'esajilo'ob ti' 8 méektankaajilo'ob jela'an, tu'ux tu ts'íibkuba'ob 2,391 ti' máaxo'ob ku koonolo'ob tu nojlu'umil mexico yéetel ti' táanxel nojlu'umil máaxo'ob ku taalo'ob ti' u péetlu'umilo'ob ti' México, Durango, Jalisco, Quintana Roo, San Luis Potosí, Sinaloa, Tabasco, Veracruz yéetel Zacatecas, je'el bix máaxo'ob ku taasiko'ob u ko'onol je'elbix Canadá, Cuba, Estados Unidos yéetel Francia.

Beyxa'an, táakpajo'ob ti' u ye'esajil ti' 9° e'esajil ti' Expo Foro Ambiental beeta'an tumen CONACO Servytur ti' Jo', tu'ux ts'atáanta'ab 1,635 máako'ob. Ti' le evento táakpajalo'ob ya'ab nu'ukulilo'ob ti' turismo beeta'an yéetel 11 kúuchililo'ob ku koniko'ob turismo ku taal ti' táanxel kajnáalilo'ob Celestún, Dzilam de Bravo, Hunucmá, Izamal, Maní, Mérida, Santa Elena, Sinanché yéetel Valladolid Beyxan táakpajal ichil Herencia Viva, ichil u kúuchil koonol ti' artesanías tu yo'olal u mola'ayil ti' Instituto Yucateco ti' Emprendedores (IYEM) je'exbix invitado especial.

Beyxan tsáaj áantaj ti' bix u beetbil u vento ti' "Experiencia Terra y Mare" tu'ux ku kaxáantik u beeta'al u jela'anil ti' u múul meyajil u ye'esajil ti' jaanalo'ob ti' u chíimpolil ti' u jaanal Yucateca ti' u jejeláasil hoteles yéetel restaurantes ti' u kúuchil Casa Armani

Beyxan tsáaj áantaj uti'al u péektsilil ti' u yáax e'esajil ti' Tianguis Turístico, Artesanal yéetel Gastronómico "Acanceh, ¡te va a Encantar!", beeta'an tu k'iinil 15 ti' febrero tu ja'abil 2025 tu'ux ku kaxáantik u mu'uk'a'ankuunsik le kajnáalilo'ob je'el bix jump'éel kúuchil turístico tu'ux múuch' maanal ti' 50 e'esajilo'ob.

Táakpajalo'ob ti' u comité u múuch'meyajilo'ob ti' festivades tu yo'olal u 132 k'iimbesajil ti' u Foro ti' Progreso tu'ux beeta'ab ti' u yáax semana ti' mayo tu ja'abil 2025.

Láali'e' ti' u meyajil, ichil u meyajil ti' u tsoolil meyajil k'iimbesaj uti'al u péektsilil ti' Tren Maya: "Impulsando el Turismo y la Conectividad Nacional", tsáaj áantaj ti' bix u beeta'al ti' 6 tsool t'aanilo'ob, 5 jump'éel ti' en línea yéetel jump'éel presencial tu'ux anchaj junmúul táakpajalilo'ob ti' 125 ajmeyajilo'ob ti' turismo ti' u nojlu'umil mexico, ichil agencias ti' viajes tour, cámaras yéetel asociaciones ti' hoteles yéetel restaurantes.

Beyxan beeta'ab e'esajil yéetel ti' le ba'ax yaan ti' 7 beejilo'ob turísticas uti'al campañas uti'al Yucatecos uti'al yaan semana ichil u jejeláasil meyajilo'ob turísticos beeta'an tumen restaurantes, hoteles, jejeláasil kúuchililo'ob.

Beyxan ts'a'ab áantaj ti' u Festival Tak'an, ichil ba'al k'a'abeet a beetik yéetel a k'a'ajsik, beeta'an ti' u kúuchil ti' Ex estación ti' u Tren ti' Halacho tu'ux táakpajal 50 juntúul máako'ob ti' ajmeyajilo'ob ti' turismo ti' los Pueblos Mágicos de Yucatán yéetel ti' Región del Mundo Maya, tu'ux tu ts'iibkuba'ob maanal ti' 3500 máako'ob ti' u ka'ap'éel k'iinilo'ob. Ichil le meyajilo'ob beeta'ab mesas paneles tsikbalo'ob ti' chef ku taal ti' táanxel nojlu'umil, tsikbalo'ob uti'al u beeta'al jaanalo'ob, óok'oto'ob folclóricos, ichil uláak'.

Beyxan, ts'a'ab áantaj ti' Expo "Cocina Ancestral para un Nuevo Mundo" beeta'ab tu nojkaajil jo' tu'ux táakpajal chefs ti' 10 nojlu'umilo'ob yéetel ixmeent janalo'ob ti' u nojkaajil Oxaca, Chiapas yéetel Puebla, je'elbix 18 e'esajilo'ob ti' turismo ti' kajnáalilo'ob.

Beyxan, ts'a'ab áantaj uti'al u péektsilil uti'al le Festival ti' Jicama ti' u kaajil Maxcanú yéetel u Festival ti' Pulpo Río Lagartos, je'el bix ku meyajta'al u ye'esajil yéetel u nu'ukulil uti'al u ye'esajilo'ob.

Beyxan, táakpajal ti' u XV e'esajil ti' Adventure Travel Mexico (ATMEX) k'iimbesaj tu nojkaajil Zacatlán ti' Manzanillas, Puebla tu'ux ts'a'ab 40 jump'éelal citas ti' máaxo'ob jóolpesik koonolilo'ob, tu'ux anchaj 11 jóolpopil ti' meyajilo'ob ti' koonol, asociaciones, mola'ayilo'ob yéetel ajmeyajilo'ob ti' turismo ti' kajnáalilo'ob tu'ux ku kaxáantik u péektsilil u turismo yóok'ol kaab yéetel u meyajilo'ob ti' Yucatán. Beyxan, beeta'ab jump'éel tsoolil meyaj uti'al u k'uchul máak, tu'ux tsool ba'alo'ob jats'utstako'ob.

Beyxan táakpajo' ti' u Cha'an Tánxel nojlu'umo'ob ti' Yucatán Xmatkuil 2025 yéetel jump'éel kúuchil u tsool ti' xíimbalil u jach u tsikbalil "K'ajooltal Yucatané", meenta'an uti'al u ts'áajik ti' kaaj ba'alil ti' u ts'áajbal k'aj óoltbil, nu'ukul meyaj uti'al ka'ansajil tu bel yéetel táan óol tu yóolal ti' k'uchulo'ob, producto'ob yéetel meyajilo'ob xíimbal ts'áabilaj tumen péetlu'um. Ichil ti' le meyaja' anchaj jump'éel naats'al tats' yéetel le ajxíimbalo', ku yoksik tak ti' paalal, xoknáalo'ob, nojoch máako'ob yéetel máako'ob ch'ija'an, tu yo'olal meyajil péeka'an ku beetik kaambal yéetel ts'áaj tuukul yo'olal u k'aj óolta'l Yucatán.

Beyxan ti' u ja'abil 2025 beeta'ab 8 ruedas ti' prensa uti'al u péektsiilt'aan jejeláasil k'iimbesajilo'ob: Festival ti' Chaya tu kaajil Tekax; siibalo'ob ti' turismo sustentable ti' nu'ukulilo'ob "Ejido San Crisanto" (méek'tankaajil ti' Sinanché) yéetel "Aldea Xa'Anil Naj" (méek'tankaajil ti' Santa Elena); Festival Tak'an, ichil ba'ax k'áabeet u ye'esajil ti' Halachó, ti' u Festival del Salbut tu kaajil Seyé, Festival ti' Jícama tu kaajil Maxcanú, Festival ti' Pulpo ti' Río Lagartos, la Expo "Cocina ancestral para un nuevo mundo" yéetel Expo "Carnívoro Fest". Beyxan ts'a'ab k'ajóotbil ti' redes sociales ti' u cartelera ti' eventos festival "El renacer de la Costa Yucateca".

Ti' k'iino'ob ku jóok'ol táanil le múul meyaj yéetel u Kaláantajil Miatsil Janal Mexicano yéetel Airbnb, ichi le je'ela áantab 12 ix meent janalo'ob yéetel aj meent janalo'ob ti' Yucatán ti' uti'al u aantal u ju'unil ti' competencia EC1084 " U beeta'al Janal mexicana jach k'aj óoltan yéetel súukben", jump'éel estándar uti'al meyaj k'aj óoltan tumen u Noj Mola'ay ti' Ka'ansajil Kaaj ku taal ti' CONOCER, ichil u k'iinilo'ob ti' tuukulil meyaj "U Tak'al ti' le Súukbe'en: mu'uk'a'ankuns yéetel u ts'a'abl u muuk' ixmeent janalo'ob".

Xíimbal meyaj "K'aj óoltik Yucatán"

Ichil u k'iinilo'ob ku ts'áajbal k'aj óoltbil, táakmuk'ta'ab u xíimbalil meyaj "K'aj óoltik Yucatán" ku payt'aantik máaxo'ob ku xíimbalko'on yéetel jach ti' máaxo'ob kajakbal ti' péetlu'um uti'al u k'aj óoltiko'ob u jats'utsil yóok'ol kaab, miatsilo'ob yéetel k'ajlayo'ob ti' u lu'umil yéetel u xuulil u mu'uk'a'ankunsa'aj u nojbail yo'olal Yucatán, ti' u láayli' súutukil ku líik'sik xíimbalil wey yéetel k'uub óol yéetel ku cha'ik okolil, jach tu k'iinil u ts'o'k k'iino'ob p'is k'iin, yéetel pa'ajtuukulilo'ob jach ma'alob uti'al a máansik, ti' nuup wáaj yéetel éetbisbailo'ob.

Ti' u yáax jaatsil xíimbal meyaj táakpesaj 6 ruta'o xíimbal ti' jejeláas xoot'il ti' péetlu'um yéetel 1 ruta especial ti' muse'ob ti' Mérida, leti' le je'elo'oba':

1. Río Lagartos – ku chuukik Panabá, San Felipe, Río Lagartos, Las Coloradas yéetel Kikil.
2. El Cuyo- ku yoksaj Espita, San Manuel km 11, El Cuyo, UMA San Manuel yéetel Tizimín.
3. Nojol Jach jats'uts- ku yoksik Tekit, Maní, Tekax, Oxkutzcab yéetel Ticul.
4. Izamal –ku ya'alkabtik Motul, Kimbilá, Izamal, Homún yéetel Cuzamá.
5. Celestun – k'aj óoltik Maxcanú, Halachó, Celestún, Sisal yéetel Hunucmá.
6. Valladolid Jach jats'uts – ku yoksik a'alkab xíimbal ti' Jach jats'uts Kaajo'ob, ts'ono'oto'ob

yéetel janal.

7. Muse'ob ti' Mérida – ku yoksik a'alkab xíimbal u k'íiwikil Mérida yéetel u muse'ob.

Ti' uláak' tséel, ti' u ka'a jaatsil ti' xíimbal meyaj, oksaj 9 ruta'ob uláak' tak ti' u nojkaajil Valladolid, yéetel u xuulil u ka'a ila'al yéetel líik'saj xíimbal weyil yéetel táakpes k'uuchul tak ti' éet chi'na péetlu'um ti' Quintana Roo, leti' le je'elo'oba':

1. Ts'ono'oto'ob ti' X-Can- ku yoksik áalkab xíimbal ti' jejeláas ts'ono'oto'ob ti' u beejil ti' u kaajil ti' X-Can.
2. Xíimbalil Mejen Kaaj – ku yoksik áalkab xíimbal ti' tuukul meyaj' ti' mejen kaaj ti' le méek'tankaajo'ob ti' Tekom yéetel Xocén.
3. U Súukanil Chaak janal – ku yoksik áalka'ab xíimbal ti' jejeláas muse'ob yéetel k'aj óolilo'ob ti' janalo'ob ti' Valladolid
4. Mamantats'il ti' Valladolid – ku yoksik u xíimbalil ti' jejeláas ts'ono'oto'ob, ti' u zoologicoi' weye, jump'éeel destilería yéetel jump'éeel tsikbal meyaj ti' k'at te Uayma
5. Eets' Yanal Lu'um – ku yoksik u xíimbal ti' jejeláas ts'ono'oto'ob tu bak'paach u nojkaajil Valladolid.
6. Máansaj k'iin Úuchben – ku yoksik xíimbalo'ob ti' jejeláas ts'ono'oto'ob, u xíimbaltaj le kaajo', u Úuchben kaajil ti' Ek Baalam yéetel kiiki' janalil ti' Temozon.
7. U jaal ja'il lak'iin – ku yoksik xíimbalil ti' u jaalja'il ti' u lak'iinil péetlu'um, ti' Tizimín tak San Felipe, Río Lagartos yéetel Las Colorada'ob yéetel ti' u suutil je'el u páajtal u k'aj óolta'al u Jats'uts Kaajilo'ob ti' Espita.
8. U noj ba'alilo'ob ti' Yóok'ol Kaab Maaya – ku yoksik xíimbal ti' úuchben kaajil Chichén Itzá, u k'aj óoltaj u kaajtalil ti' Yaxunah yéetel a wokol ti' jejeláas ts'ono'oto'ob.
9. K'ajláay yéetel Boon – ku yoksik u xíimbalil ti' u Jats'uts Kaajil Izamal uti'al u xíimbaltaj al jach k'aj óolta'an úuchben kaajo'ob yéetel u janalil yéetel a suut Valladolid, yaan u xíimbaltaj u méek'tankaajil Uayma yéetel mitico convento ti' Santo Domingo.

Jujump'éeel xíimbal beeta'an yéetel ts'áaj tuukulo'ob ti' meyaj'ob, u yéeya'al janalo'ob yéetel tu'uxo'ob a k'uchul, ku jóoksa'al u ayik'alil ja'jil, úuchben kaaj yéetel miatsil ti' jujump'éeel xoot' lu'um.

Ichil u k'iinilo'ob u meyaj le jala'acha' ts'o'ok u yáantaj asab ti' 46 méek'tankaajo'ob yéetel u mejen kaajilo'ob, chen bajle', tak te suutukaj ma' sistematizartak buka'aj taak'in ok yóolal méek'tankaaj.

U tsoolil ti' méek'tankaajo'ob yéetel kaajtalilo'ob áanta'ab ti' meyajilo'ob xíimbal (ti' tsool alfabético): Abalá, Acanceh, Celestún, Chemax (X-Can), Chocholá, Cuzamá, Dzidzantún, Dzilam de Bravo, Espita, Halachó, Hocabá, Homún, Hunucmá (Sisal), Izamal (Kimbilá), Kaua, Maní, Maxcanú, Mérida (Dzitya), Motul, Oxkutzcab, Panabá, Pisté, Progreso, Quintana Roo, Río Lagartos (Las Coloradas), San Felipe, Santa Elena (Uxmal), Seyé, Sinanché, Sotuta, Tecoh

(Pixyá), Tekantó, Tekax, Tekit, Tekom, Telchac Puerto, Temax, Temozón (Ek Balam), Ticul, Tinum (Chichén Itzá), Tixcacalcupul (Mahas), Tixkokob, Tizimín (El Cuyo), Uayma, Valladolid (Xocen), Yaxcabá (Yaxunah).

90. Máakalmáakob le meyajo'ob ti' infraestructura xíimbal ts'o'ok u beeta'al ti' Mérida yéetel ti' le méek'tankaajo'ob yéetel buka'aj u meyajil taak'in

Ti' u ba'alil infraestructura xíimbal, tuláakal u jaats k'iinil ku ya'ala'al ts'o'ok u beeta'al jejeláas meyajilo'ob yaan ti' u kaláanta'al ti' le úuchben ba'al k-ti'alo', u muk'a'ankunsaj ti' le k'uuchulo' xíimbalo'ob yéetel u ma'alonkinsaj k'aj óolilo'ob ti' aj-xíimbalo'ob yéetel kajnáalo'ob, je'el bix ti' méek'tankaajo'ob ti' ichil péetlu'um je'el bix ti' u capital.

Ti' u méek'tankaajil Izamal, kaajil le meyajo'ob le ba'axo'ob ku ts'áajik u ma'alobkinsa'al le u Convento ti' San Antonio ti' Padua, yéetel jump'éeel u xúupil ti' 13 millonesil ti' peeso'ob, áantaj uti'al u kanáanta'al jump'éeel u noj ba'alil u k'ajláayil yéetel u miatsil Yucatané'.

Beyxan, ts'o'ok u beeta'al le meyajo'ob ti' u túumbenkunsal yéetel malobkiinsa'aj u jo'otsoolil meyaj turística ti' u jejeláas kajilo'ob ti' le lu'umila'. ti' Celestún, túumbenkunsal le palapa ti' le parador eco-turístico, , yéetel jump'éeel u xúupil ti' 1 millonesil 093 miilesil 452 peeso'ob. ti' Chuburná, u méek'tankajil progreso, ka'a líik'sa'al u muuk'il peatonal ti' u muelleil chuk kayo' yéetel jump'éeel u xuupil ti' 3 millonesil 689 miilesil peeso'ob. Ti' 'Sisal u méek'tankajil Hunucmá, le meyajo'ob jéexbixil i ti' le refugio uti'al u ta'akbesajil chuk kay, yéetel jump'éeel u xúupil ti' 1 millonesil 739 miilesil 089 peeso'ob. Beyxaan, ti' le u kajil ti' San Felipe beeta'al baños ecológicos ti' le "Puna Nichili" yéetel "Playa bonita", yéetel jump'éeel u xúupil ti' 4 millonesil 619 miilesil 866 peeso'ob.

Leti'e meyajo'oba' tu mu'uk'a'ankinsko'ob u infraestructurail xíimbal, ku líik'sik u bixil yokol taak'in weyil yéetel u ma'alobkinsik u k'aj óolil ti' ajxíimbalo'ob yéetel kajtalilo'ob. Ti' Múuch', ku ye'esik jump'éeel meyajil taak'in ka'anal ti' 11.1 millonesil ti' peeso'ob ti' infraestructurai xíimbal ti' méek'tankaajo'ob ti' le péetelu'umo'.

Uti'al u chúukbesaj, oksaj meyajilo'ob uti'al u líik'saj u pa'ajtuukulil meyaj yéetel u k'áatmeyajtak ti' infraestructura xíimbal tu yo'olal u múulmeyajil yéetel mola'ayilo'ob yéetel u yóoxjaatsil jala'ach, yéetel u tuukulil u ya'abkunsaj u tojolil taak'in ti' le meyajilo' xíimbal ti' péetlu'um.

Ti' le u k'iinil, tu kúuchil u ja'abil 2025 betabo'ob much tambal ak'tan ti' le jala'achil kaajo'ob ti' Motul, Progreso, Río Lagartos, Tizimín yéetel Zaki, u xuule' uti'al u ts'a'abal u yojelta' tak tux ku k'uchul tu' kúuchil bax k'àata'al tu yo'olal u n'ukulil turística.

Beyxaan, mokt'aano'ob mùuch'meyaj yéetel Mola'ay tux u beeta'al yéetel u kanáanta'al meyajo'ob kaaj tu lu'umil Yucatàn (INCCOPY), yéetel u tuukulil u beeta'al tàanil 4 meyajo'ob ti' preinversion uti'al u yila'al ba'ax k'a'bèet yéetel le ba'alo'ob ku beetiko'ob ti' múuch' meyaj tu

yóolal u nu'ukulil turística. Le kúuchil xooko'ba ku chíikbesiko'ob tuláakal u tojol le inversi'ón ti' 2 millonesil 35 miilesil peeso'ob, yéetel uti'al ti':

1. U Kúuchil xook u ts'iibil u na'atikiilil tu'ux ka'ach ku meyaj uti'al u ma'alobil u najilil uti'al u péeks oochel Malecón Internacional Puertoil Progreso (681miilesil 330 peeso'ob);
2. Kúuchil xook u ts'iibil u na'atikiilil tux kach u meyaj uti'al Nu'ukbasajil ti' chíikulo'ob Turística ti'l Yèeytään Kàajo'ob, Jàax jaats (681 miilesil 330 peeso'ob);
3. Kúuchil xook u ts'iibil u na'atikiilil tux kach u meyaj uti'a u sàasilil' yéetel u Sàasilkuunsa'al le Calzada ti'le Frailes tu kaajil yéetel kaaj Valladolid (335 miilesil 983 peeso'ob)
4. Kúuchil xook u ts'iibil u na'atikiilil tux kach u meyaj uti'al u Màak'anta' k'i'iwik Pàaybe'enil ichil le kaajil yéetel kaaj -Rio Lagartos. (336 miilesil 983 peeso'ob).

91. Bix ts'o'ok u táakmuk'ta'al ma' u yúuchul loob ti' jchuk kayo'ob

Yéetel le Nu'ukbesaj Seguridad en el Mar, ts'a'ab nu'ukulil ti' u múuch'kabil u jchuk kayilo'ob jáalk'áak'náab, máaxo'ob jach náach k'iino'ob mina'an nu'ukulil ti'ob u ti'al u t'anikuba'ob, tumeen le a'almaj t'aanilo'ob bejla'a' ma' tu k'áatik ti'ob, kex túun le u jelpajal yóok'ol kaabo' tu taasik sajbe'entsilil ti' le u múuch'kabil maanal 4,000 cheemilo'ob ku meyaj tu yóok'ol 370 km jáal k'áak' náabil.

Táakmuk'ta'ab nu'ukbesajilo'ob ichil múul meyaj yéetel jala'acho'obyaaan ti'ob u páajtalil uti'al xaak'alil, u ch'úuko'ob yéetel u kaxano'ob ichil k'áab náab, yéetel u múuch'kabil le múul meyajo'.

92. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u beeta'al uti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil u aeropuertoil Kaua

Ichil u k'iinilo'ob meyaj ku ts'a'abal ojéeltbila' u Aeropuertoil Chichen Itza tu Lu'umil Yucatán S.A. de C.V. ts'o'ok u beetik jeejeláas meyajilo'ob ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil yéetel u chíikpajal je'el bix jump'éeel k'aana'an kúuchil uti'al u jóok'ol táanil le u bak'paach kúuchilo', ichil múul meyaj yéetel u Molayilo'ob Secretaría de Economía y Trabajo yéetel la Secretaría de Fomento Turístico tu Lu'umil Yucatán, ichilo'obe' ku chíikpajal:

- U Ts'a'abal k'ajóoltbil le aeropuerto bey jump'éeel kúuchil uti'al tuláakal u meyajil aviacione' beyxan uti'al xan kaambesajil, yéetel u mukt'aanilo'ob múul meyaj u naajilo'ob u kaambesajil aviación, beyxan ts'a'ab u páajtalil ti'ob uti'al u táakpajalo'ob te'el kúuchilo' yo'olal u meyajo'ob uti'al u kaamesajil piloto'ob.
- U Ts'a'abal k'ajóoltbil le aeropuerto bey jump'éeel kúuchil ti'al u jóok'ol táanil u múuch'kabil aeronáutico wey péetlu'ume' ikil táakpajiko'ob ti' feria'ob je'el bix FAMEX tu noj kaajil México yéetel Le Budget Air Show tu Noj Lu'umil Francia, uti'al ka béeyak u taasa'al u taak'inil meyaj yéetel u beeta'al u kúuchilo'ob u yutski'inta'al aviono'ob, beyxan u beeta'al u jeejelas jaatsilo'ob, beyxan u naajilo'ob xook uti'al u kaambal máako'ob yo'olal u meyajo'ob ti' Aeronáutica yéetel Aeroespacial tu méek'tankaajilo'ob Saki' yéetel Jo'.
- Ts'o'ok u ts'a'abal k'ajóoltbil yéetel u tsol ts'iibil meyaj yéetel empresa'ob ku beetiko'ob u jaatsil aviono'ob yaan táanxel tu'uxil wey nojlu'ume', le je'elo' tu líik'saj u yóolil u taasa'al

taak'inil meyaj te'el aeroportóo'.

- Ts'o'ok u péektsilta'al u táakmuk'il le nu'ukulo'ob yaan te'el aeroportóo', tak ka yanak kúuchilo'ob yéetel meyajob jach k'a'ana'an, le je'elo'o tu béeykuntaj u taasa'al taak'inil meyaj yéetel je'ets'el meyajilo'ob jach k'a'ana'an.
- U múul meyaj jala'acho'ob ewyilo'obe' yéetel ti' noj lu'um ti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil ba'a xku páajtal u beeta'al te'el aeroportóo' yo'olal u táakpajal ti' u meyajil turismo yéetel náajanil te'el lak'inil péetlu'uma'.
- U ts'atáanta'al yéetel u séebkunsal u meyajilo'ob aviación ti'al jeejelas máak, ichil u yáantajil ti'al u bin u ya'abtal u k'uchul aviono'ob yéetel ka xi'ib u yila'al le aeropuerto wey lu'umile' tak táanxel nojlu'umilo'ob.

Le meyajilo'oba tu béeykuntaj u chíikbesa'al le Aeropuerto de Chichen Itzá del Estado de Yucatán S.A. de C.V. bey jump'éel kúuchil jach k'a'ana'ane' yéetel ku meyaj ka u béeykunt u bin u jóok'ol le péetlu'uma' ichil u meyajil aeronáutica yóok'ol kaab ichil u tsol ts'iibil u meyaj u Jala'achil u Lu'umil Yucatán.

93. Buka'aj taak'in tu p'ataj le u cha'anil XMatkuilo', buka'aj suunaj ti' jala'achili' yéetel ba'ax ti' meyajnaj le taak'ino'

Le u Cha'anil Yucatán XMatkuil 2025 tu taasaj jump'éel nojtaak'in ti' kaaj, tu taasaj ba'al ma'alob ti' ya'abach máako'ok táakpaj uti'al u meyajil, je'el bix jejeláas jkoonolo'obe', máaxo'ob meyajtik k'áax, jmeyaj k'abo'ob, jtséen wakaxo'ob, máaxo'ob ku konik janal, artista'ob weyilo'obe', jmeyajo'ob yéetel u kúuchilo'ob koonol weyilo'obe'.

Le taak'in ku p'atiko' ma' chéen uti'al juntúul wa máaxi', ku t'oxpajal ichil tuláakal u jaatsilo'ob máax ku táakpajalo'ob te'el cha'anilo', ku táamuk'tik náajalil weye' yéetel tu bak'paachil, beyxan meyaj yo'olal wa jayp'éel k'iin yéetel mantats' le táan u beeta'alo'. Yo'olal le taak'in tu p'ataj tu k'iinilo', u Molayil Instituto Promotor de Ferias de Yucatán (IPFY), ku ya'alike' ma' tun suut le taak'in ti' u Jala'achil u Lu'umil Yucatán tumeen le je'elo' ku je'elo' ku jel ch'a'abal uti'al kaaj, yéetel le cha'anilo'ob xma' bo'olil ku beeta'al tu kúuchilo'ob Centro de Espectáculos yéetel del Teatro del Pueblo; beyo' ku béeykunta'al u táakpajalo'ob keetil ti' ma'alob cha'anilo'ob tuláakal le maako'ob ku bin xiimbal te'elo'. Yo'olal le nu'ukbesajil uti'al kaajo', te'el Cha'anil Yucatán XMatkuil 2025 táakpaj cha'an tak 3,569,250 juntúulul máako'obi', tu ye'esajubaj bey jump'éel kúuchil uti'al tuláakal máake', jach ma'alob yéetel jach ku taasik náajalil uti'al kaaj tu Lu'umil Yucatán.

94. Ba'ax o'olal ti' u bin u ya'abtal 4% le Producto Interno Bruto wey Yucatane' máano'on tak yóok'ol mixba'al. Ba'ax beet u jóok'ol ma' paatal a nu'ukbesajo'ob yo'olal meyajil yéetel náajal

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatane', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le

k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

95. Ba'axmeyajil tu beetaj u jo'olpóopilo'ob jala'ach tu nojlu'umil China yéetel máakalmáak u yich le meyajo'

Le tsol ts'iibil meyaj beeta'ab Chinao' tu kaxtaj u taasa'al, u táakmuk'ta'al yéetel u je'ets'el k'a'ana'an nu'ukbesajilo'ob uti'al u péetlu'umil Yucatán, je'elbix energía limpia, túumben meyajk'abil, túumben nu'ukbesajilo'ob yéetel logística, táakpajalano'ob ichil meyajilo'ob ku péektsilta'al wey péetlu'ume'.

Ichil u meyajil le tsolts'iiba', je'ets' ka'ap'éel nu'ukbesajil meyaj uti'al Yucatán taj 200 u millooni dolaro'ob u tojol, táakpajalano'ob ti' u meyajilo'ob energía verde yéetel túumben meyajk'abil, jeets'el yéetel u nu'ukulilo'ob energía solar, bix u líik'sa'al le energíao' yéetel uláak' ba'alo'ob yan u yil yéetel u k'expajal energía.

Ichil le tsol ts'iibil meyaj anchaj noj much'táambalilo'ob yéetel u jo'olpóopil empresa'ob, much'táambalil yéetel jkoonolo'ob beyxan máako'ob ku maano'ob, beyxan xíimbalta'ab u kúuchilo'ob meyaj yéetel xaak'alilo'ob uti'al u beeta'al ba'axo'ob unaj ka u béeykunto'ob u bin u jóok'ol táanil le nu'ubesajilo'ob a'ala'ab uti'al wey péetlu'ume'.

Ichil jeejelas u jaatsilo'obe' beeta'ab much'táambalil yéetel empresa'ob ku meyajtiko'ob:

1. Energía verde yéetel energía ma' k'aschaja'ani', beyxan energía solar, u líik'sajil energía'ob.
2. U yutskinajilo'ob energía eléctrica'ob, yéetel nu'ukulil ma' tu seten meyaj carbono ti'ob táakpajalano'ob uti'al u beeta'al túumben nu'ukulilo'ob uti'al industria'ob.
3. Túumben meyajk'abilo'ob yéetel aeroespacial, uti'al u meyaj industria'ob jach jeets'el ba'axti'al.
4. Logística, nu'ukulo'ob ti' puerto'ob yéetel u jóok'ol táanil kaajo'ob, táakpajalano'ob yéetel u bisa'al, u meyajil transporte, energía yéetel k'a'ana'an nu'ukbesajilo'ob.

Le u taak'inilo'ob meyaja' yaan u béeykuntiko'ob k'a'ana'an meyailo'ob u ti'al Yucatán, ichil túumben ba'alo'ob, u túumbenkunsajil yéetel u bo'olil meyaj maanal ti' u láak' tu'uxilo'ob beyo' ku yáantaj ti'al u jejeláasil meyajil taak'in yéetel u táakmuk'ta'al u meyajil industria'ob wey péetlu'ume'.

Le tsol ts'iibil meyaj xana' tu ts'atáantaj uláak' much'táambalilo'ob meyaj yéetel táakbesajil yéetel u láak' molayilo'ob múul beeta'ab yéetel u Consuladoil México tu kaajil Shanghai, beyxan jump'éel xíimbal meyaj tu kaajil Shenzhen u ti'al u xaak'alil meyajil jáal k'áak'náab yéetel k'a'ana'an kúuchil much'táambal uti'al u táakpajal Yucatán ichil u tsoololil meyaj.

Beyxan beeta'ab jump'éel xíimbal meyaj tu kúuchil Puerto de Yantian láak'inta'abo'on tumeen máako'ob ti' u Embajadail México tu Lu'umil China yéetel u Consuladoil México tu kaajil Guangzhou ichil u xaak'alil u meyajil kúuchilo'ob k'a'ana'an uti'al le ba'ax ku tukulta'al u beeta'alo'.

Tu ts'ooke' meyajta'ab u xaak'alil empresa'ob ts'o'ok u ya'aliko'ob je'el u taalo'ob meyaj Yucatane', beyo' táakmuk'ta'ab u tuukulilo'ob meyaj uti'al tu paach k'iin uti'al jeejelas u jaatsilo'ob meyaj wey péetlu'ume'.

96. Máakalmáaku tsolts'íibil meyajuti'al lexíimbal meyaj Italia te'el empresa Fincantierio' yéetel ba'axo'ob tu p'ataj

Le xíimbal meyaj Italia' beeta'ab uti'al u táakmuk'ta'al u ye'esa'al tak táanxel nojlu'umil le péetlu'uma' tu tán jump'éel k'a'ana'an kúuchil je'el bix Fincantierio'.

Beeta'ab much'táambalil yéetel u jo'olpópilo'ob le empresao' uti'al u ye'esa'al u páajtalilo'ob meyaj yaan wey péetlu'ume', u k'ajóolta'al bix u meyajob yéetel u xaak'alil u páajtalilo'ob múul meyaj.

Ichil le xíimbal meyajob beeta'ab much'táambalilo'ob tu kúuchil el Astillero de Monfalcone, uti'al u yila'al bix a páajtalilo'ob, bix u meyaj yéetel bix je'el u páajtalil múul meyajé', beeyxan much'táambalilo'ob yéetel u jaatsil máako'ob jach k'a'ana'an u meyajob ti'al u yila'al meyaj yéetel bix je'el u beeta'ale'. Beyxan beeta'ab meyajilo'ob yaan ba'al u yil yéetel Terminal Crucero de Trieste, ti'al u na'atpajal u bak'paachil meyaj yéetel beeta'ab much'táambalilo'ob yéetel jala'achilo'ob uti'al u táakmuk'ta'al múul meyaj.

Beeta'ab xan jump'éel much'táambalil meyaj yéetel Fincantieri Academy uti'al u k'ajóolta'al bix u kaambesajil, beyxan bix je'el u páajatl u yúuchul meyaj uti'al u kaansa'al máako'obe' yéetel u táakmuk'ta'al ba'ax u yojelo'ob.

97. Máaxo'ob láak'intikech le káan jóok'okech meyaj táanxel nojlu'umil, bajux ts'o'ok u tojoltik yéetel ba'ax ku taasik

Le xíimbal meyajob tak táanxel nojlu'umilo' ku beeta'al yéetel u jaatsil maako'ob ti' jeejelas molayilo'ob, jets'a'an tumeen ba'ax ku kaxáanta'al ichil le u tsol ts'íibil meyajob, ichile' ti' yaan máako'ob ti' Secretaría de Economía y Trabajo de Yucatán, yéetel wa k'abéete' ku bin uláak jo'olpópilo'ob u Jala'achil u Lu'umil Yucatán yaan ba'al u yilo'obi' (turismo, agroindustria, ichil uláako'ob).

Le u taak'inil le meyajoba' ku chíikpajal ichil péektsilo'ob tak táanxel nojlu'umil, péektsil tu láak' molayilo'ob yéetel múul meyaj ichilo'ob uti'al u táakmuk'ta'al le nu'ukbesajilo'ob meyajob, u je'ets'el meyajil yéetel empresa'ob, u múuch'kabilo'ob, u molayilo'ob táanxel noj lu'umil yéetel jala'acho'ob, beyxan ti'al u yila'al bix u bin mokt'aanilo'ob yéetel u much'táambalilo'ob.

U yich le meyajo'oba' ku chiikpajal ichil u yantal Yucatán bey jump'éeel tu'ux ku paajtal u yúuchul meyaje', u takmuk'ta'al bisajbáil yéetel máako'ob k'a'ana'an u meyajo'ob yéetel yila'al meyajo'ob ku paajtal u béeyta'al.

Ichil u yich u meyajil le péektsilo'ob ti'al u taasa'al u taak'inil meyajo', ichil u k'iinilo'ob le jala'achila', béeykunta'ab 19 jump'éeel u péektsilil meyaj u ti'al empresa'ob wey noj lu'umilo'obe' yéetel táanxel noj lu'umil, tuláakale' ku chukik tak 34 mil 988 u millooniil peeso'ob ichil 13 jeejelas u jaatsilo'ob meyaj, ku tukulta'al u taasik meyaj ti' 19,417 juntúlul máako'ob junpuul yéetel tu bak'paach. Ti' tuláakal u péektsilil meyaj ichil u ja'abil 2025, 15 jump'éelele' u ti'al empresa'ob wey noj lu'umilo'obe' yéetel 4 empresa'obe' táanxel noj lu'umilo'ob, le je'elo' ku ka'a jets'ik u yóolil u meyajil taak'in weyile' yéetel táanxel noj lu'umil, u jets'eknakil molayilo'ob yéetel u bin u jóok'ol táanil Yucatán, beyxan u chiikpajal ti'al u yúuchul meyaj tak náach k'iinilo'ob.

98. Le ma' nu'uka'an nu'ukbesaj ka beetike'exo' tu beetaj u sa'atal u xookil 676 meyajo'ob ti' jump'éeel winal, ti' kúuchilo'ob u meyajil construcción (-7,325), tu meyajil u industriaal transformación (-1928), ichil uláak'o'ob. Ba'ax táan u beeta'al uti'al u jáawal u sa'atal meyaj tu'ux jach k'a'ana'an.

K'a'ana'an u je'ets'ele', le bix yanil le meyaj tu ts'ook k'iino'ob ichil wa jayp'éeel u jaatsilo'ob je'el bix construcción yéetel industriae', ku taal yo'olal ba'axo'ob ku k'expajal ichil wa jayp'éeel k'iino'ob, beyxan tak noj lu'um ku bin u ku'uchtal, ma' chéen wey ku yúuchule'. Tu bin u jel jéets'el ma' ichil tuláakal meyaj yaan talamili'

Beeyxan, k'a'abéet u saasilkunsale' yaan wa jayp'éeel u xookil yo'olal mina'an meyaj tu núup'ul winalilo'obe' ku taal ti' xaak'alilo'ob ma' chúuka'ani', ma' tu ye'esiko'ob jach bix yanil. U xaak'alil chúuka'ane' unaj u xokik tuláakal bix yanil. Beyo' tak tu winalil noviembrei', wey Yucatane' chiikpaj tak yóok'ol 6,843 uláak' meyajo'ob wa ka ke'etek yéetel enero, beyo' ku ye'esike' ma' bin u p'áatal mina'an meyaj bul ja'abi'. Ba'ale' tu keetil ti' noviembre 2024 tak noviembre 2025 ku chiikpajal bin u p'iitchajal tak yóok'ol 1,711 jump'éeel meyajo'ob, le je'ela' chéen junjaatsil ma' yóok'ol tuláakal meyajo'obi'.

Ba'ale' Yucatane' ts'o'ok u ye'esik u mu'uka'anil yanil meyaj weye'. Tu winalil noviembre ti' 2024, tu chukaj je'el mix juntéen yanake', tak yóok'ol 443,612 jump'éeel meyaj ts'iibta'ab ti' IMSS. Ichil septiembre yéetel octubre ti' 2025 le ka'a ts'o'ok u jéets'el ichil yáax k'inile' ka'a anchaj tak 9,037 jump'éeel meyajo'ob, sutk'espaj beyo' le p'áatik mina'an ichil julio tak agostoo'. Beeyxan tu yóox jaatsil óoxp'éeel winalo'ob ti' 2025, Yucatane' chiikpaj tu 2º kúuchil tu'ux meyaj ichil u noj lu'umil México yéetel 98.5%, ku ye'esik beyo' yaan u muuk' ichil meyaj. Te'elo' k táakal xane' tu yáax táanchumukil 2025, le péetlu'uma' chiikpaj tu 3º kúuchil uti'al u náaksa'al náajal ichil u nojlu'umil México, tak yóok'ol 8.4% ichil jump'éeel ja'ab.

Ikil u yila'al tumeen yaan u jaatsilo'ob meyaj tu bin u jelpajale', u Jala'achil u Lu'umil Yucatán yéetel u Molayil Secretaría de Economía meyajnajo'ob jumpuul yéetel nu'ukbesajo'ob yaan

ichil u jeets'elil jóok'ol táanil uti'al u jel nu'ukbesa'al yéetel u táakmuk'ta'al meyaj:

- Nu'ukbesaj chúumuk ti' máako'ob yéetel u jel kaambalilo'ob meyaj chúukbesa'an yéetel kaambesajilo'ob uti'al ma' u talamtal ti' jmeyajo'o'b u máano'ob meyaj ichil yaanal tu'ux maanal péeka'anil je'el bix logística, servicios, meyajk'abil yéetel u láak'o'ob yaan ba'al u yil yéetel ka'ana'an kúuchilo'ob.
- U táakmuk'il jeets'elil meyaj yéetel u ts'a'abal u muuk' MiPyMEs yéetel maanalil taak'in beyxan láak'inajil je'el bix Impulso Renacimiento Yucatán, uti'al u jel meyaj kúuchilo'ob, u p'áatal yaan meyaj yéetel u túumben páajtalilo'ob náajail taak'in.
- U ts'a'abal u muuk' bix u yúuchul meyaj yéetel náajal ti'al kaaj yéetel le nu'ukbesajil Profesionalización de Cooperativas ti'al u ma'alobtal meyajil, much'kabil yéetel koonolil, beyxan u táakbesa'al cooperativas tak noj kúuchil'ob koonol.
- U péektsilil u jelbesajil meyaj digital, uti'al koonol yéetel u táakbesajil meyaj yéetel le nu'ukbesajilo'ob Transformación Digital y Comercial yéetel Mujer Transformadora, yéetel u mu'uk'ankunsa'al máaxo'ob ku koonol weyilo'obe' yéetel meyaj ichil baatsil, uti'al ko'olelo'ob.
- U jel péeksa'al u jaatsilo'ob meyaj yéetel u séebkunsa'al nu'ukbesajilo'ob jach k'a'ana'an — Puerto de Progreso, Tren Maya de carga y Corredores Industriales— yéetel u péektsilta'alo'ob beyxan u taasa'al taak'inil meyaj uti'al tu'ux jeets'el yanil meyaj, ti'al u yantal meyaj mantats' ma' chéen yo'olal wa ba'ax ku yúuchuli'.

Ma' chéen tu p'áatal wa mina'an meyajil, Yucatane' táakpajalan tu táan u k'expajal meyajil. Le ba'axo'ob ku beeta'alo' ma' chéen tu kaxáantik u ka'a antal meyaj ma' náach k'iini', tak ka ma'alobchajak, u jeets'elil yéetel tak bix u bo'olil, ka u tojtáant bix yanil meyaj yéetel ba'axo'ob túumben k'a'abéet wey péetlu'ume' uti'al u yaantal ba'al ma'alob yéetel yúuchul jóok'ol táanil tu paach k'iin.

99. Ba'axo'ob beeta'ab ichil u meyajil u beeta'al noj beejo'ob yéetel beejo'ob.

Ichil u meyaj le jala'achila' ts'o'ok u ts'atáanta'al 815.80 km yéetel u meyajil u beeta'al, u kalanil, u jel utskinta'al yéetel u jel beeta'al noj beejo'ob yéetel beejo'ob.

Tu ja'abil 2025 beeta'ab 772.05 km u meyajilo'ob u beeta'al, u kaláanta'al, u yutskíinta'al yéetel u jel beeta'al noj beejo'ob yéetel beejo'ob ti' le 783.31 km. yáax jets'a'ano'.

Wa ka ke'eteke' tu ja'abil 2023 ts'atáanta'ab 27.96 kilómetros, beyo' tu ja'abil 2025 ya'abchaj yóok'ol 99.6% u ts'atáanta'al u meyajilo'ob u kaláanta'al, u jel túumbenkunta'al, u beeta'al yéetel u jel beeta'al noj beejo'ob yéetel beejo'ob, le je'elo' ku ye'esik u chíika'anil u táakmuk'ta'al beejo'ob ichil u meyaj u jala'achil Renacimiento Maya

100. Ba'axo'ob beeta'ab ichil u meyajil u beeta'al yéetel u ma'alobkinta'al beejo'ob ich kaajilo'ob.

Yéetel le Nu'ukbesajil Bienestar Yucatáno', yo'olal beeta'abik yéetel ma'alokinta'ab beejo'ob ich kaaje', ku ts'a'abal ojéeltbile' tu ja'abil 2024 ts'atáanta'ab 26.95 km, ka'alikil ichil le 2025

ts'atáanta'ab 197.20 km; tak ti' le k'iin bejla'a tuláakale' tu chukaj tak 224.15 km. le meyajta'an tumeen le jala'achila'.

101. Tso'olok jayp'éel kilómetro'ob beejo'ob jel beeta'abij, beeta'abij yéetel jel túumbenkunsa'an tu ja'abil 2025, ja'atsak bix u meyajil yéetel tu'ux taal u taak'inil.

Yéetel le Nu'ukbesajil Bienestar Yucatáno', yo'olal le buka'aj kilómetro'ob beejo'ob jel beeta'abij, beeta'abij yéetel jel túumbenkunsa'abe', ku ts'a'abal ojéeltbile' tu ja'abil 2025 ts'atáanta'ab u meyajil u Beeta'al tak 5.169 km beejo'ob, ka'alikil le ku Jel Beeta'alo' táan u ts'atáanta'al 8.611 km. beejo'ob, le je'elo'obo' ti' u taalo'ob tu jaatsil taak'in gasto de capital je'el bix jets'a'anil u tojole'.

102. Ba'ax nu'ukbesajilo'ob ts'o'ok u béeykunta'al uti'al u ma'alobkinta'al u kúuchilo'ob uti'al turismo wey lu'ume'.

Uti'al u ma'alobkinta'al u k'uchilo'ob uti'al turismo wey lu'ume' táan u yúuchul múul meyaj ichil u Molayilo'ob Secretaría de Infraestructura para el Bienestar, la Secretaría de Fomento Turístico, yéetel Instituto para la Construcción y Conservación de Obra Pública en Yucatán (INCCOPY) je'el bix jets'a'anil tu Tsol Ts'iibil Meyaj Péetlu'um 2024-2030.

Beeyxan yéetel le Nu'ukbesaj Programa de Mediano Plazo de Turismo Sostenible 2025-2030 ts'atáanta'an le k'a'ana'an meyajil jóok'ol táanil Bienestar social mediante el turismo sostenible, jach táakpajalan ti' ba'ax ku kaxanta'al uti'al u béeytal u k'uchul le áantajilo' ti' kúuchilo'ob tu'ux yaan nu'ukulilo'ob ma' ma'alobi' wa tu'ux mina'an. Ka je'ets'ek u yu'ubikubaj kajnáalo'obe' ti' yano'ob te'el kúuchilo'obo', ka mu'uk'anchajak máaxo'ob, o noj ba'alilo'ob yéetel u káajsaj meyajil, beyxan ma' u ya'abtal u k'askunajil le u meyajilo'ob wa u nu'ukulil u meyajil turismo tu bak'paachilo'ob.

103. Buka'aj xu'up uti'al meyajil uti'al kaaj yéetel baju'ux u ti'al nu'ukulilo'ob. Jatsbil bix yanil ti' méek'tankaajo'ob.

Ti' le ja'aba' 2025, u jala'achil u noj lu'umil Yucatán tu beetaj jump'éel inversión ti' 3,706 millones 723 mil pesos ti' balanzas públicas, yo'osal jejeláas kúuchilo'ob yéetel kúuchilo'ob del Estado, yéetel 42 millones 237 mil pesos ti' nu'ukulo'ob educativos yéetel kóonol.

PREGUNTAS DEL H. CONGRESO DEL ESTADO DE YUCATÁN
PRIMER INFORME ANUAL DE GOBIERNO
GOBIERNO DEL ESTADO DE YUCATÁN

	EDUCACIÓN	IVEY - VIVIENDA	SALUD	JAPAY	SEDER	INCCOPY	INCAV
MUNICIPIO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO
Abalá	\$ 1,234,526.33				\$480,000.00		\$ 3,357,924.58
Acanceh	\$ 3,490,430.56					\$3,959,018.11	\$ 328,723.40
Akil	\$ 269,376.88	\$3,814,189.33		\$1,469,246.35	\$480,000.00		\$ 6,619,995.60
Baca	\$ 92,312.13				\$400,000.00	\$1,995,495.36	\$ 153,404.26
Bokobá	\$ -		\$14,291.20	\$1,338,727.95	\$960,000.00		\$ 2,298,477.90
Buctzotz	\$ 9,570.00	\$5,024,818.70	\$98,140.49		\$960,000.00	\$8,633,921.16	
Cacalchén	\$ 2,562,406.94				\$640,000.00	\$1,997,983.54	\$ 4,039,104.96
Calotmul	\$ 638,652.68				\$640,000.00		\$ 2,842,285.67
Cansahcab	\$ 73,341.99	\$2,839,997.01		\$2,013,628.31			\$ 3,805,479.61
Cantamayec	\$ 108,720.56		\$22,736.00	\$3,160,126.81	\$640,000.00		\$ 1,544,597.31
Celestún	\$ 1,795,186.19	\$4,737,625.44					
Cenotillo	\$ 292,911.06				\$800,000.00	\$2,000,000.00	\$ 1,166,968.09
Chacsinkín	\$ 2,653,686.99				\$640,000.00		\$ 1,754,166.11
Chankom	\$ 2,520,339.75		\$6,772.08		\$880,000.00		\$ 1,380,638.30
Chapab	\$ 3,015,434.10				\$640,000.00		
Chemax	\$ 9,897,261.02		\$86,373.53		\$560,000.00		\$ 17,462,468.17
Chichimilá	\$ 2,724,542.49	\$3,811,225.89			\$640,000.00		
Chicxulub Pueblo	\$ 5,520,623.82						
Chikindzonot	\$ 135,546.28	\$5,009,793.56		\$2,253,175.42	\$640,000.00		\$ 1,671,010.64
Chocholá	\$ 3,584,632.42				\$640,000.00		\$ 213,670.21
Chumayel	\$ 26,541.95	\$5,085,937.60	\$31,212.58	\$2,296,408.78	\$640,000.00		\$ 2,479,493.72
Conkal	\$ 2,063,564.56		\$16,104.02			\$6,885,243.72	
Cuncunul	\$ 4,074,205.20	\$4,288,491.90			\$600,000.00	\$319,977.75	\$ 150,000.00
Cuzamá	\$ 164,041.22	\$3,806,974.72			\$640,000.00		\$ 864,542.55
Dzán	\$ 5,037,180.51		\$132,884.31	\$3,093,784.95	\$640,000.00		
Dzemul	\$ 762,732.63			\$2,772,231.17	\$640,000.00		\$ 580,744.68
Dzidzantún	\$ 798,599.99	\$3,164,042.17		\$2,647,066.21	\$560,000.00	\$2,584,641.50	
Dzilam de Bravo	\$ -				\$400,000.00	\$4,696,895.12	\$ 2,283,692.39
Dzilam González	\$ 71,076.63				\$640,000.00		
Dzítás	\$ 228,113.38				\$640,000.00		\$ 1,946,789.44
Dzoncauich	\$ 1,459,355.00				\$640,000.00		
Espita	\$ 574,767.40			\$1,989,942.88	\$555,000.00		\$ 3,159,200.91
Halachó	\$ 3,607,753.90			\$21,123,745.14	\$640,000.00		\$ 542,393.62

PREGUNTAS DEL H. CONGRESO DEL ESTADO DE YUCATÁN
PRIMER INFORME ANUAL DE GOBIERNO
GOBIERNO DEL ESTADO DE YUCATÁN

	EDUCACIÓN	IVEY - VIVIENDA	SALUD	JAPAY	SEDER	INCCOPY	INCAV
MUNICIPIO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO
Hocabá	\$ 152,080.01	\$5,071,493.53		\$3,970,290.62	\$560,000.00		\$ 188,954.96
Hoctún	\$ 374,449.81	\$5,086,038.05		\$4,897,278.53	\$960,000.00		\$ 609,185.31
Homún	\$ 1,335,730.89						
Huhí	\$ 1,476,859.64				\$640,000.00		\$ 246,328.75
Hunucmá	\$ 5,844,123.17		\$30,751.60	\$3,151,599.15	\$640,000.00		
Ixil	\$ 1,692,081.37	\$3,668,453.64		\$3,006,994.64	\$640,000.00		
Izamal	\$ 12,699,340.88			\$2,250,133.27	\$1,440,000.00	\$13,000,000.00	\$ 3,194,062.34
Kanasín	\$115,408,630.28		\$122,316.42	\$4,814,270.86		\$1,394,038.46	
Kantunil	\$ 1,727,390.26		\$7,243.04		\$600,000.00		\$ 1,049,561.39
Kaua	\$ 114,606.17	\$3,818,264.11			\$960,000.00	\$7,392,913.88	
Kinchil	\$ 1,567,347.23			\$2,480,009.99	\$625,000.00		\$ 1,192,214.73
Kopomá	\$ 1,746,252.41	\$3,806,579.86		\$2,450,823.84	\$480,000.00		
Mama	\$ 1,165,922.63				\$400,000.00		
Maní	\$ 1,391,385.39				\$480,000.00		\$ 699,878.98
Maxcanú	\$ 4,819,448.88				\$640,000.00		\$ 2,439,233.29
Mayapán	\$ 4,487,992.23				\$480,000.00		
Mérida	\$274,529,075.84		\$72,108,487.39	\$51,524,789.37		\$290,548,639.04	\$ 228,909,237.30
Mocochá	\$ 1,604,116.22		\$2,728.32				
Motul	\$ 2,182,667.22		\$14,616.00	\$2,382,594.18	\$1,200,000.00		\$ 4,603,404.26
Muna	\$ 2,067,190.40				\$560,000.00		\$ 1,961,934.38
Muxupip	\$ -	\$3,945,987.77	\$19,406.80	\$3,337,048.68	\$640,000.00		\$ 1,511,943.85
Opichén	\$ 3,167,770.51				\$640,000.00		\$ 230,106.38
Oxkutzcab	\$ 2,638,522.76						\$ 56,573,055.56
Panabá	\$ 1,370,748.18	\$5,329,194.78	\$18,838.40	\$8,389,602.00	\$1,120,000.00	\$4,343,890.14	\$ 2,376,074.82
Peto	\$ 2,858,108.07				\$1,560,000.00		\$ 3,327,207.35
Progreso	\$ 19,389,432.50		\$771,462.63	\$2,673,898.72		\$1,594,169,224.80	\$ 9,392,114.98
Quintana Roo	\$ 2,000,000.00				\$480,000.00		\$ 657,446.81
Río Lagartos	\$ 3,667,594.52	\$4,969,415.55			\$1,280,000.00	\$336,074.05	\$ 2,776,139.85
Sacalum	\$ 360,271.38			\$3,591,649.79	\$480,000.00		\$ 5,314,417.85
Samahil	\$ 3,097,659.74		\$1,948.80				\$ 8,057,868.38
San Felipe	\$ 6,201,988.60	\$5,312,537.43	\$12,296.82		\$1,520,000.00	\$4,619,866.76	\$ 1,304,990.79
Sanahcat	\$ 1,733,512.31				\$640,000.00		
Santa Elena	\$ 2,281,992.54				\$640,000.00		
Seyé	\$ 1,616,882.73				\$320,000.00		

PREGUNTAS DEL H. CONGRESO DEL ESTADO DE YUCATÁN
PRIMER INFORME ANUAL DE GOBIERNO
GOBIERNO DEL ESTADO DE YUCATÁN

	EDUCACIÓN	IVEY - VIVIENDA	SALUD	JAPAY	SEDER	INCCOPY	INCAV
MUNICIPIO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO
Sinanché	\$ 87,266.26				\$480,000.00		\$ 1,364,202.13
Sotuta	\$ 210,587.26	\$3,809,082.79			\$640,000.00		\$ 1,294,926.11
Sucilá	\$ 116,237.19	\$2,537,711.62		\$2,408,872.89	\$640,000.00		\$ 1,678,421.79
Sudzal	\$ 2,361,919.07				\$620,000.00	\$299,999.53	
Suma	\$ 3,283,910.81						
Tahdziú	\$ 131,903.60			\$1,144,633.80	\$400,000.00		
Tahmek	\$ 1,497,332.86	\$138,997.76			\$640,000.00		
Teabo	\$ 366,211.92				\$640,000.00		\$ 1,242,863.15
Tecoh	\$ 2,671,443.92	\$1,019,731.99	\$4,547.20		\$800,000.00		\$ 2,682,239.43
Tekal de Venegas	\$ 24,137.28	\$4,326,418.47			\$640,000.00		\$ 3,228,233.78
Tekantó	\$ 5,528,699.49	\$3,817,941.88			\$640,000.00	\$1,492,502.40	\$ 631,806.38
Tekax	\$ 8,560,659.50	\$126,831.05	\$10,901.25	\$14,487,869.31	\$2,030,000.00	\$995,999.20	\$ 7,183,918.75
Tekit	\$ 3,013,688.83	\$3,979,880.37				\$3,993,743.68	
Tekom	\$ 61,686.48						\$ 450,000.00
Telchac Pueblo	\$ 2,133,694.62				\$640,000.00	\$1,899,309.17	
Telchac Puerto	\$ 35,436.62						\$ 5,435,015.03
Temax	\$ 1,673,175.06						
Temozón	\$ 3,107,181.79		\$109,015.64	\$8,549,629.41	\$1,600,000.00		
Tepakán	\$ -				\$640,000.00		\$ 2,313,426.96
Tetiz	\$ 752,357.55	\$3,830,689.14			\$320,000.00	\$3,946,520.70	
Teya	\$ 62,732.63			\$2,339,415.82	\$640,000.00		\$ 4,325,877.29
Ticul	\$ 14,499,006.00		\$270,013.56	\$1,083,383.90	\$640,000.00	\$49,739,972.23	\$ 11,379,044.91
Timucuy	\$ 2,539,940.11				\$560,000.00		
Tinum	\$ 3,280,104.79		\$61,376.38				\$ 864,542.55
Tixcacalcupul	\$ 6,648,694.49	\$3,149,797.26		\$3,883,873.42	\$960,000.00		\$ 410,904.26
Tixkokob	\$ 2,489,584.46						
Tixmehuac	\$ 1,187,976.95						\$ 315,903.19
Tixpéhual	\$ 1,941,130.47					\$997,893.04	
Tizimín	\$ 10,845,294.68		\$6,870,097.43		\$3,200,000.00	\$6,537,150.43	\$ 10,839,233.34
Tunkás	\$ 104,589.66		\$7,917.75		\$800,000.00		\$ 328,723.40
Tzucacab	\$ 1,236,813.87						\$ 8,829,142.05
Uayma	\$ 1,582,754.34			\$871,856.00	\$640,000.00		\$ 657,446.81
Ucú	\$ 353,761.78			\$1,086,722.17			\$ 3,957,292.89

	EDUCACIÓN	IVEY - VIVIENDA	SALUD	JAPAY	SEDER	INCCOPY	INCAV
MUNICIPIO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO	MONTO CONTRATADO
Umán	\$ 6,313,590.30		\$312,401.20	\$5,307,238.63	\$210,000.00		\$ 10,711,409.07
Valladolid	\$ 45,332,977.57		\$20,846,816.17		\$1,600,000.00	\$335,983.77	\$ 7,289,409.54
Xocchel	\$ 783,995.81	\$3,957,203.93			\$640,000.00	\$2,752,418.32	\$ 60,158.17
Yaxcabá	\$ 3,057,425.72	\$126,547.68	\$194,922.82	\$20,130,642.80			\$ 246,542.55
Yaxkukul	\$ 1,466,423.00	\$1,776,600.00	\$19,829.04			\$2,639,808.34	
Yobaín	\$ 1,849,355.40		\$5,521.60	\$2,700,272.53	\$640,000.00		\$ 131,489.37
Varios	\$ 24,754,693.30						
TOTALES	\$712,206,984.70	\$115,188,494.98	\$102,231,970.47	\$207,073,478.29	\$60,400,000.00	\$2,024,509,124.20	\$ 485,113,307.33

104. Bajun kilómetroos ti' noj beej beeta'abij yéetel bajun xu'pij ichil méek'tankaajil

Ichil le nu'ukbensajil ti' Bienestar Yucatán, ichil u p'éelel ti' kilómetroos ti' noj beej beeta'abi', ku ts'a'abal ojeeltbile' ichil u ja'abil 2025 áantajil 5.169 km yéetel xuupij \$ 15,148,980.710, ichil u méek'tankaajilo'ob ti' Chemax yéetel Temozón.

105. Bajun m2 ti' beej cho'oik ichil u méek'ta kaajil yéetel bajux xuupij

Ichil ti' le nu'ukbensajil ti' Binestar Yucatán, bajun metros cuadrados beeta'abi' ti' cho'oik beej ichil u méek'tankaajil: Cantamayec beeta'ab 400 m2 yéetel xuupi' \$149,775, Kinchil ti' 1,212 m2 yéetel xuupi' \$139,919 yéetel tu ts'o'ok ichil u méek'tankaajil ti' Jo' xuupi' 100,293 m2 yéetel xuupi' \$36,843,584 pesos.

106. Ba'ax meyajil beeta'abi' yo'olal ts'a'abal áantajilo'ob ti' uk'be'en ja' yéetel u ma'alobkiinsal ichil péetlu'umil.

Yo'olal u ma'alob meyajil uti'al le uk'be'en ja' yéetel u ma'alobkiinsa'al jejeláas meyajil ichil u péetlu'umil, le u kúuchil Japay tu beetaj 5 Sistemas uti'al u chuupuj uk'be'en ja' ichil u méek'tankaajil ti' Jo'; u ma'alobkunsal 67 sistemas uti'al u chuupuj ja' ichil 30 méek'tankaajilo'ob ti' péetlu'umil; beeta'abi' 4 ampliaciones ti' red ti' uk'be'en ja' ichil u méek'tankaajil ti' Jo' yéetel Tekax; beeta'ab 501 jejeláas meyajil ichil u méek'tankaajilo'ob Tekax, Halachó, Izamal, Yaxcabá, Sacalum yéetel Umán; u ma'alobkiinsa'al 8 Plantas ti' bix je'el u kanáantaj le ja'o' ichil u méek'tankaajil ti' Jo' yéetel áreas conurbadas yéetel beeta'abi' 1 diagnóstico, 1 xook ti' alternativas yéetel 1 proyecto ejecutivos ti' ma'alobkunsal yéetel u je'el beeta'ab plantas ti' bix je'el u kanáantaj le ja'o' ti' Flamboyanes yéetel ichil tu'ux ku biin ja'o' ichil u méek'tankaajil ti' Progreso.

107. Ba'ax meyajil beeta'ab uti'al u yaantal jump'éeel ma'alob meyajil uti'al saneamiento yéetel uti'al u ka'a k'a'abetkuunsa'al ja' ichil Péetlu'umil

Uti'al u yaantal jump'éeel ma'alob meyajil ti' le saneamiento yéetel uti'al u ka' meyalta' le ja'ob ichil u Péetlu'umil, Ichil u wiinalilo'ob ku ts'a'abal ojéeltbile' beeta'abij meyajilo'ob uti'al u mu'uk'ankuunsa'al le u kúuchilo'ob ti' bix je'el u kanáantaj le ja'o yéetel u yo'olal meyajil uti'al u ma'alobkiinsa'al.

Ichil u meyajil beeta'al uti'al u yaantal jump'éeel ma'alob meyaj ti' le saneamiento, Japay tu beeta' 501 sanitarios ichil u méek'tankaajilo'ob ti' Tekax, Halachó, Izamal, Yaxcabá, Sacalum yéetel Umán; Beeta' u ma'alobkiinsa'al 8 kúuchilo'ob ti' bix je'el u kanáantaj le ja'o ichil u méek'tankaajil ti' Jo' yéetel zonas conurbadas, Beyxan, beeta'abi' 1 diagnóstico, 1 xook ti' alternativas yéetel 1 proyecto ejecutivos ti' ma'alobkunsal yéetel u je'el beeta'ab plantas ti' bix je'el u kanáantaj le ja'o ti' Flamboyanes, beyxan ti' nu'ukulil ti' alcantarillado sanitario ichil u méek'tankaajil Progreso, ts'a'abi'u baases uti'al u je'el beeta'al yéetel u ka'ameyajta'alo'obo' ti' le ja'o.

Beeta'abi' jejeláas meyajilo'ob ichil estrategias uti'al u kanáantaj ichil ti' Sistemas Kársticos ti' le Péetlu'umil ti' Yucatán, iniciativa ku kaxtik u ye'eso'ob yéetel u kaláanta'alle ts'ono'oto'ob yéetel u kaláanta'al le ja'o ichil u péetlu'umil. Le meyajilaj ku kaxtik u ye'esik u táakpajalilo'ob ti' le méek'tankaajilo'ob yaano'ob u paach le ts'ono'oto'obo'.

Ichil lela' yéetel ichil kaabal ti' jejeláas meyajilo'ob beeta'ab 21 diagnósticos ichil yo'olal le ba'axo'ob ku uti'al u yila'al ma' u k'askúunta'al le ts'ono'oto'ob saneados.

108. Baax meyajil beeta'abi' yo'olal uti'al u kanáanil, u kanáanta'al, conservación yéetel u je'el beeta'al le ecosistemas naturales ti' le péetlu'umilo'

Ichil u meyajil jala'achil beeta'abi' jejeláas meyajilo'ob uti'al u kanáantal yéetel u jeel beeta'al ti' le ecosistemas naturales ti' le péetlu'umil, ichil u muuk' ti' le ecosistemas forestales yéetel kársticos.

Ichil u nu'ukulil ti' jeel beeta'al yéetel u kaláanta'al ichil forestal yéetel ts'a'abal ti' jejeláas meyajilo'ob ti' jeelsiijil yaaxil, ku kaxtik u yaantik u na'akal le cobertura forestal ichil tu106 méek'tankaajilo'ob ti' péetlu'umil uti'al u ts'a'abal jejeláas meyajil ti' servicios ambientales ku ts'iiko'ob junkúulul che'ob weyilo'obe' ku múuk'ankunsik u biodiversidad ti' le péetlu'umil yéetel ku kaxtik u ye'esik u ma'alob meyajil ti' recursos naturales páak'al 534,466 junkúulul che'ob weyilo'obe', le beetik beeta'ab reforestación ti' 1,712.17 hectáreas ichil 50 méek'tankaajilo'ob, beyxan, beeta'abi' óoxp'éeel Sesiones ti' Consejo Forestal ti' u Péetlu'umil ti' Yucatán uti'al u mu'uk'ankunsa'al u kúuchil ti' coordinación interinstitucional ichil materia forestal.

Beytúuno', ichil ti' nu'ukbensajil u Ya'axil Yucatán beeta'abi' 220,000 junkúulul che'ob weyilo'obe', yo'olal lelo' áantajil ti' 58 máako'ob ichil méek'tankaajilo'ob Dzilam de Bravo, Mocochá,

Ticul, Tixcacalcupul yéetel Yobaín, beeyo'ob 69% ko'olelo'ob beey tun ku múuk'ankunsal u producción ti' che'ob weyilo'obe' yéetel u ma'alobkiinsa'al u ecosistemas.

Ichil u ámbito ti' u kaláanta'al le sistemas kársticos beeta'abi' u Estrategia ti' kaláanta'al ti' Sistemas Kársticos ti' u Péetlu'umil ti' Yucatán, ku kaxtik sanear u wíinkil ja' uti'al u kaláanta'al le ecosistemas acúaticos ti' le péetelu'umil; beeta'abi' u saneamiento ti' 21 ts'ono'oto'ob, tu'ux lu'usabi' 2,483 kilogramos ti' xéexet'aj chich ba'alob ku puulul tumen kaaj, yéetel u táakpajalilo'ob 600 voluntarios. Beyxan, beeta'abi' 55 jejeláas meyajilo'ob uti'al u kaláanta'al u wíikilil kársticos, ichil lelo'ob yaanchaji' meyajil ti' caracterización yéetel saneamiento. Le meyajila', 40 uti'al ti' ts'ono'oto'ob, cuevas yéetel grutas, tu ts'íibtaj u estructura física yéetel ecosistemas ichil prospecciones ti' k'áax.

Tu ts'ooke', múuch' meyajil ichil ti' jejeláas péetelu'umilo'ob ti' Campeche yéetel Quintana Roo, beeta'abi' yéetel ts'a'abi' u k'ajo'olbi' ti' Estrategia Rerional Peninsular, ku kaxtik ye'esik u identificación yéetel ma'alob meyajil ti' forestales yéetel climáticas ichil óoxp'éel péetlu'umilo'ob, tuulch'intaj u ma'alob meyajil ti' forestal sustentable ti' le región yéetel u mu'uk'ankunsa'al le tuukulilo'ob ichil u intercambio ti' tsoolts'iib ti' forestal ichil u ámbito local hasta la región.

Uti'al u kaláanta'al u equilibrio ti' le ecosistemas ti' Péetelu'umil meyajta'ab uti'al u kaláanta'al especies prioritarias lelo'ob áak ti' ja'ob, áak ti' lu'um, ch'íich'o'ob yéetel mamíferos (Báalam).

Uti'al u kaláanta'al le áak ti' ja'ob ichil Yucatán beeta'abi' jejeláas meyajilo'ob ti' monitoreo ichil ti' óoxp'éel kúuchil campamento ti' administrados ichil ti' SDS ku tsiik: 604 k'u' uti'al u kaláanta'al le áak ti' ja'ob Carey (Eretmochelys imbricata), beey tun 597 bix u meyalta'al "in situ" yéetel 7 tuuxtaj ichil uláak' corral, beeta'ab 67,533 u ye'el le áak yéetel u Jáalk'taj 49,988 mejnilo'ob. Ichile meyajila' táakpajalilo'ob 25 máako'ob, Jo'otúul técnicos ti' k'aax, óoxtúul guarda parques yéetel 17 kajnáalilo'ob acreditados uti'al u kaláanta'al tu'ux yaan le áako'ob. Beeta'abi' 382 xíimbal uti'al u íiliko'ob yéetel u kaláantiko'ob, beey tun 7,540 kilometros ti' meyajilo'ob ichil ti'; tuux yaa u k'u'k, k'eexi' (wa k'a'abet), análisis residual wa uti'al u yiliko'ob yéetel u kaláantiko'ob. Beeta'abi' 12 jejeláas meyajil ti' sensibilización ambiental yéetel impacto social ku chuukik 150 máako'ob, yéetel Chan xch'úupal yéetel champaal ti' preschool yéetel primaria, xoknáalilo'ob, ka'ansajilo'ob yéetel ku ts'aaiko'ob u áantajilo'ob ti' le méek'tankaajilo'ob ichil u péetelu'umil yo'olal u ts'aabal k'ajoltbile u kaláanta'al le áak ti' ja'ob. Áantaj 47 reportes ti' táakpajalilo'ob u k'aamik ichil u t'aano'ob ti' u línea telefónica "Tortuguin", ichil uti'al varamientos, meyajil ti' eclosiones, avistamiento ti' jejeláas nojoch áako'ob anidantes, avistamiento ti' u k'u'k ichil ti' playas yéetel k'aatabi' le k'aat chi'. Ichil u meyajilo'ob ti' u kúuchil coordinación yéetel le Comité uti'al u kananta'al yéeteñ u kaláanta'al le áako'ob ti' ja'ob ichil ti' Péetelu'umil ti' Yucatán (COCTOMY), ichil ti' tu laakal le péetlu'umil tu kaláanta'al 2,849 nidadas ti' áak Carey (184,962 mejnilo'ob jáalk'abta'ab "in situ"), 3,053 nidadas ti' áak sak (183,180 mejnilo'ob jáalk'ataab "in situ") yéetel ju'ump'éel nidada ti' le áak Caguama (70 mejnilo'ob jáalk'abta'ab "in situ").

Beeta'abi' 3 tsikbalilo'ob ichil le kajna'alilo'ob ti' costeras ti' ma'alob meyajil ti' áayiim ichil jejejlas puntos estratégicos ti' le costa (Puerto Progreso, Chabihau yéetel Sisal). Beeta'abi' áantajil yéetel ts'a'abi' ti' uláak' kúuchil le ayiim ti' pantano (Crocodylus moreletti) ichil u reserva ti' péetlu'umil Ciénegas yéetel Manglares ti' le costa xaman ti' Yucatán.

Ichil u kaláanta'al ti' le áako'ob ti' lu'umilo'ob beeta'abi' u traslocación ti' 90 ejemplares ti' le áako'ob ti' dulceacuícola yéetel ti' lu'umilo'ob (20 áako'ob ti' Guadalupe wa jicoteas, Trachemys venusta yéetel 70 áako'ob mojinás, Rhinoclemmys areolata)weyilo'obe' ti' péetlu'umil ti' Yucatán, ichil u kúuchil Reserva Parque Estatal Lagunas ti' Yalajau.

Ichil ti' UMA Reserva Estatal le Palmar, yéetel ichil ti' le Reserva Ciénegas yéetel Manglares ti' le costa xaman ti' Yucatán, beeta'abi' ju'ump'éel ma'alob meyajil ti' seis especies ti' ch'íich' ti' ja'ob ti' interés cinegético. Ju'ump'éel ma'alob meyaj uti'al u aprovechamiento sostenible yéetel racional, uti'al u kuuxtal ti' silvestre ichil uti'al u ts'oon ba'alcheo'ob, yéetel le kúuchil ti' Secretaría ti' Medio Ambiente yéetel Recursos Naturales (SEMARNAT) le ku aliko'ob ba'ax especie yéetel p'éelel ti' ejemplares, uti'al u meyalta'ichil ja'abilo'ob, le ku íiliko'ob u nu'ukulilo'ob uti'al ts'a'ik tsool t'aan, uti'al u yiiliko'ob ba'ax yaanul beeta'al, uti'al u kanáantal yéetel u je'el beeta'al ti' le ecosistema natural yéetel u beetel ichil u wináalil ti' Abril. Ichil ti' u monitoreo ku íilal u cambios ichil ti' u población ti' ch'íich', le ku beetik jejeláas meyajilo'ob ti' u ma'alobtaj le manglares uti'al u ma'alobtaj u man le ja'ob, ku paak'a'al tuumben manglares yéetel u táakpajalilo'ob kajna'alilo'ob uti'al u ya'abkunsaj u capacidad ti' resistir, adaptarse, recuperarse yéetel u vulenravilidad ti' u sajakkunsal ti' deforestación, contaminación yéetel cambio climático. Beyxan ichil le meyajilo'ob beeta'abi' jejeláas meyaj ti' inspección yéetel u kanan paakat ichil u wináalilo'ob ti' u época hábil (Octubre-Abril), uti'al u kaláanta'al le Jts'onnáalo'ob uti'al u beetiko'ob ba'ax ku yaalik le a'alma t'ano'ob yéetel regulaciones ambientales ti' le especie autorizadas uti'al u beeta'al ma'alob meyaj je'elbix unajile'.

U ts'ook, ku ts'a'abal u kúuchil Estrategias ti' Restauración Comunitaria ichil ti' Humedales Costeras, ke k'aaxtik u kaláantik ti' le manglares fomentando uti'al u táakpajalilo'ob kajna'alilo'ob, uti'al ti' múul meyajil uti'al u ka'akuxkiinta'al le ecosistema marinos. Le mayajila' ku kaxtik u túulch'intik le turismo, u ts'a'ik, u káalantik ti' le chak iik yéetel recuperar le conectividad ichil ti' lagunas yéetel Ciénegas ichil ti' u púustik ti' canales yéetel reforestación yéetel especies weyilo'obe'.

109. Ba'ax meyajil beeta'abi' uti'al u ts'a'abal k'ajóoltbil le desarrollo urbano yéetel u múul meyajil ti' metropolitana ichil Péetlu'umil

Ku kaxtik u ts'a'abal k'ajoltbile' metrópolis yéetel regiones sostenibles, ordenadas yéetel kaja'anilo'ob ti' Yucatán ku kaxtik u yéensik le impacto ambiental ichil ti' urbanización, beyxan u léench'intik meyajilo'ob ti' alto impacto social uti'al u ma'alobkinsal u kuxtal ti' le kajna'alilo'ob kaja'ano'ob ti' le lu'umila', beeta'abi' 22 xook urbano (ichil ti' lelo'ob 15 diagnóstico técnicos uti'al ti' u delimitación ti' Zona Metropolitana ti' Jo') yéetel ti' 40 mu'uch ti' u táakpajalilo'ob

institucional yéetel meyajil ti' intergubernamental, yéetel u múuch meyajilo'ob ti' jejeláas meyajil ti' gobernanza uti'al ti' Zona Metropolitana ti' Jo', u ju'um ti' le ordemanamiento territorial yéetel u tuukulil ti' meyajil urbana ti' territorio péetlu'umil, yéetel u tuukulil ti' "Nu'ukbensajil ti' u naajilo'ob uti'al ti' u kuxtal" ti' u ja'alachi u lu'umil México yéetel ti' u "Centro ti' u kaansaj yéetel kaláanta'al Paal" ti' u kúuchil Instituto Mexicano ti' Seguro Social.

Ichil u ma'alob meyajil beeta'ab ku jóok'ol u ts'íibtal ti' nuupt'aan ti' Coordinación Metropolitana, joron ts'íibtal yéetel ti' u kúuchil Secretaría ti' Desarrollo Agrario, Territorial yéetel Urbano (SEDATU) yéetel le méek'tankaajilo'ob ti'ano'ob ichil u Zona Metropolitana ti' Jo', ichil ti' lelo'ob tu beeta'abo'ob u bases Jurídicas wa Institucionales uti'al u beeta'al ti' corto plazo le kúuchilo'ob, nu'ukulilo'ob yéetel mecanismos ti' u k'aatal metropolitana orientada ti' u mu'uk'a'ankunsa'al le ordenamiento territorial yéetel u desarrollo urbano ti' le región, ku kaxtik túulch'intik jejeláas meyajilo'ob uti'al u ts'aabal k'ajóoltbile'le prosperidad compartida yéetel ti' u ma'alob kuxtal ti' le kajnáalilo'ob.

Beyxan, ti' 11 ti' diciembre ti' 2025 jóok'sa'abi' ichil ti' Diario Oficial ti' Jala'achil ti' péetlu'umila', le Nuupt'aan ti' Marco ti' Coordinación ti' le Zona Metropolitana ti' Jo' (ZMM), yéetel 12 ti' diciembre ti' 2025 tu ya'aajilo'ob ma'alob tuláakalo'ob, ti' le Congreso ti' péetlu'umil ti' u Declaratoria ti' Mencionada ZMM, yo'olal lelo' u ma'alob meyajil ichil kaajil metropolitana ichil ti' u marco jurídico correspondiente.

110. Ba'ax meyajil beeta'abi' uti'al u túulch'inta'al u desarrollo ti' energías limpias yéetel u yaantal u Jeel ichil Yucatán

Ichil u wiinalilo'ob ku ts'aabal ojeeltbile', u kúuchil ti' Agencia ti' Energia ti' Yucatán yaam jump'éel kúuchil tu'ux ku táan óolta'al yéetel seguimiento ti' proyectos uti'al u ts'aabal continuidad ti' le proyectos ts'ook u ílal tuumben tuux ku ts'aabal inversión ichil energías limpias yéetel u yantal u jeel. Uti'al lelo'ob le jejejas meyajilo'ob ti' atención yéetel ku biino'ob yéetel le ti', beeta'abi' 70 mu'uch ti' meyajil ichil ti' kúuchil empresas, jala'achil yéetel actores clave, uti'al u mu'uk'a'ankunsal u matriz energía ti' le péetlu'umil, ya'abkunta'al le capacidad ti' instalada yéetel u yaantal certidumbre uti'al u ts'aabal le proyectos ti' largo plazo.

Yo'olal le meyajilo'ob ts'a'abi' yéetel ts'a'ab seguimiento ti' u cartera estratégica ti' 40 proyectos ti' energía renovable, ichil jejeláas meyajilo'ob, uti'al ti' lelo'ob xuupi' 4, 529 millones ti' dólares yéetel u capacidad ti' 4,036.9 MW, ichil ti' Yucatán bey tun ku ts'aabal ti' le péetlu'umil ti' le u nojochtal ichil ti' generación limpia ti' nivel nacional.

Bey túun, ichil u wiinalilo'ob ts'a'abi' proyectos ku jets'ik le liderazgo regional ti' le péetlu'umil ichil energías revobables, ichil lelo'ob ku jóok'ol ti' u kúuchil Parque Eólico Tizimín II, yéetel u capacidad ti' 75 MW, beyxan ti' u kúuchil Paeque Eólico Dzilam II, yéetel u capacidad ti' 120 MW, múuch meyajil ti' proyectos tuux xuupi' 281.1 millones ti' dólares.

Beyxan, éesabi' le Clúster Fotovoltaico tuulch'inta'al ti' Vive Energía yéetel Riverstone Holdings, ku ts'aaik 73 MW ichil u capacidad instalada yéetel lelo'ob xu'upi' 60 millones ti' dólares, beeta'al jejeláas meyajil ti' generación eléctrica yo'olal ti' u aprovechamiento ti' alto potencial ti' k'iin ti' le péetlu'umil.

Ichil u marco ti' múuch meyajil ti' le jala'achil ti' México, le kúuchil Agencia ti' Energía ti' Yucatán beeta'abi' gestiones ti' le Secretaria ti' Energía (SENER) utial u yooksal le le ma'alob meyajilo'ob técnico, social yéetel territorial ichil u ma'alob meyajil ti' planeación energética federal yéetel mu'uk'a'ankulsa'aj u vialidad ti' consolidación, ts'iita'abi' ichil ti' SENER túumben meyajilo'ob ti' alta probabilidad ti' consolidación ichil u ja'abil ti' 2030, lelo'ob xuupi' 1,145 millones ti' dólares yéetel u capacidad ti' 934 MW, yo'olal lelo'ob beeta'al,ju'umpéel ma'alob meyajil ti' energética nacional.

Ichil le meyajilo'ob, beeta'abi' gestión yéetel acompañamiento técnico aktáan ti' u kúuchil ti' kaajilo'ob, estatales yéetel federales estratégicas yo'olal u beeta'al meyajil ichil ti' administrativas ichil ti' desarrollo ti' meyajilo'ob. Ichil ti', tuulch'inta'al le coordinación yéetel le Registro Agrario Nacional (RAM) uti'al u ts'aabal áantajilo'b ichil ti' jejeas baalo'ob. Derechos de vía yéetel regularización ti' aspectos agrarios; ichil ti' u kúuchil Secretaria ti' Desarrollo Sustentable (SDS) utial u ts'aabal ma'alob meyajil uti'al u kaláanta'al le u proceso ti' evaluación ambiental yéetel baax k'aabe ti'ob; yéetel ti' le u kúuchil Instituto Nacional ti' Antropología wa Historia (INAH) uti'al ti' consideraciones yéetel jejeláas meyajilo'ob uti'al u kaláanta'al le patrimoni arqueológico yéetel miaatsil ichil ti' zonas ti' influencia ti' le meyajilo'oba'.

Beyxan, tu múuk'ankunsaj le mu'uch' meyaj ti' u kúuchil instituto yéete ti' Comisión Nacional ti' Energía (CNE) utial u beeta'al yéetel u kaaxtal proyectos k'aabet uti'al ti' le péetlu'umil ichi ti' energía renovables. Beyxan complementaria, le péetlu'umil ti' Yucatán táakpajal ichil ti' payalt'aano'ob uti'al atención maax k'aabetio'ob ti' solicitudes ti' permisos ti' generación eléctrica wa interconexión ichil ti' Sistemas Eléctrico Nacional, ichil lelo'ob ku ts'aabal ti' 670 MW tuumben capacidad eólica uti'al ti' región. Ichil lelo'ob, le kúuchil ti' empresa GENUX táakpajal ti' 300 MWm le ku yilik ti' le interés ti' setor privado ichil ti' ts'aaik t'aakin ichil proyectos ti' generación limpia ichil ti' kaajil.

ku ya'alalo'ob ichi ti' Yucatán ku meyalta'aj jo'op'éel parques ti' generación ti' energías renovables (óoxp'éel eólicos yéetel ka'ap'éel solares), ju'ump'éel ma'alob meyajilti' ti' 301 MV. Ichil ti' u ruta ti' consolidación ti' proyectos yéetel u previsión ti' okol ichil ti' operación reportada, ku a'alal ti' 2030 ke ts'aabal 1,752 MW adicionales, yo'olal u capacidad ts'abik transitaría ichil ti' 2,053 MW, yo'olal lelo'ob ku ts'iik u ya'abkunaj ti' 582.1 % ichil u capacidad bejla'e'. Le tuux ku biin ti' le ja'abaj ku yila'al ichil ti' le tabla:

Año	Hito de capacidad	MW adicionados	Capacidad acumulada estimada (MW)	Incremento acumulado vs 2025	Porcentaje del incremento acumulado
2025	5 parques operativos	0	301	0	0%
2026	Clúster fotovoltaico	73	374	+73	24.3%
2027	Parque Eólico Tizimín II	75	449	+148	49.2%
2028	Parque Eólico Dzilam II	120	569	+268	89.0%
2029	Convocatoria prioritarios	670	1,239	+938	311.6%
2030	SENER: 9 proyectos	814	2,053	+1,752	582.1%

Le ku ya'alik ka'achi' ku ts'a'abal ti' estimación ti' trayectoria, ichil yo'olal ma' u duplicidad ichil instrumentos / proyectos (payalt'aano'ob yéetel u ts'iibtal ichil ti' SENER), yo'olal ichil ti' inclusión ku ya'alik ti' Dzilam II (120 MW) ichil ti' bolomp'éeel ti' proyectos (934 MW), yo'olal lelo'ob ti' 2030 ku tuukultaj chéen u remanente ti' 814 MW.

U na'akal le capacidad renovable ku cha'ik u yila'al, tu yo'olal energía equivalente, jun xoot significativa tu yo'olal u k'abeejtal le electricao tu'ux kajakbaj máak ti' péetlu'um, ku yaantik u ma'alobtal tu'ux ku k'úuchul, ku yila'al ma'alob u k'úuchul yéetel u ma'alob kuxtak tu najil yucatecos.

Le meyajo'ob ts'o'ok u ya'alalo' ku yaantik le eje central ichil lela' u jala'achil péetlu'um, ichil u kúuchilil ti' energía ti' Yucatan, ku ma'alobkinsiko'ob le energías limpias yéetel renovables, ichil u ma'alobkinsiko'ob ya'ab meyajo'ob, u yilo'ob ichil le mola'ayilo'ob federales yéetel péetlu'umilo'ob, yéetel u láakintiko'ob le máaxo'ob ku ts'áik u taakino'ob, ku yilal u beetiko'ob jumpéel ma'alob meyaj, jumpéel jach ma'alob meyaj yéetel u ma'alobkinsik kuxtal uti'al u k'eexpajal energética ti' Yucatán.

111. Ba'ax meyajo'ob ts'o'ok u beeta'al ti' múul meyaj táanxelnojlumil ichil materia ambiental

Ichil le meyaja', táakpajnaj ti' 4 meyajo'ob internacionales, ichil le ku jóok'ol táanil le Tech4Nature Summit 2025, lela' tu káajsaj Huawei u yila'al ma' u xuulsal especies prioritarias, yéetel le 11° tsikbal Regional tu yo'olal Finanzas uti'al le Biodiversidad ti' America Latina yéetel le Caribe, lela' ila'al u beeta'al tumen Finanzas uti'al Biodiversidad ti' u nu'ukbesaj Naciones Unidas uti'al

u jóok'ol táanil (PNUD). Le táajpajala' tu cha'a' u yokol experiencias, túumben enfoques yéetel ma'alob practicas internacionales ti' le políticas ambientales ti' péetlu'um.

Beyxan, k'a'am 2 kambensaj internacionales estratégicas: jump'éele' ti' descarbonizacion ti' sector Kiss buuts', ts'áab tumen Fundacion uti'al le Internacionalización ti' le Administracion Publicas, yéetel uláak' ti' gestión integral ti' ja', ichil ti' seminario Internacional ti' u chúumukil tu'ux ku xak'altal chuk kay ti' ja' ch'u'ujuk ti' le Academia China ti' Ciencias Acuaticas, beeta'ab ti' Wuxi, China, ku ma'alobkinsa'al u capacidades técnicas ti' máako'ob ku meyajo'ob ti' péetlu'um.

Tu yo'olal le ba'ax ts'o'ok u kaxta'al tu yo'olal le múul meyajo' yéetel le Coalicion Under2 yéetel Future Fund, ts'áab jump'éele áantaj ti' 23 mil 304 dolares uti'al u mu'uk'ankinsal le u meyaj kajnaalilo'ob "U najil ja' uti'al ko'olelo'ob – U yotoch ja' le ko'olelo'obo", uti'al u ma'alobkinsal u yokol ja', jach ku k'úuchul te' kajnaalilo'ob yaano'ob weya', yéetel lela' ku yaantal ka'ap'éele mejen kaaj ti' yáax ka'ap'éele méek'tankaj tu nojoli' péetlu'um.

Ichil lela', ts'a'ab xan tsool técnica te' tsool nojkaaj Voluntario ti' túumben Agenda Urbana aktáan ti' ONU-Habitat, ku jóok'ol táanil le ba'ax ku ts'a'ik Yucatan ti' materia ti' migración ti' u túuxt, lela' ku jóok'sik táanil le péetlu'uma' ti' le meyajo'ob internacionales ti' u yila'al u beeta'al yéetel u p'siil u jóok'ol táanil.

Joromts'iibtal jump'éele MDE yéetel IUCN uti'al u diseñartal yéetel u implementartal múuch' ti' nu'ukbesaj yéetel ba'alob yaan u yil yéetel kaláant le biodiversidad, u jeel beeta'al ti' ecosistemas, u yila'al u ma'alobtal le recursos naturales yéetel le acción climática, beyxan u mu'uk'ankinsal le capacidades, u múul péeksikuba'ob técnica yéetel financiera internacional tu'ux u múul táakpajal ti' iniciativas beey le nu'ukbesaj integrado ti' Biomas Criticos Forestales ti' Mesoamerica.

112. Ba'ax meyaj ts'o'ok u beeta'al tu yo'olal áreas naturales kaláanta'an

Le Areas Naturales ku kaláanta'al (ANP) jach k'a'abeet u kaláanta'al le biodiversidad, u kaláanta'al le servicios ambientales yéetel u beeta'al ma'alob kuxtal. U importancia ti' yaan te u kaláanta'al le ecosistemas representativos, especies ta'aytak u saatal yéetel u kaláanta'al recursos ti' ja'ob, yéetel u mayaj beey kúuchil uti'al xaak'al científica, uti'al cha'an, miatsil yéetel identidad nacional. Le ku yala'al tecnicaso', ju'un ku p'siik u xiimbal técnicas yéetel impacto ti' jump'éele nu'ukbesaj propuesto uti'al jump'éele área natural kaláanta'an. Le opinionesa' ku ts'a'abal tumen autoridades yaan u yil yéetel le baala' uti'al u ya'al waa le nu'ukbesaja' ambientalmente je'el u páajtale' yéetel yaan ti' le ba'ax unaj u yaanta' ti' uti'al u kaláant yéetel u meyajt le ANP. Jump'éele meyan beeta'an tu yo'olal le ANPs, jach ku yilik le 44 jejeláas opiniones técnicas ala'an uti'al jejeláas nu'ukbesaj je'el u páajtal u impactar te Reservas tu yo'olal lela' p'iis u viabilidad ambiental. Yaan jay p'éele nu'ukbesaj kaxta'ab te áreas naturales kaláanta'an te' jáal k'áak'náab. Beyxan te ANPs beeta'an te u kúuchil continental ti' péetlu'um. Le iniciativasa' beeta'ab ichil

le lineamientos jets'a'an ti' jump'éel nu'ukbesaj uti'al u meyajtal le ANPs, beyxan, ti' le ba'ax ku kaxantal, metas yéetel meyajo'ob beeta'an uti'al le áreas ti' zonificación (zona nucleo yéetel zona ti' amortiguamiento), beeta'an uti'al jach Reserva; le loba' ku bin alineadas ti' promoción ti' le ba'al ma'alob practicas turísticas, miatsil yéetel u meyajta'al ma'alob le recursos naturales uti'al u ye'emsal impactos tu yo'olal ecosistema. Ichil le meyajo'ob beeta'ano' tu yo'olal áreas naturales kaláanta'an, ts'áab tsíikbalo'ob yéetel báaxalo'ob ti' educación ambiental uti'al 170 xoknáalo'ob ti' primaria ja'atskab Amado Nervo ti' tu Festival ti' Aves – U cha'anil chi'iich'o'ob tu kaajil Sisal, Hunucmá.

Ichil u k'iinil u meyaj le jala'acha', beeta'ab gestión yéetel administración ti' nueve áreas naturales kaláanta'an uti'al u kaláanta'al, ma' u saatal yéetel jeel beetbil ti' ecosistemas yéetel kúuchil prioritarios, yéetel jump'éel superficie tuláakal ti' 564, 826.57 ha ichil lela' 539, 327.71 ha uti'al superficie lu'um yéetel 25, 498.87 utial franja marina.

Ti' tu nueve ANP yaan ti'ob nu'ukbesaj uti'al ma' u saatal yéetel kaláantik le especies prioritarias o'ox le balam (Pantera onca) yéetel áakil ja', o'ox áak Carey (Eretmochelys imbricata), sak áak (Chelonia mydas) yéetel áak caguama (Caretta caretta).

Jump'éel múul meyaj yéetel uláak' mola'ayilo'ob ku beeta'al le monitoreo ti' le kajnaalilo'ob ti' balam, ichil ti' cámaras uti'al u chukul ti' óoxp'éel petenes ti' le Reserva ti' Dzilam, tu'ux ila'ab 17 balam.

Beyxan ku beeta'al monitoreos ti' Quiropteros te petenes ti' Dzilam Bravo, tu'ux ila'ab 13 especies ti' quirópteros, ti' jump'éel múul meyaj yéetel UADY.

Ts'o'ok u ts'atáantal reportes uti'al u rescatartal waa u yila'al tu'ux u ts'a'abalo'ob le ejemplares ti' áayim yéetel fauna silvestre, te ANP costeras.

Táan u meyajtal te región utial u túumbenkunsa'al le nu'ukbesaj uti'al u meyajta'al le Reserva Estatal Dzilam, yéetel Reserva Estatal Geohidrol'ogica Anilina ti' ts'ono'ot.

Ts'o'ok u beeta'al much'táambal yéetel méek'tankajo'ob ku integrarko'ob le Reserva Estatal Dzilam, Cienegas yéetel Manglares ti' jaal k'a'anab xaman, le Palmar, uit'al u mu'uk'ankinsal le meyajo'ob ti' inspección yéetel kaláant, beyxan tu yo'olal u séeba'ankinsa'al le implementación ti' le un'ukbesaj uti'al u yila'al ma' u sa'atal yéetel u jeel beeta'ab ti' humedales.

Múul meyaj yéetel uláak' instancias te Reserva Estatal Dzilam beeta'ab u yáax ki'imak óol te balam Chacmool, uti'al u ts'áaj óojeltbil le conocimiento científico yéetel ba'anten jach k'abeet u yilal ma' u saatal le especie bandera.

Ts'o'ok u ts'a'abal tsikbal tu najil xook ti' bachilleres, tu méek'tankajilo'ob ku integrarko'ob le reservaso' ti' Yalahau, Geohidrologica Anilina ti' ts'ono'ot, Cienegas yéetel Manglares te' tu jaal

k'a'anab xaman yéetel Dzilam, uti'al u ts'áaj óojeltbil tsool técnica yéetel científica, tu yo'olal le estudios ts'o'ok u beeta'alo' tumen jejeláas xak'alo'ob, beey INIFAP, UNAM yéetel UADY.

Yéetel múuch' kajnáalilo'ob te' mejen kaajo'ob ti' le reservas te tu jáal k'áak'náab, ts'o'ok u beeta'al gestiones uti'al le implementación te 2026 ti' le jeel beeta'al le manglares yéete humedales ts'o'ok u beeta'al loob ti' tumen le actividades antropogénicas yéetel cambio climático.

Uti'al u biisa'al jump'éel administración jach ma'alob ti' le ANP, ts'o'ok u beeta'al le integración ti' indicadores ti' kajnáalilo'ob, ambientales yéetel económicos. Te indicadores ti' ku desglosartal le ba'ax ku kaxáantiko'ob te planes ti' manejo te nueve ANP péetlu'um yéetel meyajo'ob ts'o'ok u beeta'al uti'al u cumplir, tuláakal lela' uti'al u facilitarta le seguimiento, u ma'alobkinsal maantats' yéetel le implementación ti' mecanismo uti'al jump'éel ma'alob gestión, yéetel aprovechamiento sostenible ti' le recursos naturales

U ts'o'oke', e'esa'ab nu'ukbesaj ti' Financiamiento maantats' (PFP) Herencia Maya, yéetel le iniciativa ku kaxtal garantizar recursos yéetel jump'éel estructura ti' gobernanza jach ma'alob uti'al u kaláanta'al áreas naturales kaláanta'an te péetlu'uma'.

113. Jayp'éel sanciones ts'o'ok u beetik le noj mola'ayil ti' desarrollo sustentable tu yo'olal le violaciones te' a'almajt'aano' ts'o'ok u beeta'al ti' jejeláas méek'tankaaj ti' Yucatan. Jeets'el te' zonas naturales kaláanta'ano'

Tu yo'olal u ts'atáanta'al le tsool k'áatano' le yaan u yil yéetel ejercicio ti' facultades ti' inspección yéetel kaláant ambiental ti' le noj mola'ayil ti' Desarrollo Sustentable (SDS), ku ts'a'abal óojeltbil lela':

Tu yo'olal u asegurartal le ba'ax áan u kaxáanta'alo' beeta'ab le almajt'aano' ti' u kaláanta'al le Medio Ambienteo ti' Péetlu'um ti' Yucatan yéetel te reglamentos ku jóok'ol te'ela', la SDS maantats' ku beetik jump'éel monitoreo te actividades susceptibles u beet loob te impactos mina'an mix ba'al u yil yéetel ecológico tu lu'um péetlu'um, ku yok'ol le beeta'ab ti' jejeláas méek'tankaj mey lu'ume'. Tu yo'olal le resultados te procedimientos administrativos ti' inspección yéetel kaláant ts'áaba'an uti'al ma' u yúuchul, ma'alobkins yéetel sancionar ba'al ma' táan u bin ichil le normatividad ambiental yaan bejlae', ts'o'ok u ts'a'abal cuarenta y nueve (49) sanciones administrativas.

Le sanciona ku taal u yila'al jejeláas irregularidades ti' materia ti' impacto ambiental, meyajta'al integral ti' ta' miis yéetel u aproveharta le recursos naturales, yéetel ku kaxáantik ma' chen imposición ti' consecuencias jurídicas, beyxan u yila'al u ma'alobkintal le loob ts'o'ok u beeta'al te ambienteo yéetel u tseela'al le practicas ku ts'áik en riesgo le u ma'alobtal le bak'pachil natural ti' Péetlu'um.

Beyxan, jach k'abeet a'alik, ti' ba'al adicional te sanciones administrativas ts'o'ok u ya'alal, le noj mola'aya' ts'o'ok u ya'alik jejeláas medidas uti'al u kaláanta'al yéetel jach unaj u beeta'al. Tu yo'olal u naturaleza jurídica, le medidasa' mina'an sanciones ti', chen ba'alob uti'al u yila'al ma' u yúuchul ichil ejercicios ti' le facultad ti' u jan kaláanta'al le medio ambienteo yéetel u interés kajnaalilo'ob, leyli validoe tak uti'al e'esak ti' yaan ichil le normatividades ambiental yaan tak bejlae'.

114. Jayp'éel yéetel máakalmáak autorizaciones ts'o'ok u túuxtik le ejecutivo ichil le noj mola'ayil ti' Desarrollo sustentable yéetel ts'o'ok u ts'a'abal ojéeltbil te' Diario Oficial?

Tu yo'olal le ba'ax jets'a'an te' noj mola'ayila' ti' materia ti' p'iis, autorización yéetel control ti' nu'ukbesaj je'el u páajtal u beetik impactos ambientales, yéetel ku kaxáantik u garantizar jump'éel ma'alob kuxtal yéetel u kaláanta'al le medio ambiente, le noj mola'aya' ti' Desarrollo sustentable ku ts'áik resoluciones administrativas tu yo'olal impacto ambiental tu yo'olal nu'ukbesaj, meyajo'ob waa actividades, ma' u chuki', lelo'oba' yaan u p'iisilo'ob.

Le procedimientoa' ku yilik u jok'sal te Diario Oficial te péetlu'uma' u kóom tsoolil le nu'ukbesaja', meyaj waa actividad, te términos yaan te articula 36, óoxp'éel párrafo, te a'almajt'aan ti' u kaláanta'al medio ambiente te péetlu'uma' ti' Yucatan, beyxan te artículos 68 ti' 72 ti' reglamento. Beyxan u jóok'sal le tsool ku beetik jump'éel etapa inicial ti' procedimiento ti' p'iis ti' impacto ambiental yéetel ma' tu yokol, tu jun xan, u tuuxtal jump'éel resolución wa autorización administrativa, tuláakal u téen ku yúuchul ka'a ts'o'okok le análisis técnico, jurídico yéetel ambiental integral te nu'ukbesaj yaan u p'iisil.

Beyxan, ku ye'esa'al tuláakal le estudios ku beeta'al uti'al p'isik aktáan te' noj mola'ayila' ku jo'osal te Diario Oficial ti' Péetlu'um ka'a túumbenkinsak le supuestos legales establecido te ordenamientos ts'o'ok u ya'ala'alo'.

Te' contextoa', ichil u k'iinil ja'ab 2025, u jala'achil ti' péetlu'um, tu yo'olal u noj aola'ayil ti' Desarrollo Sustentable, tu yoksaj tuláakal doscientas óoxp'éel (203) resoluciones ti' materia ti' impacto ambiental. Ti' lelo'oba', ochenta yéetel ka'ap'éel (82) uti'al tsool uti'al ma' u yúuchul, noventa yéetel jump'éel (91) tu'ux ku yila'al ma' jach u beetik loob te' ambienteo, doce (12) ti' estudios ti' riesgo yéetel dieciocho (18) ti' resoluciones ti' Extencion, ichil leloba' regular ta'ab yéetel ts'áab seguimiento ti' nu'ukbesajo'ob yéetel actividades yéetel potencial impacto ambiental tu lu'umil u péetlu'um Yucatán.

115. Máakalmáak u politicaid' ti' gestión ti' u ta' miiis ti' le zona metropolitana yéetel ti' le regiones yaan ichil péetlu'um

Le política ti' gestión ti' u ta' miiis ti' le zona metropolitana yéetel ti' le regiones ichil ti' péetlu'um ku ye'esal bix unaj u meyajtal le u ta' le miiiso', ku jóok'ol táanil u aprovechartal, ku yéemel le loob ku beetik ti' tooj óolal kajnaalilo'ob yéetel ambiente, múul meyaj yéetel jejeláas méek'tankajo'ob yéetel u ts'a'abal le u ta' le miiis tu'ux unaj u ts'a'abalo', jach u yila'l te regiones

tu'ux jach yaan le u chumukil le u ta' le miiiso' ku puulul tumen le pheetlu'umo' yéetel tu'ux yaan jach u ya'abil kajnaalilo'ob.

Te' zona metropolitana, le política'a' ku meyajta'al yéetel múul meyaj yéetel Sistema Intermunicipal ti' Gestion ti' u ta' miiis Solidos ti le Zona Metropolitana ti' jo', ichil jump'éeel meyaj jala'ach yéetel jejeláas méek'tankajo'ob ku cha'ik u keetil le practicas yéetel criterios uti'al u yila'al tu'ux unaj u puulul u ta' le miiiso' solidos urbanos, beyxan u jatsal le u ta' le miiiso' yaan u tojolo'. Ichil le meyajaj' ku yila'al u jaatsal le u ta' le miiiso' tu méek'tankajilo'ob Progreso, Kanasín, Umán, Tixpéhual, Conkal, Ucú yéetel jo'.

Ichil le k'iinilo'ob ts'o'ok u ya'ala'alo', gestionarta'ab le disposición final ti' 511,076.7 toneladas ti' u ta' miiis sólidos urbanos (RSU). U Sistema Intermunicipal uti'al le Gestion ti' ta' miiis Solidos "SIGER- Zona ti' jo'", yéetel múul meyaj yéetel noj mola'ayil ti' Desarrollo ti' Sustentable (SDS), tu meyajtaj 76,203.39 toneladas ti' RSU ku taalo'ob tu méek'tankajilo'ob ti' Progreso, Kanasin, Uman, Tixpéhual, Conkal yéetel Ucú, ka'alikil u jaatso' jets'a'ab tumen u méek'tankajil jo'. Tu yo'olal le u ta' le miiis especial (RME), páajchaj u aprovechartal 31.36 toneladas.

Beey junjaats ti' u mu'uk'ankinsa'al le meyajaj' yéetel ambiental ti' le política, beeta'ab 174 supervisiones técnicas uti'al u yila'al u beeta'al jump'éeel ma'alob meyaj tu yo'olal u yila'al u ts'a'abal le u ta' le miiis tu'ux unaj u ts'a'abalo'. Beyxan, capacitarta'ab 480 máako'ob, ichil máako'ob ku meyajajo'ob ti' méek'tankajo'ob, kansajo'ob yéetel máax reprecentartik empresas, te u meyajtal le ta' miiiso' ti' RSU yéetel RME, yéetel ma'alobkinsal u tuukul 345 máako'ob tu yo'olal bix u jaatsal, bix u jeel meyajaj yéetel u suut le taak'ino'.

U ts'o'oke', le política metropolitana tu mu'uk'ankinsubaj yéetel u yokol u méek'tankajil Conkal tu'ux yaan le jejeláas méek'tankajo'ob, tu nojochkinsaj tu'ux ku k'uchul ti' 6 wa 7 méek'tankaaj, ku mu'uk'a'ankinsik le múul meyajaj, jach ma'alob yéetel sostenible ti' le u ta' le miiiso' ti' le regiono'.

Uti'al le yaan ichil le petlu'uma', u visioni' ti' política ti' u yila'al bix u meyajta'al u ta' miiis ku ts'aaik yáax kúuchilil u keetilil le ba'ax óojeltan tu yo'olal lela', ku ts'a'abal u muuk' le kaambalo' ti' le máaxo'ob ku meyajajo'ob te méek'tankajo' yéetel ku jests'ik tu yo'olal jump'éeel diagnostico te áreas ti' oportunidad ti' méek'tankaj. Ichil le meyajaj' ku ya'ala'al jejeláas acciones tak campañas tu'ux ku mo'olol beey electrónicos, llantas waa aceites vegetales, actividades ti' educación ambiental, ma'alob meyaj te tu kúuchilo'ob disposición final, ichil uláak'o'ob, ku yáanto'ob kajnaalilo'ob.

Ti' 2025, beey jump'éeel jaats te política, ts'áab 92 asesorias yéetel kaambensaj ti' méek'tankajo'ob tu yo'olal bix unaj u meyajtiko'ob le u ta' le miiis solidos, yéetel tu beetaj jump'éeel supervisión te tu'ux ku puulul u ta' le miiiso'. Beyxan, beeta'ab 32 meyajajo'ob ti' u chobol, tu'ux mo'ol 33 toneladas u ta' le miiis tu jaal k'a'anab, manglares yéetel ti' beejo'ob,

tu'ux táakpajnaj 7,753 voluntarios. Tu yo'olal múul meyaj, mo'ol 33.05 toneladas u ta' le míso' valorizables ichil 11 campañas beeta'ab uti'al u moolol te Chicxulub Pueblo, Conkal, Kanasín, Merida yéetel Yaxkukul. Yéetel le meyajoba jóok' táanil "Llantatlon" ti' Kanasín, tu'ux mo'ol 2,500 llantas.

Jujump'it u ya'abtal, ichil u meyaj le jala'acha' ts'o'ok u ts'a'abal 93 asesorias yéetel kaambensajo'ob, beeta'ab 4 supervisiones ti' kúuchilo'ob tu'ux ku pu'ul ta' mís yéetel beeta'ab 23 meyajob ti' concientización, tu'ux mo'ol 34.89 toneladas u ta' mís tu'ux táakpajnaj 8,206 voluntarios, lela' ku mu'uk'ankinsik jump'éel política péetlu'um tuláakalo'on yaan ba'al k il tu yo'olal u bin ma'alob ti to'on, u yila'al ma' u k'askinsal yóok'ol kaab yéetel u yila'al bix u meyajal u ta' mís tu' lu'umil péetlu'um.

Le noj mola'ayil beey entidad reguladora, yaan ti' tramites ku ya'alik ba'ax unaj u beet le máax beetik ya'ab u ta' mís te péetlu'uma u beet jump'éel ba'al uti'al u cumplir criterios yéetel ba'ax ku k'áatal técnicos utial u meyajtal le u ta' le míso' uti'al u ma'alob meyajtal le u ta' le míso' uti'al cada ta' mís ku beeta'al.

Ichil le meyaj, ichil u k'iinil u meyaj le jala'acha' p'i'is 264 estudios ti' gestión bix unaj u meyajtal le u ta' le mís especial, lela' tu cha'aj tsool yéetel ma'alobkinsal le ba'alo'ob yaan u yil yéetel bix u beeta'al yéetel bix u meyajtal. Tu yo'olal lelo', je'ets' 213 estudios ti' bix u jook'ol le u ta' le míso' ti' manejo especial yéetel 51 estudios ti' máaxo'ob ku ts'áik le servicio ti' u ta' le míso', mu'ukankinsik jump'éel política péetlu'um yaan u yil yéetel criterios técnicos, ku beetik normativo yéetel ku k'úuchul tak zona metropolitana beey te regiones ichil le péetlu'uma'.

116. Ba'ax etapa yanil le u a'almajt'aanil Péetlu'um ti' ja'

11 ti noviembre ti' 2025 ts'áaj óojeltbil, te Diario Oficial ti' le Federacion, le decreto tu yo'olal ku expedirta'al u a'almaj t'aanil General ti' ja', ku formar, adicionan yéetel derogar jejeláas ba'ax ku ya'alik a'almaj t'aan ti' ja' Nacionales, lela' ku jets'ik bix unaj u meyajtal, áantajo'ob yéetel modalidades uti'al u yokol, meyajtal keetelil yéetel sustentable ti' ja'; u interdependencia yéetel uláak' páajtalilo'ob máak; u t'ooxol u meyajob yéetel ku jets'ik casos ti' concurrencia ichil Federacion, entidades federativas yéetel méek'tankaj.

Ichil le tuukula', tak bejla'e' táan u beeta'al le meyajoba' ti' análisis jurídico uti'al u beeta'al nu'ukbesaj ti' iniciativas uti'al u expedir u a'almaj t'aanil péetlu'um ti' ja', lela' yéetel u atribuciones ku ts'a'abal ti' tumen a'almaj t'aanil general ku ts'áik ti' péetlu'umo' federativas, beyxan utial u yil u beeta'al le obligación normativa ti' amortizar le disposiciones jurídicas péetlu'umo'ob, ti' u k'iinil ma' u máan ti' ciento ochenta k'iinilo'ob naturales, jets'a'an ti' artículo ka'ap'éel transitorio ti' le decreto ts'o'ok u ya'alal ti' expedición.

117. Yaan wáaj jump'éeel plan uti'al Parque Científico yéetel Tecnológico tu Péetlu'umil Yucatán. Ti' jump'éeel ja'ab ti' meyaj ma' a'ala'ak mixba'al tu yo'olal le kúuchil tu'ux ts'o'ok u xu'upul miles ti' millones ti' pesos.

Le mola'ayila' jump'éeel pilar estratégico ichil plan péetlu'um ti' Desarrollo “Maayáaj ka'asíijil” náach ti' u meyaj, le parqueo táan u máansik jump'éeel proceso tu'ux táan u jeel kuxtal integral ku kaxáantik u democratizar le ba'ax óojelta'ano' yéetel u ts'áaj le ciencia ti' servicio ti' kajnáalilo'ob.

U meyaj ti' PCTY ku fundamentar ti' jump'éeel táakpajal k'atab ichil ejes rectores ti' PED. Le meyajoba' jach ti' yaan te Directriz 4: “Economía yéetel u bin múul ma'alob yéetel u jeel meyat k'áax”, tu yo'olal incentivo uti'al u ma'alobtal Parque. K táakpajal te Directriz 2: u bin ma'alob ti' kajnáalilo'ob uti'al u tooj óolal ti' tuláakal máak”, ichil le vertientes “Táankelemo'ob u muuk' le k'eexo” yéetel “tooj óolal uti'al jump'éeel ma'alob kuxtal”. K táakpajal jach te Directriz 3: “kaansaj Humanista” yéetel miatsil yéetel identidad”. U ts'o'okole', le Parqueo ku meyaj yéetel Directriz 6: Justicia, Kalant kajnáalilo'ob yéetel miatsil ti' jets' óol” te vertiente ti' “justicia violenta”, yéetel le Directriz 7: “kaaj maya. Moots yéetel Razón de Ser”.

Ka jkáaj u meyaj le jala'acha', beta'ab jump'éeel xak'al uti'al u yila'al bix yaani' tu'ux ila'ab tan u toop le instalaciones tumen mina'an mantenimiento preventivo ichil u meyaj le jala'ach jóok'o'. Ichil le ba'ax ku yúuchula', jach séeb beeta'ab jump'éeel plan ti' mantenimiento correctivo lela' ts'o'ok u cha'ik u rescatatal máana ti' 5,000 metros cuadrados ti' infraestructura yéetel 8 hectareas ti' áreas ya'ax, ku ma'alobkinsik u meyaj le kúuchilo'ob ti' u 80% waa k ilik yéetel le gestión ts'o'ok u máano'. Le rescatea ku asegurartik le kajnáalilo'ob científico' yéetel le máax ku bino'ob xíimbaltiko' u yaantal ti'ob ma'alob instalaciones.

Tu yo'olal le impacto te' kajnáalilo'ob, le PCTY ts'o'ok u p'atik jump'éeel kúuchil mina'an máaki' uti'al u biskubaj yéetel u baak'pachil. Ichil le nu'ukbesaj ti' tooj óolal integral tu kaajil Sierra Papacal, ts'o'ok u ts'áatantal medica ti' 800 máako'ob yéetel ts'o'ok u ts'a'abal talleres tu yo'olal u yila'al ma' u yaantal k'ojanil crónicas yéetel tooj óolal reproductiva, tu'ux tu yáantaj cientos ti' máako'ob ku meyajo'ob, táankelemo'ob yéetel kajnáalilo'ob te zonao'. Beyxan, ts'o'ok u impulsartal jornadas ti' tooj óolal uti'al u yila'al waa mina'an cancer ti' im yéetel nu'ukbesaj ti' sensibilización tu yo'olal keetelil ti' genero.

U jets'el kajnáalilo'ob ti' le ciencia uláak' eje k meyaj te gestiona'. nu'ukbesaj beey “beet tuláakale” ts'o'ok u naats'ik le tecnología ti' chan xchu'upalal yéetel ti' chan xi'ipalal te sectores vulnerables, ka'alikil le iniciativa “t'aan te PCTY ts'o'ok u yilik u ts'áaj óojeltbil le conocimiento científico ichil medios digitales yéetel televisivos, chukpaxtik máana ti' 125 mil máako'ob. Beyxan, tu yo'olal u honrartal k mootse'ex, le nu'ukbesaj “Maayáaj ka'asíijil” ku meyaj tu yo'olal ma' u saatal le ba'ax k ka'ansanto'on tumen k nolo'ob, je'el bix meyaj yéetel xunáan kaab yéetel u meyajtal solar maya, tela' ku múuch'ik identidad miaatsil yéetel u bin ma'alobil ti' kajnáalilo'ob.

U ts'ooke' , le PCTY ku túukultal uti'al 2026 beey jump'éel entidad líder ti' le u máansik tecnología yéetel vinculación empresarial. Dios bo'otik ti' múul meyaj estratégicas yéetel cámaras empresariales yéetel noj mola'ayilo'ob federales beey INAH yéetel SECIHTI, táan k pa'atik u yaantal túumben empresas ti' base tecnológica ku mu'uk'ankin le Parque beey u muuk' ti' u múul bin ma'alob ti' tuláakal Yucatán.

Le jach núukt'aan tu yo'olal le k'áat chi', le núuk t'aano ma' chen yaan jump'éel plan, beyxan ku ma'alobkinsal le PCTY beey jump'éel identidad ku meyaj u murosile' ku k'at máansik uti'al u k'úuchul te kaajo', ku máansik ba'al u yóojel, tecnología yéetel ciencia uti'al u ma'alobtal kuxtal ti' Yucataán.

118. Le ku ya'ala'al ba'al k'aas p'ata'an, le Va y Ven, tu yo'olal le xaka'al tu túuxtaj beetbilo' le ATY, ku ya'alik le ba'ax tukáakal k ojéeltmo', 8 ti' 10 máako'ob ki'imak u yóolo'ob wa satisfechos yéetel le servicio. Tu yo'olal lela', ba'ax meyajil táan u beetik le jala'achil u péetlu'umil Yucatán uti'al u yil u beet le ATY uti'al meyajnak yéetel ka'anal estándares ti' calidad, u meyajt u rutas, meyajt le CETRAM yéetel ka u p'at taak'in

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

119. Banuka'aj u súutukil programado uti'al u yila'al le u kúuchil transferencia u yaantal máako'ob te' locales tu'ux ku yúuchul koonol uti'al u páajtal u p'atik táakin. Jump'éel ja'ab te' jala'acha' ma' táan u yila'al avances lela' ku ko'ojkinsik u tojol uti'al u kanáanta'al tu yáanal u k'ab jala'achil.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

120. Banuka'aj u súutukil uti'al u je'ets'el yéetel le Agencia ti' kiisbuuts' le Kiss buuts'o'ob ti' le Va y Ven ka u beeto'ob ba'ax jets'a'an yéetel u ma'alobil. Le yáaxo, tu yo'olal úuchik u ka'a' jeel beeta'ab u meyaj le kiisbuuts'o'ob úuchbeno'ob yéetel chatarras u ka'atéen máano'ob ichil nojkaaj.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

121. Ku bisa'al H. Congreso u tuukulil meyaj ejecutivo ti' le Segundo Anillo Periférico, tak planoilo'ob memoria técnica'ob, presupuesto'ob, calendario u beeta'al yéetel tu'ux u taal u taak'inil.

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

122. Túuxta'ab u tuukuli meyaj ejecutivo yo'olal u túumbenkúunsa'al le Puerto de Altura, ba'axo'ob ku kaxáanta'al yéetel le meyaja', u k'iinilo'ob u meyaj, bajux ju tukulta'al u xu'upul yéetel ba'ax mola'ayilo'ob ku meyajtik

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

123. Tu yo'olal u ma'anal u páajtalil u máan u tuukulil meyaj carretera'ob, ka a'ala'ak máaxo'ob ti' física, morales yéetel ejido'ob ma'an u derecho'ob, ka a'ala'ak u máax k'amej, bajux bo'ota'abij yéetel jayp'éel metro cuadrado ma'anij,

Je'el bix jets'a'anil ichil artikuulo 28 ti' u Noj A'almajt'aanil u Péetlu'umil Yucatáne', tu'ux ku ya'ala'al "le k'áatchi'obo', je'elbix xan u núukajilo'obe', chéen leti' le yaan ichil le ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ojéeltbil ichil Administración Pública jets'a'an ichil u Tsolmeyaj le jala'achilo'", le k'áatchi'a' ma' yaan ichil u tsolmeyaj Jala'achili'.

124. Jayp'éel cámara yaan ti' le péetlu'umila'. Jayp'éel ti'ob ku meyaj 100%, jayp'éel ma' paatali' wa ma' táan u meyaj? Yéetel ba'ax méek'táankaajilo'ob mina'an.

Ichil u péetlu'umil Yucatán yaan bejla'e' 6,775 cámaras ti' videovigilancia, tuláakal yaano'ob te Centro ti' Comando, Control, Comunicaciono'ob, Cómputo, Coordinación yéetel Inteligencia (C5i). le camara'oba' ti' yaano'ob ti' le red tecnológica ti' cobertura péetlu'umil, tukulta'an uti'al ma' u yúuchul loobil, u ts'aajta'anil emergencias yéetel u yáantaj ti' le u meyajilo'ob xaak'al yéetel operación policial.

Tu yo'olal le videovigilancia, u 12.8 % ti' le 6,775 cámara'ob ts'aba'an ti' l epéetlu'umila' táan u xak'alta'al técnico bejla' k'iine, le je'ela' yéetel u tuukulil u ts'aabal k'aj óoltbil ba'ax meyajilo'ob wa ku k'e'exel equipo'ob, je'el bix unaj. Le ba'al je'ela' ku núukik ti' le esquema permanente'ob ti' gestión yéetel u xaak'alil le infraestructura, ba'axo'ob ku ts'aajik u páajtalil tu yorail ba'axo'ob k'abéet uti'al u meyajta'al.

Tu yo'olal tu'ux ku náakal le jolu'umila', le sistema ti' videovigilancia ku meyaj yéetel u tuukulil enfoque estratégico yéetel dinámico tu'ux ku yoksik variables en riesgo, kajak yo'olal u

ba'alilo'ob u kanáanta'al máak yéetel u yuuchul ba'al, ma' táan u paajtal u ya'ala'al tu táan kaaj ba'axo'ob ku beetbil ti' le kaajo'ob wa ti' le méek'táankaajo'ob tu'ux mina'an camara'ob, uti'la beyo' ma' u beeta'al ma' u meyaj uts le sistema. Ba'axe', jach nojba'al u ye'esa'al u redil péetlu'umil ku chúukpajal yéetel uláak' ba'alo'ob uti'al kanan, xíimbal kanan, ts'atáanil emergencia yéetel despliegue operativo, ba'ax ku ts'áajik u páajtalil u manteneta'al u yaantal le institucional yéetel capacidad ti' núuk ti' le 106 u méek'táankaajilo'ob le péetlu'umila'.

125. Le ka ts'o'ok u meyajta'al k'aas úuchik u kóojol chakik'al Miltone' tumen ma' a'alab tu súutukil ti' le kajnáalo'ob yéetel; beeyxane' tu'us le ixjala'achil le nojlu'uma' tu'ux a'alab mixba'al úuch ti' mixmáak ke tumen ma' beyi', ba'ax uláak' ba'alo'ob beeta'ab uti'al u yustkiinta'al, ma' u kiiimil máak yéetel uti'al le talamilo'ob ku taal táanilo'

Tu k'iinil 26 t'i septiembre tu ja'abil 2024, káaj u yila'al yéetel u ts'abal u boletinil informativo tumen ma' xaan u yantal zona ti' baja presión tu Golfoil México, lekéen ts'o'okoke' k'eex bey Depresión Tropical 14 yéetel ka ts'o'oke' Chak ik'al Milton.

Ti' le k'iino'oba' ts'a'ab 50 boletino'ob yéetel tsolnu'uko'ob, jatsa'ano'bo beya':

- 7 boletín uti'al xaak'al tu xóot'il baja presión.
- 24 boletín tu yo'olal chak ik'al tropical yo'olal Chak ik'al Milton.
- 7 boletín intermedio ti'cha'ajo'ol
- 1 boletín tu yo'olal cháak.
- 1 boletín tu yo'olal oleaje yéetel u taal cháak.
- 10 u ya'ala'ajil le Sistema ti' Alerta Temprana uti'al Chak ik'al Tropicales (SIAT-CT).

Yéetel keetile', le 106 Múul Meyaj Méek'táankaajo'ob ti' Protección Civil le ba'al je'ela'. Le ka jmáan le chak ik'al Milton tu jaaja'ilo'ob u Péetlu'umil Yucatán, ma' chiikpaj wa yaan máax yaan kiimi', le ba'alo'bo je'ela' ts'aab ojéeltbil ti' le máako'ob yaan lu'umil u Jala'chil Péetlu'um.

Yo'olal úuchik u bin u k'eexel le sistema chak ik'al, le SIAT-CTo' tu péeksaj le ch'oj sajbe'entsil uti'al 69 méek'táankaajo'ob le Péetlu'umila' tu k'iinil 5 ti' octubre las 9:00 oora'ob, p'aat mats' táan u ya'ala'al ba'axo'bo tpaan u máan k'iin je'el bix jets'a'anil tumen le Sistema Nacional ti' Protección Civil. Tu yo'olal u muuk' péetlu'umile' ts'aab ojéeltbil sajbeentsil tu súutukil yéetel mantats' ti' le kajnáalo'ob bix anik le péeltu'umila'.

U ts'o'okole' u Jala'achil Yucatane', u yojel buka'aj u noj ba'alil Protección Civil uti'al u kanáanta'al kaaj, tu beetaj le Programa Especial ti' Protección Civil uti'al le Temporada ti' Cháak yéetel Chak ik'alo'ob 2025, ba'ax ku beetik u yáax yéetel le ba'axo'ob ku k'aata'al nojlu'umil uti'al u mu'uch'ul yo'olal talamilo'ob jets'a'an ti' le Coordinación Nacional ti' Protección Civil, le ka ila'ab le ba'ala' ti' le maano'obo' ma' tu beetik le ba'ax ku k'aata'al ti' le normao'. Le ju'uno'oba' ti' yaan uti'al u xak'alta'al tumen kaaj ti' le sitio' web Coordinación Estatal ti' Protección Civil.

126. Yucatane' u péetlu'umil tu'ux ku sen úuchul pech' óol ti' le nojlu'umila', ba'ax u tuukul U jala'achil Yucatán uti'al u k'e'exel le ba'ala'.

Le administración Publica Estatal, yéetel u kúuchil Centro para Prevenir y Eliminar la Discriminación, ts'o'ok u beetik óoxp'éel tuukulil meyaj uti'al u yéensa'al le pech óolal ti' le péetlu'umila'. Ts'o'ok u beeta'al meyajob uti'al kaansa'al, xooko'ob jach beeta'an uti'al yéetel tsikbal tu yo'olal u páajtalil constitucional tu yo'olal ma' u yúuchul pech óolal; u páajtalil le múuchkaajil máako'ob yéetel jumpéel diplomado uti'al u kaansa'al ma'alob ba'ax tso'ok u beeta'al ka'atéen, u tuukulile' u ts'áajik u páajtalil uti'al u meyajob jala'ach uti'al u páajtal u ts'aajiko'on jump'éel ma'alob ts'aajtaanil yéetel je'el bix u k'áatik le Derechos Humanos uti'al le múuch'o'ob tu'ux jach k'a'ana'ano'.

Le ka'ap'éel tuukul meyajá yaan ba'ax u yil yéetel u múul meyaj yéetel u much'ikubaaj le jaatsilo'ob meya yaan u tuukulil u xak'altik le legislación yéetel reglmetacion yaan ku beetik u beeykusa'al le paajtalilo' uti'al u k'e'exel, noja'ankuusa'al yéetel u 'aatal ma'alobil yeetel le legislativa tu'ux ka u ts'aaj u páajtalil u k'e'exel le pech' óolalo'ob na'apul wa ma' na'apul.

U yóoxp'éel tuukulil meyajá ku t'aan yo'olal k'aam, láak'intaj, xaak'al yéetel u tuukulil u meyajta'al le ba'alo'ob yo'olal pech' óolal yaano', ku ts'aabal u jaajil u yúuchul le ba'ax ku k'áata'al yo'olal le máao'ob ku ts'aajik tak pool wa ya'alik le pech' óolalo'ob u yuuchul ti'o'.

Le óoxp'éel tuukulil meyajá tso'ok u bin u ya'abtal u ts'aajtaan beeta'ab tumen CEPREDEY; tu'ux ku ya'abkpuunsik u meyajilo'ob u keetil láali' le k'iino'ob ti' ulaak' administracionilo'ob.

127. Ba'ax tuukulil meyajob táan u beeta'al uti'al u yaantal jets' óolal ti' le Péetlu'umila'. Yucatane' jmaán bey yáax péetlu'umil upiit ba'alo'ob ku yúuchul talamilo'ob ti' yaan óoxkúuchil, yaanal Chiapas (160.5) yéetel Tlaxcala (150.3).

U tuukulil meyaj seguridad publica yucatán ku jeets'al ti' enfoque orientado uti'al u kanáanta'al u jets' óolal kaaj yéetel le coordinación interinstitucional, u mu'uk'ankuunsa'al u capacidad operativa'ob yéetel u meyaj intensivo le tecnologíao'. Ichil le meyajob asab jach ku chíikpajal ti' yano'ob ti' meyajob operación permanente ti' le C5i, u mu'uk'ankúunsa'al le sistema estatal ti' videovigilancia, u ts'aataanta'al tu súutukil yéetel le xookilo'ob ti' emergencia'ob, u profesionaliacionil policial, beeyxan u coordinación uti'al beeta'al jets' óolal ichil óoxjaats jala'ach.

Tu yo'olal le ba'axo'ob ku ya'ala'al tu yo'ola bix anik le loobilo'obo', jach nojba'al k a'alik ma' tu ya'ala'al tu'ux u taal mix le corte temporal ti' le dato'oba', yo'olal u bix ku na'atbile' k'abéet jach yéetel ya'ab tuukul.

Ba'axe', yéetel ba'axo'ob le información oficial yaan te' Reporte ti' le Incidencia Delictiva ti' Fuero Común ti' le Secretariado Ejecutivo ti' le Sistema Nacional ti' Seguridad Pública, yéetel corte tak 30 ti' noviembre tu ja'abil 2025, Yucatáne' páat ichil l epéetlu'umilo'ob kabal u yúuchul

loobilo'ob ti' tuláakla noajlyu'umil, jach yo'olal loobilo'ob de alto impacto. Le ba'axo'ob tso'ok u mu'uch'ula' ti' u k'iinil enero tak noviembre ku ye'esiko'ob le péetlu'umila' yaan ti' u chiikulil u yéemel jeets'el tu yo'olal bix u bin ku chiikpajal ti' uláak' péetlu'umilo'ob le nojlu'umila'.

Le ba'alo'ob jóok'a' ku jetsiko'ob bey Yucatán láayli' páatal ti' ma'alob ba'alo'ob yo'olal jets' óolal ma'alobtak, ba'ax ts'aajik u muuk' u kaabaltal le talimilo'ob yéetel u yila'al tu beel tu'ux ku yúuchul le loobilo', meyajta'an, yéetel múul meyajta'an ichil mola'ayilo'ob ti' le péetlu'umila'.

Tu yo'olal le ba'al je'ela' u tuukulil meyajob ts'a'abe' ma' chpeen uti'al u kaxanta'al u páatal ichil ma'alob ba'alobi', tak u táanilkunsikubáaj uti'al ma' u yuuchul talamilo'ob, u mu'uk'ankuunsa'al, u ma'alobkuunsa'al bix u naj u meyaj le mola'ayilo'ob yéetel u jeets'el u bin u yúuchul meyaj le tuukulil meyaj tu'ux ku táanilkusa'al le láak'tsilo'ob yucateco'ob.

128. Ba'ax u tuukulil meyaj Mesa de Paz Yucatán yéetel ba'ax ts'o'ok u beeta'al.

U tuukulil u meyaj Mesa de la Paz Yucatané' u mu'uk'ankuunsa'al junxóot' mantats' uti'al u múul meyaj mola'ayilo'ob yéetel jala'acho'ob ti' le óoxjaats jala'ach uti'al u beeta'al, xak'alta'al yéetel u yila'al bix u bin u meyaj le ba'axo'ob tukulta'an uti'al ma' u yúuchul loobil, ts'aatáan loobilo'ob yéetel u mu'uka'nkuunsa'al u jets' óol le péetlu'umila'. Le bix u bin yuuchul tuukul meyaj ku ts'aajik u páajtalil u tsoolol jeejeláas bix le meyaj, u múulbeeta'al bix unaj u yúuchul meyaj yéetel u páajtal u mu'uch'ul núukilo'ob uti'al talamilo'ob je'el u péeksik u jets' óol kajnáale'.

Yéetel le bix u yúuchul múuch'meyaja' ts'o'ok u jéets'el yéetel u beeta'al 314 xooko'ob interinstitucional, tu'ux jóok' 95 mokt'aano'ob, u ya'abile' ts'o'ok u beetik yéetel u yalabo' táan u nib u beeta'al. Beyo', le meyajoba', tso'ok utsaajik u páajtalil bix unaj u yúuchul múul meyaj mantats' ichil u jeejeláasil le óoxp'éel jaatsil jala'ach, beyo' ku jets'el u bin u yúuchul meyaj yéetel u k'eexel ba'axo'ob unaj u beeta'al uti'al jets' óol, ma' u yantal chi'ichnakil ku yáant jets' óolal, jets' óolal kaaj yéetel láak'tislo'ob yucateco'ob.

129. Ba'axmeyajilo'obts'o'oku beeta'alyo'olaluxaak'alilba'alilo'obtalamillepeetlu'umila'

Tu yo'olal le xaak'ailo'ob le talamilo'ob Yucatan, tso'ok u mu'uk'ankuunsa'al suuk le ba'axo'ob u yojel Policía Estatal ti' Investigación (PEI) bey u chuun u meyajil uti'al u ts'aajtaanta'al, xak'alta'al, yéetel u saasilkuunta'al le ba'axo'ob beetik le loobilo'. Le meyaj ts'o'ok u tojtáanta'al uti'al u mu'uch'ul técnico le ba'alo'b yaano', u yantal u bejilo'ob xaak'al mu'uk'a'an yéetel u meyaj herramientas tecnología ku ts'aajik u páajtalil u meyaj séeba'an yéetel yaan u chiikulil.

Ichil u k'iinilo'ob le Yáax Informe ti' Jala'acha', beeta'an, beeta'ab 56,906 carpeta ti' xaak'al tu yo'olal jeejeláas jeejeláas loobil, tu'ux 48,196, le je'ela' u 85 %, ts'o'ok máansa'al ti' le Fiscalía General ti' Estado (FGE), ku mu'uk'ankuunsik le bix u yúuchul le meyaj uti'al u beeta'al justicia.

Le meyaj ku ye'esik u mu'uk'anil bix u meyaj xaak'al bey u chuun le sistema ti' seguridad publica, tu'ux le tecnico', ku ts'aajik u páajtalil yéetel u múul meyaj mola'ayilo'ob ku ts'aajik

u páajtalil u bin u sáasilkunta'al ba'ax talamilo'ob ts'o'ok u yúuchul yéetel ku mu'uk'ankuunsik le sistema ti' justicia jach ku meyaj ma'alob, uts yéetel tukulta'an uti'al u ts'aaj u yich meyaj ti' kaaj.

130. Ba'ax meyajilo'ob ts'o'ok u beeta'al uti'al u profesionalizarta'al u policiail Yucatán

Le profesionalizacion pilicia yucatané' tso'ok u yila'al bey jump'éel meyaj maantats' ku yúuchul yéetel tsoolol, tojtáanta'an uti'al u mu'uk'ankuunsa'al bix u meyaj, uts meyaj yéetel téecnica ti' máaxo'ob yaan seguridad pública. Le tuukul je'ela' much'ik le ba'ax yáax tukulta'an, u kaansa'al mantats', u especializarta'al, beeyxan ba'alo'ob jach unaj u beeta'al u xaak'alil yéetel wa ku béeytal u confiar, tsoolol yéetel le ba'axo'ob ku k'áata'al yo'olal le ba'alo'ob ti' seguridad nojlu'um.

Ichil le meyajo'oba' yaan ba'alo'ob jach nojba'al yaano'ob tu beetiko'ob túumen máak, u túumbenkunsa'al ba'ax u yojel ajmeyajo'ob yéetel xan u mu'uk'ankuunsa'al yo'olal ba'alo'ob tu yo'olal u páajtalil máak, p'is óolal kaaj yéetel bix unaj u meyaj policía yo'olal u tuukulil genero'. Tu yo'olal le xóot'a' yéetel u ts'áaj táanile'

Yéetel beeyxan u mu'uk'ankúunsa'al yéetel u je'ets'el jumpéel sistema integral ti' xaak'al, ku ts'aajik u páajtalil u p'isik le competencias básica'ob, u meyja operativo yéetel jets'nakil máak, uti'al beyo' máaxo'ob ku táakpajal ti' mola'ayilo'ob ti' seguridad yanak ti'ob u perfil unaj uti'al u beetik u meyajo'ob. Le meyajo'oba' ku chíikepsiko'ob u tuukul meyaj Yucatán yo'olal jumpéel policía meyajta'an, xak'alta'an yéetel mantats' tu kaambal, je'el u paajtla u nuukik ba'axo'ob ku yuuchul bejla'e' yéetel u kanáantik u jets' óolal kaaj bey jumpéel nojba'al fundamental ti' le seguridad públicao'.

U cúuukpajale' ts'o'ok u mu'uk'ankúunsa'al u aplicación sistemática ti' le mecanismo'ob ti' evaluación jets'a'an ti' le marco ti' le Sistema Nacional ti' Evaluación yéetel Control ti' Confianza, ba'ax ku ts'aajik u páajtalil u xak'alta'al mantats' le competencia básica'ob, u meyaj operativo yéetel u confiabilidad ti' u personal policial. U jach béeykunsa'al uts le estándar nacionalo'ob ku jets'ik le u mola'ayilo'ob seguridad yanchajak ti'ob ba'alo'ob uti'al ka u much u perfil ku k'áata'al uti'al le servicio público, u mu'uk'ankúunsik u policía profesional, xak'alta'an yéetel ku bin u ma'alobtal maantats'. Yéetel le je'elo' Yucatán ku jets'ik u mokt'aan tu yo'olal seguridad jets'a'an yóok'ol legalidad, u mejjata'al yéetel u confianza kaaj bey u muuk' fundamental le orden yéetel u jets'nakil kaaj.

131. Ba'axo'ob unaj u beeta'al uti'al u ma'alobkiinsa'al tu'ux kajakbal le nojkaajo'ob yéetel mejenkaajo'ob te' péetlu'umila'

Le jets' óolal Yucatanó' ku yila'al bey jump'éel múuch' meyaj tojtáanta'al uti'al le péelili' tuukul: uti'al yantal kjets' óolal kajnáalo'ob tuláakal u lu'umil le péetlu'umila'. Yéetel le tuukulila'

Tu yo'olal Jo'e' yéetel xóotlu'umil metropolitanae', péeksa'ab policia'ob ku taal u meyaj yéetel jo'opéel cestoro operativo, ba'ax ku ts'aajik u paajtalil u yila'al ma'alob le péetlu'umil tsoolol, naats' yéetl yaan u páajtalil u seeb meyaj. Beeyxane' u chúuka'anil meyaje', le muuch meyaj Policía Metropolitana ku ts'aajik u muuk' u meyaj ti' u mejen kaajilo'ob Jo', uti'al beyo' u yilpajal yaan u múuch meyaj mola'ayo'ob tu'ux yaan xóot' lu'umilo'ob ya'ab maak yéetel tu'ux ku k'eexel.

Yo'olal le je'ela' u láak' u meek'táan kaajilo'ob le péetlu'umila' tu yila'al ichil wakp'éel xóotmúuch'o'ob, ba'ax ku seeba'ankúunsik u k'uchul tuláakal tu'ux mantats' yéetel u múul kananilo'ob mantats', meyajo'ob ichil mola'ayilo'ob yéetel u kúuchilo'ob jeets'el yéetel ku péektsa'al ti' u crretrailo'ob péetlu'umil. Ti' le bix u yúuchul meyaja' ku ts'áajik u páajtalil u ts'aajtaanta'al ma'alob le ba'axo'ob k'abéet ti' le jeejeláas xóotlu'umil, ku mu'uk'ankúunsik u múul meyaj jala'achilo'ob méek'táankaaj yéetel u ma'alokiinsa'al u suutukil le yúuchul le meyajo'.

Jach nojba'al u ya'ala'al ti' le k'iino'oba' táan u beetpajal túumben bix unaj u yúuchul meyaj tukulta'an uti'al u mu'uk'ankúunsa'al bix u meyaj Policía Metropolitana'. ba'ax ku núukik u tuukulil u táanilkunsa'al u bin yúuchul meyaj yóok'ol lu'um yéetel u ya'abkuunsa'al jump'éel bix u yúuchul meyaj xaak'al jach no'oja'an yéetel ku béeytal u k'eexel, tsoolol uti'al bin u ya'abtal kaaj yéetel u nojlu'umil Jo'.

Múuch'ile', le tuukul meyajo'oba' ku k'exik bix u yúuchul meyaj yéetel ku ts'aajik u páajtalil u yantal jets' óol ti' kaaj tumen tukulta'an bix unaj u yúuchul meyaj, tsoolol, woala'an yéetel u xóot'luu'mil, beyo' ku ts'aajik u páajtalil yantal mola'ayil naats' ti' le nojkaajo'ob yéetel mejen kaajo'ob, uti'al beyo' yaan jump'éel jets' óolal ti' tuláakal le láak'tsilo'ob yucateca'ob.

132. Ba'ax meyajilo'ob yaan u ts'a'abal uti'al ma' u pech' óolta'al u páajtalil máako'ob ku ya'aliko'ob ba'ax ku tukultiko'ob je'el bi úuchik celestun yéetel tu palacio yéetel ka'ansajo'ob.

Le administración péetlu'umila' ku chiimpoltik u páajtalil máak, yéetel ku ts'aajtaantik ba'axo'ob unaj u ts'a'abal ti' kajnáal tumen jala'ach tu'ux ku je'ek'abta'al jool ti' tumen ku táanilkuunsik tsikbal xma' loxba'il.

133. Bix u bin u beeta'al kaansaj uti'al policía, tumen yaan loobilo'obe' táan u bin u ya'abtal wa k ketik le ja'ab máaniko', je'el bix u k'askunta'al ba'alo'ob (yaan asab ti' 194 p'éelal 2024), fraude (92); ookol ti' najo'ob (53), u yóolil loobil (41); yéetel ookol ti' negocio'ob (35).

Le k'iin je'ela' jkáaj u xak'alta'al le ba'axo'ob yaan yóok'olo', jach nojba'al k a'alik táanile' le buka'aj ba'alo'ob k a'alika' le k'iino'oba', ku beetik le k'aat chi' ma' táan u ya'alik tu'ux u taal u t'aan mix bix úuchik u p'isik, mix ba'ax k'iin ka úuchij, le o'olale' le bix kun na'atbile' k'abéet chan na'atbil. Le o'olal le ba'al je'ela', le tuukul meyajo' yéetel bix úuchik u meyajta'al le ba'alo'ob

yaan ti' policia'ob ma' táan u páajtal u ch'a'abal chéen ti' ba'alo'ob mina'an u muuk', chéen ti' ba'alo'ob yaan u yich ku yúuchul ti' junxóot' lu'umbeeta'an tumen le Secretariado Ejecutivo ti' le Sistema Nacional ti' Seguridad Pública, ba'ax ku ts'aajik u páajtalil u je'ets'el meyaj naapul yéetel ku beeytal u k'eexel yéetel ba'axo'ob unaj u meyajta'al.

Ku ya'aalk le Reporte ti' Incidencia Delictiva ti' le Fuero Común, tu k'iinil 30 ti' noviembre tu ja'abil 2025, le péetlu'umila' ti' yaan matats' ichil le péet luumilo'ob tu'ux ma' seen yaan loobilo' te nojlu'umila'. Le tu'ux ku ya'alik Yucatane' ma'alob yanik, beyxan jumpéel u ju'unilo'ob a'alik tu'ux yaan jeejeláas kúuchilo'ob, wa k ketik ba'axo'ob úuch ti' tuláak' péetlu'umilo'ob. Le b'a'alo'b je'ela' ku ye'esik, kex tumen yaan baa'xo'ob ku k'eexele' yo'olal ba'alo'ob ma' ma'alobe', ti' le péetlu'umila' ku chiikpajal jumpéel meyaj jach ma'alob yo'olal seguridad pública.

Tu yo'olal le je'ela', le ba'alo'ob yana' ti' policia ku meyajta'al yéetel jumpéel tuukulil meyaj yéetel gestión integral tu'ux ku táanilkusikubáaj, k'a'aytik, nats'al ti' kaaj yéetel kaaj. Tu yo'olal u yúuchul k'eexilo'obe' tu yo'olal wa jayp'éel loobilo'ob, ts'o'ok mu'uk'a'ankunsa'al xaak'alilo'ob naapul, u xaak'al tu'ux ku meyajta'al inteligencia operativa. Videovigilancia yéetel u múul meyaj yéetel u jala'achilo'ob méek'táankaaj yéetel nojlu'umil. Le tuukul meyaja' ku ts'aajik u páajtalil u yila'al talamilo'ob ba'ale' ma' táan u p'aatal 'paachil ba'ax u meyaj, tumen ku jets'ik jumpéel núuk, tu súutukil, tu oorail yéetel ku meyaj yéetel chiikol, tojtáanta'an uti'al u kananta'al uti'al u kanáanta'al u jets' óolal kaaj yéetel bix u yilik kajnáal yo'olal mola'ayilo'ob ti' seguridad publica.

134: Ba'ax tso'ok u beeta'al uti'al u yaantal u páajtalil a wa'alik maayáaj miatsilech, u yúuchul xook intercultural bilingüe yéetel u táakpajal u kajtal kaaj.

U mola'ayil u táakmuk'ta'al maayáaj miatsile' tu Péetlu'umil Yucatane' (INDEMAYA), ku táakmuk'tik u beeta'al tsikbalo'ob yéetel tallero'ob yo'olal u páajtalil máak yéetel ma' u yúuchul pech' óol, tukulta'an yo'olal máaxo'ob ku t'anik maayáaj yéetel máaxo'ob ma'atech u t'anik maayáaj ti' jeejeláas kaajilo'ob le péetlu'umila'.

Ichil uláak' ba'alo'ob beeta'abe', bisa'ab tsikbal tu yo'olal "Cosmovisión yéetel ka'alíik'sa'al u yóol maaya", ba'ax u tuukulile' ka bisa'ak yéetel tukulta'ak tu yo'olal bix u na'atapajal le yóok'ol kaab tumen maaya wíinika', ba'ax yéetel jump'éel tsikbal ku mu'uk'ankúunsik yéetel ku aak'alkúunsik u yich miatsil. Le meyajoba' ku ts'aajiko'ob u páajtalil u k'aj óolta'al u nojba'alil le ba'axo'ob suuk u beeta'al, le valoro'ob yéetel le bix u tuukul mejen kaajo'ob tu'ux beeta'ab le meyaja'.

Beyxane', le Mola'ayila' tu ts'a xooko'ob ti mayat'aan presencial yeetel virtual, tux ku kaxantiik ka muk' ankinsak u kanaan tal le maxear taano' yeetel u maya miat'si'il beyo ku aantaj le tùmbeñ maxo' ob betiko' ob mà u xùulul le mayat'aano' yéetel le u mots` le tu'ux u taal máak`.

Beyxane', beeta jump' èel diplomado yoolal kambesajilo' ob yeetel u ts' oltaaniil u ti al servidoras públicas, yoolal yaan bax u iila' ti u pajtaliil maxeualmàak yeetel maxeualkajo' ob u tiàl u u kaxantiik u ts'abal jùump' èel l malo' ob u ts'atanta le maxeualkajo' ob ku ts`aìi le servidor

público yeetel u xuulsiik u loobiinta le meyajò yeetel le tramites administrativos'. Le meyajà beeta yeetel u m'uulmeyajil yeetel CEPREDY yèetel INDEMAYA.

Le bax ku kaxantiik le meyajà ka kaanantak yeetel ka xùuluk le discriminacióna' ichil le servicio público, jex bix ka chiimpoltak le u pajtalilo'ob le mako' ob yeetel le u jeje lax u miatsiil le maxeual kajo' ob wey tu luumiil' yucatane'.

135. Ba'ax meyajilo'ob beeta'ab uti'al u xu'ulsa'al yéetel u ts'atáanta'al le talamilo'ob ku taasik le u bin máako'ob táanxal lu'umil

Le meyajilo' ob Beeta ku kaxantiik ka ts'atantak le baxo'ob ku kaatiko'ob le kaj` migranteò yoolal trámites yeetel servicios, yoolal u ts'atanta taaniil maak yeetel ka beetak` ichil u tuukuliil yoolal maak. le betike' le Molayilà tu beeta u red ti enlaces municipales, tux ku kaxtiik ka nats'ak` ti e' mèek` tankajilo'ob le bax,

k` abet u ojéeltiko'ob, sàasiil yeetel jach' biix u beeta le trámites yeetel le meyajilo' ku beetiik le u Subdirecció n tux ku yáatiik migranteso' beeyo' ku muk'aankunsiiks' le u ts' atantal yok 'olkab'.

Uti'al u ts'atáanta'al le migranteso' tu pachiliil, beeta u muuch'ùul yeetel kamp'éel enlaces binacionales, yaano'ob ti' Ángeles yeetel San Francisco, California, maxo'ob ku mùulmeyajo' ob u ti al u ts'atáantiko'ob le trámites yeetel servicios, beyxan'e u ts`abal ts' osikiin yeetel u aantaj le mako'ob migrantes yeetel u familias.

Beyxane' beeta k' aamp`èel meyajò ob productivos u tial migrantes u ti al u xùuto' yeetel ku kaxtiik u u malo'obkunsiik u ka muuch' kuba ti social yèetel productiva, beyò ku aantik ka èemek`le migraciono'

Ichil uláak' ba'alo' ob ts' a kaamp'eel aantaj ti taakiin ichile':

- 9 a u atantsilo'ob " ti migranteso' "
- 10 máako'ob deportadas
- 30 áantaj ti familias ti e' mako' ob kíimo'ob taansalluumiil tu'ux táan u restos yeetel
- 10 áantaj ti taak'in uti'al máako' on k'ala'ano'ob. "

Le meyajta" tu kaxantiik juump' eel malo' ob lux tal yeetel u malo' ob u meyajtaj takiin ti e' familias yaanti`ob talamiil yoolal le migraciono'.

Beyxane', mu'uk'a'ankunsa le meyajà yeetel le máako'ob migrantes ku múulmeyajo' yéetel le Secretaría ti relaciones Exteriores, beeyò ku bey tal u ts'abal juump`èel malo' ob meyaj.

Uláak' meyaj beeta'ab le ti u ts'abal kajolbii ti e tamkelempalal, ichil u ts'abal talleresò yoolal "bax ku tàasiik le migrasionò" ti najilxoko' ob Jex bix bachilleres, yèetel telebachilleratos ti e mèetankajilo'ob tux yaan migrantesò yoolal u beyta u xùlul u bien le mako' ob tanxalluumiil.

Beyxane' ku ts'atáanta'al yo'olal toj`o'laal maak tak ti u familias le migrantes' le `maxo`ob kiimo' táanxaltu'ux uti'al u aantalo'ob u tial u máansiko'ob le u k'iinal ku maansiko'ob, jex bix le máako' ob ku jo'sa'alo'ob ichil u ts'a aantaj psicológica tux ka beychajak u ka òxkubajo`ob ichil u social yeetel le bix u yu'ubikuba'ob.

Tu xuule', beeta'ab jump'éeel mesa interinstitucional tu'ux ts'atanta le migrantes, tu'ux ku kaxtaj jump'éeel múulmeyaj u ti al u beytal u meyajta tu laakal le bax yaan u iilà yeetel le kajo' ob migrantes' yeetel u familias. Le meyaja' ku takpajalo'ob jejelax molayilo'ob ti oxp`éeel jalachilo' ob (municipal, estatal yeetel federal) ichil le yaan autoridades municipales, kajilo' ob yaan bax u iila yeetel migrantesò jex bix tekax, mayapán, tzucacab, maní, muxupip, cenotillo, Mérida, dean, oxkutzcab, tetiz, buctzotz, tizimin, muna, hunucma, cansahcab, a mil, santa elena, ticos, tunkas, pero, China y el y mama, Registro civil, Instituto Nacional de Migración, Secretaría de Relaciones Exteriores, Dif Estatal, , SIIMER, SEDER, Consejería Jurídica ichil u lak' molayilo' ob.

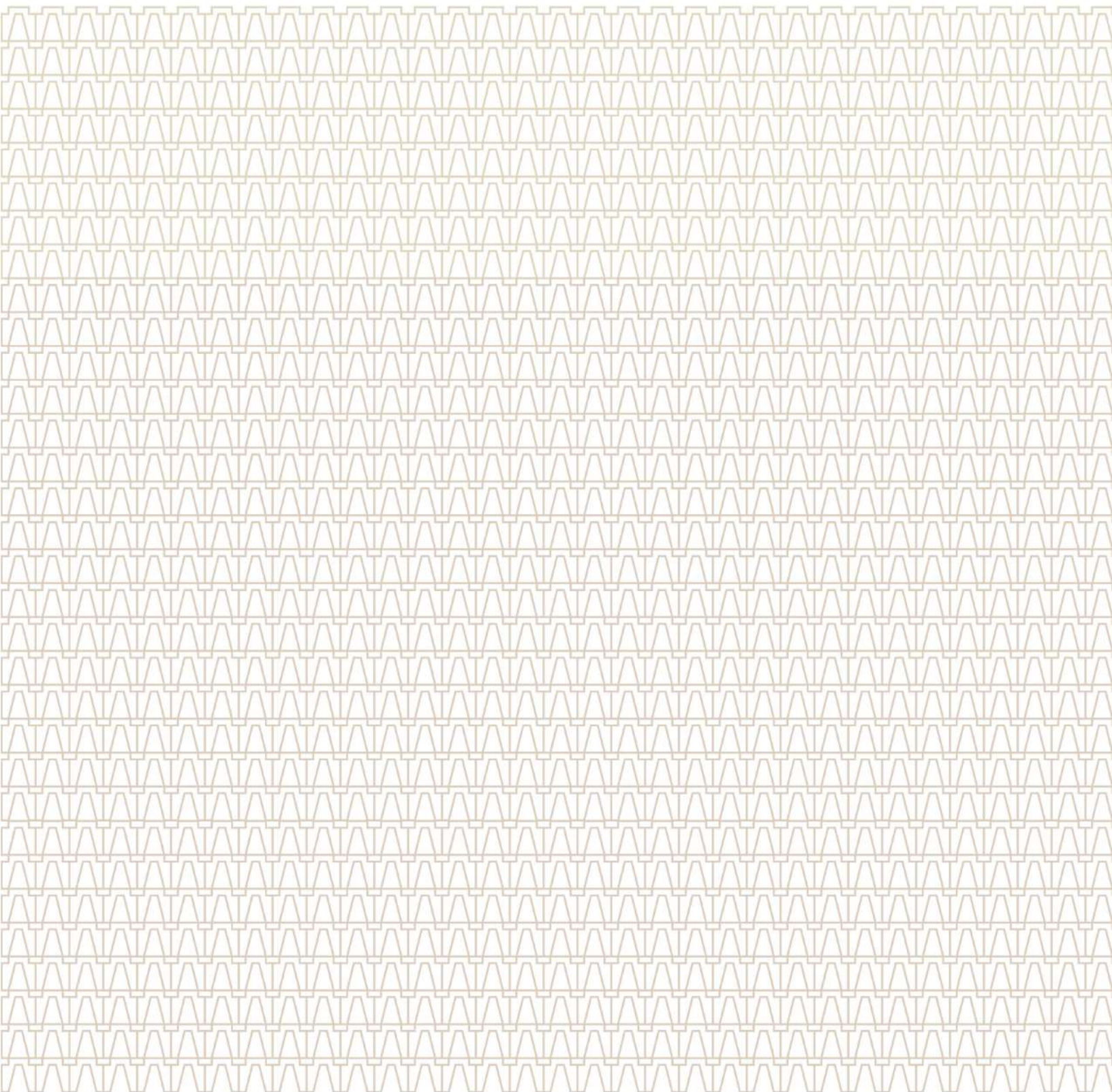
136 Ba'ax ku kaxtiik le meyajo' ob ku beeta ti e kajo' ob u ti al u muk' ankunsiik le u pajtalil máak

Le u mola'ayil u taakmuktal maya mitaail wey tu ludmilla yucatán (INDEMAYA) ku kaxantiik ka bee tal le meyajoba u ti al u ts' aantanta le kajiloba u ti al u ts' abal ts' ol simkins yeetel jeje lax servicios institucionales u ti al le maxeual kaj, yoolal le mako' ob ku jòok`lò tu kajalo'ob.

Le meyajoba ku kaxtik ka k'ajóolta'ak ti yaab' kajo' ob ku mansiko' ob talamilo' ob yeetel oots' iliil jex Bix jach`u yàabiil marginación beyxan nach`u tàalo` yèetel le talamilo' ob ku mansiko' ob yèetel loobiinta u pajtalilo' ob.

Ichil le tuukula' yaan le múuch' meyaj ku kaxtik u xuulul le balo'ob ku talantik yéetel u jets'ik ti' tuláakal le mako'ob, jexbix jelan tux u taalo' ka beytak u u chimpoltal u pajtalilo' ob yeetel u kuxtaloòb malo'ob

Le meyaja' ku chíimpoltik jump'éeel múulmeyaj yeetel le mola'ayilo'ob estatales yeetel federales ku kaxáantiko'ob jùump'eel malo'ob kuxtalichil tuláakal le yucatecoso'. Ichil le mola'ayilo'ob yaan INSEJUPY, CECOLEY, SEDER, Registro Agrario Nacional (RAN), Procuraduría Agraria, Secretaría ti Bienestar, ti Gobierno federal, MUJERES, Registro Civil, SEPASY yeetel Tribunal Agrario, ichil u lak'.

RENACIMIENTO MAYA

YUCATÁN

GOBIERNO DEL ESTADO | 2024 • 2030

Primer Informe de Gobierno

Mtro. Joaquín Jesús Díaz Mena
Gobernador Constitucional del
Estado de Yucatán
2024 • 2025